

Két szuperhatalom között

Kísérletek a mozgástér szélesítésére a hidegháború korszakában

Harminc esztendeje már, hogy a kelet-európai szocialista országokban megkezdődött a rendszerváltás, a szocialista rendszer villámgyorsan összedőlt, 1991-ben feloszlatták a Varsói Szerződést, s így megszűnt a Szovjetunió szövetségi rendszere. Mindez egyúttal a hidegháborús korszak végét jelentette. A hidegháború immár lezárt történelmi korszakká vált.

A második világháború végén a szövetségesek tárgyalásaik során még megállapodtak az érdekszférákban, a bizalom azonban megszűnt az angolszász hatalmak és az 1917 óta új társadalmi rendet kialakító Szovjetunió között. Az amerikaiak úgy vélték, hogy Németország és szövetségesei legyőzése után a – legalábbis korábban – világforradalmat hirdető Szovjetunió idővel a nyugati országok ellen fordul. George F. Kennan moszkvai nagykövet távirata, amelyet 1947 júliusában publikáltak is, már azt is tartalmazta, hogy az amerikai érdekek védelme megköveteli a Szovjetunió elleni fellépést. 1947-ben megindult a szembenállás intézményesülése, a gazdasági-politikai-katonai szövetségi rendszerek létrehozása: a Truman-doktrína meghirdetése után a Marshall-segéllyel a nyugati világban, illetve a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodája megalakításával a másik oldalon.

Az egész hidegháborús korszak alapvető jellegzetessége, hogy a létrejött európai érdekszféra-rendszert mindvégig tiszteletben tartották (számos esetben a világ egyéb részein is). Állandó tényezőként volt jelen a fegyverkezési verseny, valamint a kibékíthetetlen ideológiák versengése. A kezdeti merev konfrontációt azonban bizonyos mértékű enyhülés követte, mivel a szemben álló hatalmak 1953 után felismerték, hogy a két világrendszer kénytelen békésen egymás mellett élni, ha el akarják kerülni a totális megsemmisülést hozó harmadik világháborút. Sajátos békerendszer jött létre, amelyben a szuperhatalmak közötti tárgyalás és kényszerű együttműködés békés évtizedeket teremtett a két blokkvezető ország között és az európai szinten (a nukleáris fegyverek töltötték be az egyensúlyozó szerepet). A szembenállást „exportálták” Európán kívüli területekre is, komoly geopolitikai konfliktusok törtek ki, mivel a „harmadik világ” meghódítása is napirendre került. Az enyhülés ellenére mindkét tábor bigottan hitt abban, hogy békés versenyben legyőzheti a másikat (ennek volt része például a fegyverkezési vagy akár a világűr meghódítása terén folytatott verseny is). Mostani összeállításunk tanulmányai az 1945-ben kezdődő időszak bizonyos vonásait, különösképpen az államok mozgásterének alakulását veszik górcső alá a szuperhatalmak által kialakított világrendben.

A hidegháború okait lényegében azonnal elkezdték a különböző tudományok vizsgálni. A legfontosabb kérdésnek az számított, hogy ki indította a hidegháborút. Baranyi Tamás Péter historiográfiai tanulmánya bemutatja, hogy kezdetben a két tábor ideológusai azt vetették egymás szemére, hogy a másik fél az érdekszféra-elmélet híve, és befolyási övezetek kialakítására törekszik. Az 1960–1970-es években – nem elválaszthatatlanul az aktuális világpolitikai eseményektől és ideológiai állásponttól – a vélemények differenciálódtak, majd az 1990-es évek „levéltári fordulatával” egy új, szintézisre törekvő historiográfiai irányzat jelent meg, az új hidegháborús történet (*New Cold War History*).

Az írás második része az „enyhülés”, a *détente* fogalmát, illetve értelmezését vizsgálja. Az amerikai felfogás szerint a *détente* nem a konfrontáció ellentéte, hanem annak tárgyalásos szakasszal való felváltása, egy másik síkon zajló folytatása. Az új körülmények viszont lehetővé tették, hogy az 1960-as évek közepétől mind Keleten, mind Nyugaton egyes országok önállóbb, kezdeményezőbb politikába kezdhesse, valamint hogy a nagyobb nyugat-európai országok visszanyerjék mozgásterük egy részét, ami később az egységes európai politika alapját képezte (nem tűnt el azonban a szövetségi hűség).

A „szovjet–amerikai kondomínium” elmélet hívei szerint az Egyesült Államok és a Szovjetunió „felosztották” egymás között Európát és a világot, és mindkét szuperhatalom – többek között a szövetségi rendszerek kiépítésével – birodalmi jelleget mutat. Háda Béla azt elemzi, hogy egy nagy, szinte kontinensnyi kiterjedésű állam miként volt kénytelen szövetségest választani a bipoláris korszakban, s ez végül miként járult ahhoz, hogy regionális hatalommá váljon, és saját mozgástere kiszélesedjen.

India 1947-ben vált függetlenné. Az első években az indiai vezetés mind az Egyesült Államokkal, mind a Szovjetunióval jó viszonyt kívánt kialakítani, és arra törekedett, hogy minél inkább távol tartsa a hidegháborús szembenállást Dél- és Délkelet-Ázsiától, valamint az Indiai-óceán térségétől. A kibontakozó hidegháborús versengés közepette, a korabeli világrend logikája szerint ez azonban nem sikerülhetett, így India és szomszédjai is a szuperhatalmak érdeklődési körébe kerültek. Az indiai kormányzatot különösképpen a pakisztáni–amerikai katonai együttműködés kialakulása töltötte el aggodalommal, s miután Pakisztán 1954-ben az Egyesült Államokkal védelmi egyezményt kötött, majd tagja lett a Bagdadi Paktumnak és a Délkelet-ázsiai Szerződés Szervezetének (SEATO), Indiának is szövetségesek után kellett néznie. Háborúkkal, csalódásokkal terhelt időszak után végül India a Kínától távolodó Szovjetunióban találta meg új partnerországát. Az 1971. augusztus 9-én megkötött, húsz évre szóló szovjet–indiai béke-, barátsági és együttműködési szerződés jelentette India válaszát arra a dilemmára, vajon melyik hatalmat válassza szövetségeséül. A szövetség mindkét fél számára jelentős politikai előnyöket nyújtott, emellett stabil viszonyokat teremtett a dél-ázsiai térségben. India sajátos, félig elköteleződő megoldása egyszerre biztosította az ország számára önálló stratégiai mozgásterének megőrzését és a szovjet blokk katonai, politikai és gazdasági támogatását, illetve India az 1970-es évek elejére megszilárdította regionális hatalmi helyzetét.

Míg India maga kereste szövetségesnek a Szovjetuniót, Finnország „készen kapta” annak gyámkodását. Finnország és Oroszország/Szovjetunió viszonya mindig különleges vonásokat mutatott. A finn területeket 1808–1809-ben foglalta el az orosz hadsereg, majd a területszerzést a bécsi kongresszus is elismerte. Finnország viszonylag nagy önállóságot élvezett az Orosz Birodalmon belül: 1809-ben önálló nagyhercegség lett, megmaradt a finn országgyűlés és a helyi adminisztráció jogköre. 1917. december 6-án kikiáltották az ország függetlenségét, amelyet az 1920-as tartui finn–orosz békeszerződés elismert. A két világháború között több okból is feszült volt a viszony a két ország között, a második világháború idején harcok folytak a két szomszédos állam között (1939–1940, 1941–1944). Titkos tárgyalások után 1944. szeptember 19-én Finnország fegyverszünetet kötött a Szovjetunióval és Nagy-Britanniával, ezt követően pedig a lappföldi háborúban szembeszállt a Wehrmacht egységeivel. A finn „kiugrás” ily módon sikeres volt, a politikai elit a helyén maradt.

Finnország ezt követő, 1944–1945 utáni történetét, a finn elit előtt álló kihívásokat részletezi Szegő Iván Miklós. Azt a speciális helyzetet mutatja be, hogy miként érvényesült a Szovjetunió befolyása egy kapitalista gazdasági-társadalmi rendszerben, illetve hogyan próbálták a finnek a saját optimális gazdasági-kulturális fejlődésüket biztosítani, kihasználva az „ütközőzóna” adta lehetőségeket. A vesztes oldalon befejezett háború után a finn politikusok felismerték, hogy engedményeket kell tenni a szovjet biztonsági igények teljesülése érdekében, ennek köszönhetően viszont Finnország – eltérően a szovjet érdekszférába került közép-európai államoktól – elkerülte a szovjetizációt. 1948 és 1990 között a Szovjetunió – időszakonként eltérő mértékben – több csatornán beavatkozott a finn politikába, és a két állam közti viszonyt az jellemezte, hogy Helsinki kül- és belpolitikáját nagymértékben alárendelte Moszkva érdekeinek, cserében viszont megőrizte szuverenitását (finlandizáció), demokratikus politikai rendszerét és szabadpiaci gazdaságát. Külkapcsolatainak köszönhetően Finnország a kelet-nyugati kereskedelem egyik fő haszonélvezője lett a hidegháború idején.

A két szuperhatalom befolyása és ellentéte az arab világra is kiterjedt. A második világháború után egymás után váltak függetlenné az egyes arab országok, valamint hivatalosan is létrejött Izrael Állam, amelynek megalakulását a Szovjetunió is támogatta, de az izraeli államiság kikiáltása után hamar kirobbanó első arab–izraeli háborúban már az arab államokat segítette. Mindkét vezető hatalom igyekezett kiépíteni hadállásait a térségben, Szíria esetéről folyóiratunk is részletesen beszámolt (2017/4. szám). Jelen számunkban nem a külföldi befolyás alakulásáról olvashatunk, hanem az arab világ egyik – talán lehet mondani – jellemzőjéről, a gyakori erőszakos hatalomváltásokról, amelyek mindazonáltal nem nélkülözték a külső hatalmak diplomáciájának és egyéb szolgálatainak közreműködését. Demokratikus hagyományok híján a hatalomért és a társadalmi változásokért folyó harc puccsok, forradalmak vagy az uralkodóházon belül lejátszódó, úgynevezett palotaforradalmak formáját öltötte. Dévényi Kinga öt országban (Szíria, Egyiptom, Irak, Szudán, Líbia) lezajlott forradalmakat és puccsokat vesz sorra, rámutatva, hogy ezek számos hasonló vonással rendelkeztek. Növelte a belső ellentéteket és feszültségeket,

hogy Egyiptom kivételével az országokat az egykori gyarmatosítók, az angolok és a franciák hozták létre, és a külföldi befolyás a függetlenség kikiáltása után sem szűnt meg, ami nagymértékben hozzájárult a puccsokhoz és forradalmakhoz vezető elégedetlenséghez. A nagy változásokat hozó puccsokat, illetve forradalmakat mind egyik országban tömegmozgalmak előzték meg. Valamennyi országra jellemző az etnikai, vallási és nyelvi sokszínűség.

Műhely rovatunkban a kontrafaktuális elemzési móddal ismerkedhetünk meg a Ferenc Ferdinánd trónörökös ellen elkövetett merénylet példáján. A kontrafaktuális történeti vizsgálódások viszonylag újnak számítanak a történelmi megközelítések között, de a külpolitikai elemzésekben egyre nagyobb létjogosultságot kapnak. A módszer kedvelői nem tartják történelmietlennek a „mi lett volna, ha...?” kérdésfelvetést, mivel az segít az adott esemény fontosságának megállapításában. E felfogás szerint a történelmi tény ellentényt (*counterfact*), egyfajta alternatívát is magában foglal. Ez alapján azok a lényeges események, amelyek meg nem történte más mederbe terelte volna a történelem folyását. Dudlák Tamás sorra veszi a szarajevói merénylet és az első világháború kirobbanása közti összefüggéseket vizsgáló kontrafaktuális megközelítéseket. Elemzése nyomán mindazonáltal úgy tűnik, a struktúrának meghatározóbb befolyása volt, mint az egyedülálló eseménynek, a szarajevói merényletnek.

Végezetül úgy véljük, lapszámunk írásai is bizonyítják, hogy a közel harminc éve lezárult hidegháború – a most középpontba állított kérdés – az egész világon érezte a hatását. Örömmel látjuk, hogy jelen összeállításunkban több kontinens szerepel, így a mostani Világtörténet valóban világtörténet. Az elemzett korszakban az államközi kapcsolatok jelentős változáson mentek át, ami lehetőséget, növekvő mozgásteret nyújthatott akár ahhoz is, hogy a „nagy testvér” ölelésében egy kisebb ország aktívabb politikát folytathasson, autonóm módon fejlődhesen. Ennek bizonyos feltételeit és vonatkozásait kívántuk bemutatni a legkülönbözőbb példákon keresztül.

Bíró László

BETWEEN TWO SUPERPOWERS

ATTEMPTS TO EXPAND ROOM FOR MANOEUVRE DURING THE COLD WAR

The studies of current issue of Világtörténet examine certain aspects of the Cold War, especially the evolution of states' room for manoeuvre in the world order of superpowers. A fundamental feature of the whole Cold War era, that the spheres of influence were always respected in Europe. However, the initial rigid confrontation was followed by détente, as the opposing superpowers, after 1953, realized that the two world systems were forced to peacefully co-exist, if they were to avoid World War III. The new circumstances allowed some countries, both in the East and in the West, to adopt more autonomous, proactive policies from the mid-1960s onwards.

Az enyhülés meghatározása a hidegháború historiográfiájában

Golda Meir izraeli miniszterelnök egyszer értetlenségét fejezte ki, hogy „miért használnak erre egy ilyen puccos francia szót [*détente*], amikor van rá rendes angol kifejezés is: hidegháború”.¹ Meir megjegyzése nemcsak szellemes fricska, hanem egy kérdés lényegére irányítja rá a figyelmet: mennyiben tekinthető más korszaknak, más nemzetközi körülmények összességének az enyhülés periódusa, és mennyiben azonos a hidegháborúval.

Az alábbiakban megpróbálom visszafejteni a hidegháború és enyhülés vagy *détente* kifejezések használatának történetét, és megvizsgálni, hogy mennyiben nyújtanak megfelelő keretet az 1945 utáni egyetemes történelem vizsgálatához. Arra teszek kísérletet, hogy az enyhülést egyfajta nemzetközi keretként azonosítsam, melyben a korábbiaknál jóval inkább érvényesült a nemzetállami logika a blokkok integrációs nyomásával szemben. Az enyhülés, melyet korábban gyakran magából a szovjet rendszerből logikusan következő „lépcsőfoknak” tartottak vagy a szuperhatalmak kölcsönös érdekelismerésére vezettek vissza, ebben a kontextusban komplex nemzetközi viszonyrendszerre válik, melyben az egyes kisebb országoknak nemcsak a szuperhatalmakkal vagy az ideológiákkal, hanem egymással is közös nevezőre kell jutniuk. A probléma az, hogy az enyhülés értelmezése annak mindennapi használata ellenére is vitatott. Sőt abban a tekintetben sincs egységes nézet, hogy miként is értelmezzük a hidegháborút – amihez képest az enyhülés enyhülésnek tekinthető. Az alábbiakban tehát kívülről befelé haladva összegzem a hidegháború és az enyhülés régi és új historiográfiáját.

A hidegháború historiográfiája

Más nagy történelmi korszakoktól, eseményektől némiképp eltérően a hidegháború okait lényegében azonnal elkezdtek különböző módszerekkel vizsgálni. Európa, a Szovjetunió és Észak-Amerika értelmiségijeit azt fűrkészték, hogy milyen lesz ez az új világrend a háború után, és miként kellene viszonyulni a másik domináns ha-

* A szerző az Antall József Tudásközpont kutatásvezetője és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK adjunktusa.

¹ Fink, 2017. 148.

talomhoz. „Keleten” is sok, a demokráciával rokonszenvező értelmiségi volt, de a „Nyugaton” még ennél is több olyan, aki marxistaként definiálta magát.² A marxiz-mushoz való viszony tehát meghatározó volt a historiográfiában is. A hidegháború első elemzői is ennek a törésnek a két oldalán értelmezték a hidegháború kialakulását: a kérdés pedig az volt, hogy ki a felelős a „nagy szövetség” felbomlásáért és az ellenségeskedés beállásáért.

A történészek hatása a közbeszédre ebben a tekintetben ekkor még nem volt annyira jelentős, mint más gondolkodóké, külpolitikai szakembereké. George F. Kennan „hosszú távirata”, valamint álnéven megjelent cikke a *Foreign Affairs* magazinban azóta is a legtöbbet idézett hidegháborús források egyike. Esszéjében Kennan annak a meggyőződésének adott hangot, hogy a Szovjetunió politikája egyáltalán nem a világforradalom elterjesztését célozza, hanem a klasszikus cári expanzív külpolitikát folytatja, és agresszív terjeszkedésén az egyenlőség eszméje csak „fügefalevél”. Ez az értékelés szellemi muníciót adott azok számára, akik a marxista állásponttal akarták felvenni a versenyt: nem lehet a sztálini Szovjetuniót az egyenlőség bajnokának tekinteni, ha az egyenlőséget csak valódi céljai takargatására használja.³ Azt is érdemes azonban kiemelni, hogy Kennan elsősorban defenzív stratégiaként tekintett a feltartóztatásra, és burkoltan óvott a hidegháború militarizálásától. Később sokan vitatták Kennan „állítólagos előrelátását”, de ha nem is volna igaz, hogy a „hosszú táviratot” figyelmeztetésnek szánta, akkor is nagyon korán a hidegháború struktúra ellenzőjévé vált.⁴

Kennan műve, és még néhány más külpolitikai gondolkodóé, így az amerikai expanzióhoz szellemi alapot szolgáltató Walter Lippmanné meghatározó volt a hidegháború nyugati historiográfiája számára. A szovjet gondolkodás a marxizmus-leninizmus téziseit vette alapul: „A kapitalizmusban nem képzelhető el más alap a befolyási övezetek és érdekszférák, a gyarmatok stb. felosztására, mint az osztozkodásban részt vevők erejének, általános gazdasági, pénzügyi, katonai stb. erejének számbavétele. Az ebben az osztozkodásban részt vevők ereje azonban nem egyformán változik. (...) Tisztán gazdasági szempontból nem lehetetlen, hogy a kapitalizmus még egy újabb fázist fog elérni: a kartellpolitikának a külpolitikára való átvitelét, az ultraimperializmus fázisát.”⁵

Ezt az ultraimperializmust testesítette meg az Egyesült Államok 1945 utáni szerepe. A Szovjetunió felső körei számára marxista-leninista alapú eligazítást nyújtott a Kennanhoz hasonlított magas rangú diplomata, Nyikolaj Novikov, aki az amerikai külpolitika reális elemzését adta. Ez az elemzés később a sajátos szovjet *realpolitik* érvelési mintáinak egyik meghatározó munkájává vált.⁶ A történettudomány-

2 A nyugati, marxizmussal szimpatizáló értelmiség történetének némileg egyoldalú, de olvasmányos összefoglalóját adja Johnson, 2010. Ennél precízebb kutatáson alapul Judt, 2008, mely azonban kizárólag a francia értelmiséggel foglalkozik.

3 George F. Kennan „hosszú távirata” Moszkvából, 1946. február 22., valamint Kennan: *A szovjet magatartás forrásai*. 1947. július (részletek). In: Mezei, 2001. 214–224. és 239–244.

4 Lásd: Baranyi, 2011.

5 Lenin, 1981. 307., 281.

6 Novikov: *Az amerikai külpolitika a háború utáni időszakban*. 1946. szeptember 27. In: Mezei, 2001. 178–187.

ba Nyikolaj Inozemcev vezette be ezt a szemléletet, többek között *Az amerikai imperializmus és a németkérdés* és *Az USA külpolitikája az imperializmus korában* című műveivel.⁷ Ezek a külpolitika felső köreiből származó értékelések később szinte minden történeti műben hagytak lenyomatot.

Az első művek, melyek a szovjet–amerikai szembenállást taglalták, már 1946-ban jelentek meg. Arnold J. Toynbee *The Prospects of Western Civilisation* című könyve már felvetette a konfrontáció lehetőségét a két szuperhatalom között,⁸ míg Walter Lippmann 1947-ben kiadott *The Cold War* című műve az első, amely a szót magát is tartalmazta.⁹ Különös színfoltot képvisel John Lukacs magyar származású amerikai történész, aki *The Great Powers and Eastern Europe* címmel már 1953-ban nagyon fontos értékelést adott a hidegháborúról, majd – talán elsőként ilyen címmel – 1961-ben megírta *A History of the Cold War* című művét.¹⁰ Az ő realista, tradicionalista, de nem oroszellenes irányvonala mindvégig fontos maradt a hidegháborús történetírásban, még ha politikai fogadtatása korlátozott is volt.

A nyugati, marxista ihletésű, „szovjetbarát” munkáknál ki kell emelni Edward H. Carrt, aki már 1945-ben foglalkozott a témával *Nationalism and After* című művében, illetve már 1946-ban *The Soviet Impact on the Western World* címmel írt a szovjeteknek a Nyugatra gyakorolt befolyásáról.¹¹ Vitájuk Arnold J. Toynbee-val Nagy-Britannia világban betöltött szerepéről különösen értékes korai vizsgálatát nyújtja a hidegháború elejének. Hasonló, bár történeti szempontból kevésbé jelentős írások születtek G. B. Shaw, Samuel Webb és Florence Webb tollából is. A szintén baloldali elkötelezettségű A. J. P. Taylor ekkor még főleg a BBC rádióadásában lépett fel az „amerikai imperializmus” oldalán való kiállítás, így például a koreai háborúban való részvétel ellen. Ahogy a hidegháború amerikai „ortodox” értékelését a Kennan-távírhoz köthetjük, úgy az európai baloldali értelmiség gondolatai a második világháború tapasztalataiból eredeztethetők.

A legfontosabb kérdés 1947 után az volt, hogy ki indította a hidegháborút, hogyan lehetett volna elkerülni, és hogyan lehetne véget vetni neki. A „hagyományos”, esetleg „ortodox” vagy „tradicionális” történettudomány mindkét oldalon a „másik felet” hibáztatta: a szovjet és a marxista történészek az amerikai imperializmus terjeszkedését, a Szovjetunió nem egyenrangú félként kezelését, a háború után „valódi demokratizálásra” tett ígéretek elmaradását tették szóvá, míg az amerikai és az antimarxista történészek Kelet-Európa¹² szovjet megszállásában, a szovjet expanzív politikában és a kommunizmus alapvetően antidemokratikus természetében látták a választ. Herbert Feis 1960-as *Between War and Peace: The Potsdam Conference* című munkája például Sztálin potsdami politikájához köti a hideghábo-

7 Inozemcev, 1954; Inozemcev, 1960.

8 Toynbee, 1946.

9 Lippmann, 1947.

10 Lukacs, 1953; illetve Lukacs, 1961.

11 Carr, 1945; illetve Carr, 1946.

12 Kelet-Európa fogalmi megjelölése vitatott (lásd például Bottoni, 2014. 9–19.).

rú kialakulását,¹³ míg Carr vagy Toynbee idézett művei és a szovjet történettudomány az amerikai imperializmus és a monopoltőke természetét okolták.¹⁴

Az egyik oldalon revizionista fordulat következett be már az 1960-as években, míg a másikon mindez váratott magára legalább az 1980-as évek közepéig. A revizionista történészek az Egyesült Államok baloldali hagyományához csatlakoztak, és az 1960-as években fő jellemzőjükké vált, hogy kiábrándultak az ország világpolitikai szerepéből éppúgy, mint hazai demokratikus deficitjéből. A revizionizmus évtizede így nagyjából 1962 és 1972 közé tehető, amikor a vietnami háború elleni tiltakozási és a polgárjogi mozgalom tüntetési hulláma is magasra csapott. A revizionista történészek valójában szinte a korai marxista álláspontot tették magukévá, csak éppen annak merev doktrinerizmusa és önbeteljesítő módszertana nélkül: ezek szerint az Egyesült Államok okozta a hidegháborút, amely akár még korábban is kezdődhetett, hiszen a Szovjetunió története a forradalom elfojtásának kísérletével, az alternatív gazdasági rend elleni támadással indult. Az amerikai revizionizmus példái William A. Williams *The Tragedy of American Diplomacy*, Denna F. Fleming *The Cold War and Its Origins*, illetve Christopher Lasch *The Agony of the American Left* című munkái.¹⁵ A hangsúly ezekben a művekben a kapitalizmus és annak leg-erősebb megjelenése, az amerikai szabadpiaci kapitalizmus agresszív természetén, fennállása óta szovjetellenes politikáján, a gyarmati struktúrák (és akár a rasszizmus) mesterséges meghosszabbításán, valamint a szövetségesek és a „globális Dél” kizsákmányolásán van.

A hidegháború beállását teljes egészében az Egyesült Államokra terhelő iskola azonban adós marad azzal a ténnyel, hogy 1946-ig nem az USA, hanem London állt a leghűvösebb viszonyban a szovjetekkel, és Rooseveltt gyakran éppen Churchill-lel szemben egyezett ki Sztálinnal a nagy háborús konferenciák során. A revizionisták között megkülönböztethetünk mérsékelteket, mint Fleming, akik szerint az USA-ban a Truman-kormányzat és atomdiplomáciája akadályozta meg a békés együttélést, illetve radikálisokat, mint Williams, aki szerint az Egyesült Államok születésétől fogva expanzív politikát folytatott, amiben a hidegháború akár nem is hozott lényegi változást. Williams tanítványa, Walter LaFeber ezt a gondolatot továbbvitte, de új és a szovjetekkel szemben is kritikus keretrendszert alkotott – ma őt tekinthetjük a baloldali hagyomány legnívósabb képviselőjének. A fősodratú revizionista iskola a történettudományban ma már nem jelentős, bár eszmeileg sokat merít belőle a nemzetközi kapcsolatok kritikai iskolájának hidegháború-felfogása.¹⁶

Bár a szovjet történetírás nem, a nyugati marxista történetírás is átment fordulaton, mégpedig elsősorban Franciaországban és Olaszországban. A marxisták egy része ugyanis a szovjet modell helyett a demokratikusnak tartott formációk felé fordult. A szuperhatalmak nagy tervei többé nem tartották lázban Nyugat-Európa lakosságát, ami megfigyelhető az ellentétes irányú nagy társadalmi mozgalmakon is,

13 Feis, 1960.

14 A nemzetközi tanulmányok módszertanát alapul véve Csicsmann László elemzi a hidegháború megközelítési módjait: Csicsmann, 2001.

15 Williams, 1959; Fleming, 1961; Lasch, 1969.

16 A vita amerikai részéről nyújt kiváló és tömör összefoglalást: Frank–Magyarics, 1999. 363–367.

mint a republikánus mozgalom (gaulle-izmus),¹⁷ a párizsi és berlini diáklázadások, vagy akár a szélsőjobb- és szélsőbaloldali terrorizmus Olaszországban. Ezekben a mozgalmakban az volt a meghatározó nézet, hogy az Egyesült Államok és a Szovjetunió „felosztották” egymás között Európát, és mindkettő birodalmi jelleggel működik, a saját ideológiai túlzásait terjesztve, nem pedig a valódi részvételi demokrácia és az emberi felszabadítás mellett téve le a voksát.¹⁸ Ezt röviden nevezhetjük a szovjet–amerikai kondomínium elméletének is. Alain Peyrefitte, Raymond Aron, sőt Fejtő Ferenc és egyes olasz értelmiségiek is ahhoz a csoporthoz tartoztak, amely a felettük lévő szuperstruktúrákat lényegében külföldi megszállásként fogta fel. Érdekes módon Olaszországban inkább a szélsőségek, míg Franciaországban főleg a politikai közép tette magáévá ezeket a gondolatokat. Ez a dél-európai revizionizmus, melynek a gaulle-izmustól a zöldmozgalmon át az eurokommunizmusig rengeteg leágazása keletkezett, szintén nagy súllyal esett latba a hidegháború későbbi historiográfiájában, főképp Európában.

Hozzájárult mindehhez a hidegháborús konvergenciaelméletek megjelenése is, melyek az 1950-es évek második felétől váltak népszerűvé. Ezek az elméletek különböző területekről érkeztek, és társadalmilag a két rendszer közötti különbségek elmosódását prognosztizálták (Saul Lilienstein, Jan Tinbergen). Egy másik csoport filozófiai kiindulópontból jutott arra, hogy a „totális rezsimok” vezette társadalmak alapja azonos, és így hosszú távon egybeajló (Hannah Arendt, Bert Wolfe). Megint mások a technológia fejlődésével magyarázták az azonossági pontok megjelenését az úgynevezett „ipari társadalmakban” (John K. Galbraith, Raymond Aron, Walt W. Rostow).¹⁹ Olykor a frankfurti társadalomtudományi iskola is egy alapról közelítette meg a két rendszer totális irányítási kényszerét.²⁰ A konvergenciaelmélet különböző változatai szintén a két szuperhatalom együttes elítélése és a partikulárisan európai érdekek meghatározása felé terelték a közgondolkodás egy részét. Mindez Magyarországon is ismert koncepció volt, olyannyira, hogy az ismert közgazdász, Simai Mihály egy rövid könyvben cáfolta is a Szovjetunióhoz fűződő viszonyra káros következtetéseket.²¹

A két rendszer konvergencia és eleve hasonló jelenségeit vette figyelembe az amerikai Immanuel Wallerstein 1974 körül született világrendszer-elméletében. Világossá vált, hogy a szocialista rendszer nem tudott elszakadni a tőkés világrendszertől, és így a marxizmus elmélete kiegészítésre szorult. Az Antonio Gramsci-féle társadalmi hegemonia elméletnek a történettudományra és a nemzetközi kapcsolatokra való kiterjesztése nagyon termékenynek bizonyult, napjainkban is az egyik legnagyobb hatású iskola. Ebben a rendszerben a hegemonia horizontális, kulcsszavai pedig a centrum és a periféria. A centrumtól függnének a különböző perifériák és félperifériák, melyek tehát hierarchikus viszonyban vannak, nem pedig dichotómiában, mint a kapitalista–kommunista szétválasztásnál, a világrendszer tehát nem

17 Soutou, 2009. 11–13.

18 Balogh, 2002.

19 Gáll, 1970. 1478–1479.

20 Marcuse, 1990.

21 Simai, 1969.

horizontális (a szocialista és a kapitalista rendszer „békés egymás mellett élése”), hanem vertikális, alá-fölérendeltségi. Az elmélet szerint a profitabilitás érdekében autonómiát nyerő területek önálló központként való megjelenése végül kikezdi a hegemon hatalmat.²² Ezzel az értelmezéssel a világrendszer-elmélet nemcsak jó megközelítést ad a *détente* korszakában kialakult világpolitikai mozgásokról, hanem eleve tagadja a kétpólusú struktúrát.

New Cold War History – betartott és megszegett ígérek

Az 1990-es évek „levéltári fordulataival” egy új, szintézisre törekvő historiográfiai hagyomány jelent meg, az új hidegháborús történet (*New Cold War History*). Az amerikai John Lewis Gaddis nemcsak személyében népszerűsítette ezt a historiográfiai iskolát, hanem könyvcímeivel is: *Most már tudjuk* című kötete szerint új információk állnak már rendelkezésünkre. A „hidegháború új történetírása” azonban nem heterogén iskola, csak abban egységes, hogy minél többféle levéltári forrást próbál bevonni a kutatás spektrumába. Nincs kiáltvány, nincsenek egységesen megfogalmazott célok, a címke inkább egy új attitűdöt fejez ki: hogy az egyre több forrás egyre mélyebb elemzésre tesz képessé. Melyek azok az egyértelmű hatások, melyek egy új történeti hagyomány elkezdésére biztatták a kutatókat?

1. A hidegháború deklaráltan véget ért 1989 és 1991 között. Hirtelen a hidegháború története lezárt *történeti* korszakká vált.
2. A hidegháború utáni „új világrend” berendezkedése nagyrészt eltért az azt megelőzőtől, miközben fontos elemek megmaradtak. Mindez kiváló perspektívát nyújtott a korábbi rendszer értelmezéséhez is.
3. A nyugati demokrácia mint modell győzedelmeskedett a szocialista és a különböző posztgyarmati modelleken (talán a politikai iszlámot kivéve).
4. Esély nyílt a negyvenéves ideológiai vitáktól mentesen, „objektíven” történelmet írni.
5. Elsősorban a keleti levéltárak hirtelen megnyílásával új szempontokhoz jutottak a történészek.
6. A keleti és nyugati rendszerek összehasonlításánál elsősorban nem a különbségekre, hanem a hasonlóságokra lehetett koncentrálni, és így a Kelet–Nyugat szakadékot átívelő közös jelenségekre lehetett bukkanni.
7. A globalizáció hatása miatt a történészszakma soha nem látott mértékben fonódott össze, és ez megteremtette egy ténylegesen *nemzetközi* diplomáciatörténet-írás alapjait.
8. Posztmodern elemek vegyültek a korábban tisztán diplomáciatörténeti megközelítésbe: nemcsak a rakéták száma, hanem a *percepciójuk* is fontos lett, ami szintén újdonság volt a hidegháborús történetírásban.

Mindezek a listázott jelenségek, melyek az én megfigyeléseimen alapszanak, természetesen léteztek korábban is, ám nem ennyire kimondottan és koncentráltan. Ezek a kiindulópontok világosan összefogják a *New Cold War History* hagyományát még akkor is, ha a valódi konklúziók szerzőről szerzőre változnak.

Az iskolaalapítónak is tekinthető John Lewis Gaddis arra is kísérletet tett, hogy összegezze, milyen következtetéseket vonhat le a történettudomány a levéltári forradalom nyomán. Ő ezt a következőképpen összegezte említett művében:²³

1. A hatalmi formák sokfélesége nagyobb hatással volt a hidegháborúra, mint maga az erőegyensúly: bár a Szovjetunió 1962-re minden más értelemben elveszítette már a hidegháborút, katonailag még nem. Miközben az amerikaiak minden dimenzióban megőrizték szerepüket, a szovjetek egydimenzióssá váltak.
2. Mindkét szuperhatalom birodalmat épített, igaz, másmilyet: az amerikaiak „meghívásos birodalmával”²⁴ szemben a szovjetek meghódított birodalma állt szemben.
 - a) Azért lehetséges a „meghívásos birodalom”, mert a Szovjetunió elleni harcot sokan a gonosz elleni harcként képzeltek el;
 - b) és azért, mert a demokrácia hatékonyabbnak bizonyult, mint a kommunizmus.
3. A demokráciák adaptívabbnak és főleg realistábbnak bizonyultak, mint a diktatúrák.
4. A diktatúrák ellenben *diktatórikus romanticizmus*ba menekültek, ami sok tekintetben önsorsrontónak bizonyult.
5. A nukleáris fegyverek tömege és jelentősége nyújtotta el 1962 utánra is a hidegháborút.

Látható, hogy Gaddis rendszere önmagában meglehetősen koherens, ugyanakkor rajta kívül kevesen osztják. Ha a levéltári forradalom más szerzőivel, így a *Cambridge History of the Cold War* történészeinek konklúzióval vetjük össze, egészen más eredményeket is találunk. A kontinentális Európa történészei – a cseh Vojtěch Mastný, a magyar Békés Csaba vagy a német Helga Haftendorn például – sokkal kisebb hangsúlyt fektetnek a nukleáris fegyverekre, mint az egymással farkasszemet néző konvencionális hadseregekre. A demokráciákba vetett hitet sem osztja minden hidegháborús történész, sőt a *New Cold War History* kiegyenlítő, mindkét oldalra odafigyelő terminológiája gyakran éppen arra a következtetésre jut, hogy bizonyos visszaélések, diszfunkcionalitások, ha aszimmetrikusan is, de mindkét rendszerben jelen voltak. A „meghívásos birodalom” kényelmesebb volta kétségtelen, de ez még nem jelenti, hogy az európaiak örömmel beleegyeztek volna. Erről William

²³ Gaddis, 1998. 525–546.

²⁴ A kifejezés Geir Lundestad norvég történésztől származik, és arra utal, hogy az „amerikai birodalom” nem kényszerítette Nyugat-Európára a szovjetellenes együttműködést, hanem a nyugat-európaiak szabad döntése vezetett az amerikai politikai, gazdasági, katonai dominancia elfogadásához. Vö. Lundestad, 1986. 263–277.

Roger Louis vagy Anne Deighton kiváló példákkal szolgál. A *New Cold War History* első ránézésre megfogalmazott konklúziói tehát inkább John Lewis Gaddis konklúziói, semmint az egész iskoláé.

Érdemes megvizsgálni, hogy ennyi idő távlatából melyik ígérete vált valóra ennek az iskolának, és melyek maradtak betartatlanok.

1. Valóban képesek vagyunk lezárt *történeti* korszakként kezelni a hidegháborút.
2. A korábban stabilnak látszó „új világrend” valójában nem sok időt ért meg, és inkább átmeneti jellegűnek bizonyult, nem „új normalitásnak”, ezért az ebből levont következtetések sem annyira időt állók.
3. A demokráciák világméretű győzelme a kettes pontból következőleg szintén nem megalapozott következtetés. Valójában a 2010-es évek a nyugati demokráciák megkérdőjelezését hozták el, és még nem is valamiféle világos alternatíva ellenében.
4. Nem sikerült ideológiamentesre csiszolni a történettudományt sem (valószínűleg nem is lehet), és éppen a hidegháború történészeire igaz az, hogy legtöbbjük egy-egy korábbi ideológiai irány finomított, modern változatát követi. Több történész politikai elemző is.
5. Új szempontok az új levéltári anyagok következtében nagyon is felbukkantak.
6. Nagyon is sikerült érvényesíteni a „Keleten is – Nyugaton is” szemléletet, a blokkok között inkább a hasonló, nem az eltérő struktúrákra koncentrálni.
7. Valóban nemzetközi történelmet írtak, de fontos aszimmetriával, mivel a kelet-európai történészek és történelem sokkal kisebb súllyal estek latba, mint nyugati párjuk.
8. A korábbiaknál valóban jobban érvényesültek posztmodern, perцепciós szempontok.

Mint láhattuk, a gaddisi konklúziók jó részét nem fogadja el a történetírás, de a hidegháború új történetírása néhány ígéretét be tudta teljesíteni. A nem egységes *New Cold War History* egy nagyon fontos diplomáciatörténeti iskola, mely inkább azonban *módszer* és nem értelmezési keret. Módszerként, módszertani csomagként mindenképpen meghatározó napjaink tudományos életében.

Visszatérés a gyökerekhez

Ami a hidegháborús történetírás narratív elemeit illeti, vagyis hogy milyen történet-té, értelmezési tartománnyá áll össze az a rengeteg új információ, amit a hidegháború vége és a levéltári forradalom biztosít számunkra, más hagyományhoz kell fordulnunk.

Ahogy említettük, a hidegháború első értelmezőinek, politikatudósoknak, történészeknek első következtetései alapján Sztálin és a Szovjetunió expanzív lépé-

sei voltak felelősek a hidegháború kialakulásáért. Érdekes tény, hogy bár sok kar nyart vett az általános historiográfia, az 1990-es évek végére is hasonló álláspontra helyezkedett a történészszakma, hiszen mind a *New Cold War History*, mind mások (például Békés Csaba) vagy Sztálinhoz kötik már a hidegháború kialakulását is, vagy annak lebonthatatlanságát az 1950-es években. Sokan hangsúlyozzák ugyanakkor az amerikai percepciót is, mely túl nagy hangsúlyt fektetett a szovjetek nyugat-európai fenyegetésére, de említik az amerikaiak teljesen direkt birodalomépítési technikáit is. Ezekre jelentenek példát Warren I. Cohen, Michael Cox vagy Melvyn P. Leffler írásai.

Mindez visszavezet minket az első hidegháború-értelmezők egy speciális csoportjához, amelyet George F. Kennan neve fémjelez a leginkább. Ő már az 1946-os táviratban, majd az X cikkben is nagyjából hasonló értelemben foglalt állást, és már ekkor fontosnak tartott egyfajta „amerikai birodalom” megalapozását is. Kennan a nála sokkal liberálisabb, de sok kérdésben éleslátó Walter Lippmann mellett kiválóan bemutatja ezeket a szempontokat is, nagyjából hasonló konklúziókra jut, mint az évtizedekkel későbbi történészek.

A politikatudományt és a stratégiát azonban nem szabad összekeverni a történelemmel, ezért szigorú értelemben egyikük sem tekinthető valamiféle hidegháború-történeti iskola alapítójának. John Lukacs magyar–amerikai történész azonban, aki elsősorban nem ezzel a korszakkal foglalkozott, hidegháborús témájú levelezésével, egy-egy gyors megjegyzésével olyan friss és különleges értelmezését nyújtja a hidegháborúnak George F. Kennan alapján, hogy kénytelenek vagyunk meglátásait általánosságban a többi történeti iskola megállapításai fölé helyezni. Lukacs szorosan nem foglalkozott a hidegháborúval, de a nemzetközi kapcsolatok elméletével, a második világháború következményeivel, a brit és amerikai birodalmisággal, Kelet-Európa szovjetizálásával igen, s olyan hasznos stratégiai meglátásokat tett a hidegháború történetével kapcsolatban, hogy külön említeni kell.

Nemzetközi enyhülés – rendszeren belüli vagy kívüli jelenség?

Az „enyhülés”, a *détente* nem jelent elég szilárd keretet, hiszen sem kronológiai, sem logikai, sem esztörténeti konszenzus nincs arról, hogy mit értünk enyhülés alatt. A keretrendszer megértése érdekében érdemes áttekinteni a politikai és történet-tudományi vitákat, melyek az enyhülés fogalmát és kronológiai határait érintik.

Már az enyhülés (*détente*, *разрядка*) szó meghatározása sem egyszerű, amit részben politikai vonatkozásai, részben soha ki nem forrott, mindig alakuló jellege is homályossá tesz. Az enyhülés és a „hidegháborús helyzet” „lehűlése” vagy „felforrósodása” kezdettől fogva annak a kérdése is volt, hogy a szemlélő mennyiben tekintette a hidegháború struktúráját természetesnek vagy manipuláltnak, mekkora morális tartalmat tulajdonított az államok viselkedésének a béke és konfrontáció kérdésében, illetve mennyire volt meggyőződve egyik vagy másik fél morális felsőbbrendűségéről. Ezeknek a kérdéseknek a révén szétszálazható egy sor olyan

attitűd, mely logikailag megelőzi az enyhülésről való politikai vagy történeti kérdés-feltevéseket.

A második világháború szörnyűségei után sokan úgy vélték, hogy a létrehozandó új világrendnek alapvetően békésnek és kooperatívnak kell lennie, az államok egymás közötti vitás ügyeit pedig tárgyalással és kompromisszumokkal kell megoldani. Az „agresszor”, akárcsak a két világháború közötti multilateralizmus nyelvezetében, olyan hatalom, amely önérdékből és gátlástalanságból felrúgja a mindenki által elfogadott nemzetközi rendet és normákat. Különösen erős megjelenési formáját nyújtotta az agresszornak a náci Németország, a fasiszta Olaszország és a birodalmi Japán. A szovjetek szóhasználatában 1945 után a harcászati utalásokat, a szovjetekkel szembeni „feltartóztatás politikáját”, egyáltalán a konfrontatív szemléletet, agressziónak és uszításnak bélyegezték. Szemléletük szerint a hidegháború nem természetes fejlemény volt, hanem az amerikai imperialisták felépítménye, amely az emberek uszítására és a szocialista világ elszigetelésére törekszik. Rákosi Mátyás például így látta a hidegháború kialakulását: *„Ezek az imperialista hangok bizonyos korlátolt, körülhatárolt célok érdekében folytatandó háborúra akartak irányt venni. Most már megértjük, hogy ilyen korlátolt és körülhatárolt cél lett volna a népi demokráciák leszakítása a Szovjet oldaláról. És az is világos számunkra, hogy az a hidegháború, az a fokozódó kardcsörtetés, amelynek a berlini légihíd csak egy része volt, hozzátartozott a terv előkészítéséhez.”*²⁵

A hidegháború tehát mesterséges, az uszítás morálisan elítélendő, a szembenállásban pedig a Szovjetunió erkölcsileg egyértelműen felsőbbrendű. Az enyhülés tehát – hacsak nem valamiféle „imperialista trükk” – mindenképpen üdvözlendő dolog, sőt az enyhülés és a hidegháború egymás ellentétei, illetve egy skála egy-egy végpontját jelentik. Mi az oka akkor, hogy a Szovjetunió és a szocialista világ maga is konfrontatívan áll az Egyesült Államokhoz és a nyugati szövetségesekhez? A szovjet diskurzus értelmében a konfrontáció valódi oka a szocialista és a kapitalista rendszerek közötti versengés, mely ugyan determinált módon a szocializmus győzelmével fog végződni, mégis a keleti blokk állandó erőfeszítéseit igényli. Az enyhülés az államok feladata, sőt kötelessége – a szocializmusnak azonban folyamatosan harcba kell állnia a kapitalizmussal. Leonyid Brezsnyev pártfőtitkár így fogalmazott az SZKP XXV. kongresszusán: *„Mert teljesen világos, hogy az enyhülés és a békés egymás mellett élés csak az államközi kapcsolatokra vonatkozik. Az enyhülés nem szünteti meg és nem is szüntetheti meg az osztályharc törvényeit. Senki sem várhatja el, hogy a kommunisták, tekintettel az enyhülés vívmányaira, belenyugodjanak a kapitalista kizsákmányolásba.”*²⁶

Amerikai szempontból a hidegháború értelmezése sokkal diverzifikáltabb volt. A kezdeti időszakban Henry Wallace és a *New Republic* köreinek liberálisai az USA fegyverkezését és agresszív világhatalmi terveit kárhoztatták. Wallace Truman elnökhöz írt nyílt levelében a bizalom helyreállítását tekintette a nemzetközi rend-

25 Rákosi Mátyás: *A Rajk-bandáról*. [Beszéd az MDP nagybudapesti aktívájának 1949. szeptember 30-i értekezletén.] In: Rákosi, 1951. Elektronikus változat: <http://mek.oszk.hu/04300/04351/04351.htm#9> (letöltés: 2019. február 25.).

26 Idézi: Fischer, 2014. 299.

szer alapjának.²⁷ Igaz, a wallace-iánus nézőpont gyakorlatilag eltűnt Kelet-Európa szovjetizálása, majd még később a mccarthyizmus ultrajobboldali politikai klímája alatt. A Republikánus Párt java része és főleg a Joseph McCarthy-féle populizmus a hidegháborút egyértelműen a szovjet rosszindulatra adott válaszként értékelte. Akik szerint a nemzetközi rendszer velejárója a konfrontáció (például a realisták), általában sokkal elnézőbbek voltak a struktúrával. Akár George F. Kennan,²⁸ akár Walter Lippmann²⁹ vagy Hans Morgenthau³⁰ írásait olvassuk, a hidegháborút politikai realitásként és struktúráként értékelték, és bár különböző álláspontokra helyezkedtek, a Szovjetuniót nem ítélték el állami viselkedése miatt (bár belső rendszerét elítélték). Az 1960-as évek revizionistái megint másként látták a kialakult helyzetet: gyakorlatilag a wallace-iánus álláspont felelevenítésével és megsokszorozásával úgy vélték, hogy az Egyesült Államok valóban az az agresszív katonai szörnyeteg, aminek a szovjet propaganda lefestette, és a hidegháború így valóban mesterséges, de amerikai feléptmény. Minthogy az 1960-as években a szocialista világgal való „kiegyezés” a mindennapokban is láthatóvá vált, az 1970-es évek második felétől felívelő neokonzervatív politikai mozgalom erkölcsileg értékelte az enyhülést, egyenlőségjelet téve közé és a megbékéltetés (*appeasement*) politikája közé.

Az amerikai attitűdök tehát különbözőek voltak, de nagyjából megfogalmazható, hogy aki szerint a hidegháború pusztán mesterséges képződmény, az a morális felelősséget vagy a szovjetekre (McCarthy, neokonzervatívok), vagy az amerikaiakra (wallace-iánusok, revizionisták) terhelte, és így az enyhülést az első kategória *appeasement*-nek, a második kategória pedig a „dolgok normális működésének” tekintette, nagyjából a szovjetek álláspontját elfogadva. Azok számára azonban, akik a nemzetek közötti versengést természetesnek fogadták el, a hidegháború inkább egy elkerülhetetlen strukturális jelenség volt, melyet ezért morális kategóriákban nem érdemes megítélni. Mivel ez utóbbi, realista alapú álláspont képezte az alapvető álláspontot, ezért levonhatjuk azt a kétségtelenül elnagyolt, de találó következtetést, miszerint az enyhülés a szovjet vélemény szerint a rendszeren kívüli jelenség, sőt a rendszer ellentéte; az amerikai szerint viszont az enyhülés a rendszer része, megvívásának egyik formája. Richard Nixon elnök már beiktatási beszédében arról szólt, hogy az enyhülés kiszámítható és nem konfrontatív, ugyanakkor nem törekszik arra, hogy mindenkit az Egyesült Államok „barátjává” tegyen. *„A konfrontáció időszaka után belépünk a tárgyalások időszakába. Tudja meg minden nemzet, hogy kormányzatunk idején a kommunikációs csatornák nyitva fognak állni. (...) Nem várhatjuk, hogy mindenkit a barátunkká tegyünk, de megpróbálkozhatunk azzal, hogy senkit ne tegyünk az ellenségünké.”*³¹

Melvin Laird egykori védelmi miniszter egy másik alkalommal így fogalmazott: *„Az emberek időnként félreértik ezt a szót. Ha détente-ban lennénk a feleségem-*

27 Henry A. Wallace: Achieving an Atmosphere of Mutual Trust and Confidence. 1946. július 23. Lásd: *History Matters*. <http://historymatters.gmu.edu/d/6906/> (letöltés: 2019. február 25.).

28 Lásd: Mezei, 2001. 214–224. és 239–244.

29 Lippmann, 1947.

30 Cesa, 2009.

31 Idézi: Hanhimäki, 2008. 506.

mel, valójában nagyon is közel állnánk a váláshoz.”³² A legelterjedtebb amerikai felfogást több szövetséges politikus magáévá tette, különösen a politikai jobboldalon. Legjobb kifejeződése egy izraeli szövetséges, Golda Meir nevéhez fűződik: „Nem értem, miért használnak erre egy ilyen puccos francia szót, amikor van rá rendes angol kifejezés is: hidegháború.” Hogy mennyire a rendszer részének tekintették az enyhülést, arra jó példa Henry Kissinger 1976-os értékelése is (néhány hónappal Brezsnyev imént idézett értékelése után): „Semmilyen politika sem fogja a közeljövőben, s talán sohasem, kiküszöbölni az Egyesült Államok és a Szovjetunió közötti versengést és kibékíthetetlen ideológiai különbségeket. Nem fogja az összes érdeket sem egy platformra hozni. Egy elhúzódozó folyamat részesei vagyunk, amelynek megvannak a maga elkerülhetetlen hullámhegyei és hullámvölgyei. Nincs azonban alternatívája annak a politikának, amely megbünteti a kalandorságot és bátorítja a mérsékletet. Ugyan miféle politikai irányvonalat javasolnak ennek az országnak azok, akik olyan folyékonyan papolnak »egyirányú utcáról« vagy »kezdeményező engedményekről«?”

Összefoglalva tehát az amerikai fősodor álláspontját, az enyhülés a hidegháború természetes velejárója, a konfrontatív szakasz tárgyalásos szakasszal való felváltása, a közös érdekek védelme, a stabilitás védelme a kalandorsággal szemben. A konfrontációnak ez tehát nem az ellentéte, hanem egy másik síkon való folytatása – míg az uralkodó szovjet álláspont szerint az enyhülés a hidegháború ellentéte a nemzetközi kapcsolatokban. A feszültség mértékét az „imperialisták” háborús érdekeik szerint alakítják.

Az enyhülés kronológiai határai

A *détente* szó maga az amerikai közbeszédben leginkább az 1970-es évek elején jött divatba, és elsősorban a Nixon-kormányzat újszerű megközelítését kívánták vele leírni. A *détente* szó azonban már sokkal régebb óta a francia köznyelv része, sőt De Gaulle elnök politikájának egyik meghatározó iránya volt.³³ A későbbi évek historiográfiai kutatásai alapján egyre újabb és újabb enyhülési periódust határoztak meg, az 1960–1970-es évektől hátrébb nyúlva: először is az 1954–1958-as „hruscsovi enyhülést” (*Khrushchev Thaw*, *хрущёвская оттепель*), illetve a Berija-féle enyhülést 1953-ban. A Nixon–Kissinger-féle *détente* politikájának elemzői nem felejtik el megjegyezni, hogy a politika „eszmetörténeti gyökerei” magánál a kormányzat időszakánál messzebbre nyúlnak vissza, sőt maga Nixon elnök is alapvetően európai szellemi hatásként összegezte egy 1967-es beszédében az enyhülés iránti politikai igényt.³⁴

A magyar és a nemzetközi szakirodalom sokféle időbeli kategorizálással él az enyhüléssel kapcsolatban. A hazánkban talán legnagyobb hatású szakkönyv, Fischer Ferencnek *A megosztott világ* című atlasza például a következő fejezetcímeket használja:³⁵

32 Laird, 1999.

33 Garadnai, 2005.

34 Schulzinger, 2010. 374–75.

35 Fischer, 2014. 1. tábla.

- I. Az „első antagonisztikus kooperáció” (1941–1947)
- II. A „klasszikus” hidegháború (1947–1962)
- III. A „klasszikus” hidegháborútól a békés egymás mellett élés felé: az átmenet évei – az „első kooperatív konfrontáció” (1962–1969)
- IV. A enyhülés, a détente korszaka – a „második antagonisztikus kooperáció” (1969–1975)
- V. Az enyhülés megtorpanása – a „második kooperatív konfrontáció” (1975–1979)

Fischer Ferenc arra hívja fel a figyelmet, hogy az USA és a Szovjetunió kapcsolatában a konfrontáció is kooperatív volt, és a kooperáció is mindig konfrontatív. Az enyhülést 1969–1975 közé, majd a megtorpanását 1975–1979 közé teszi, illetve korábban, 1962–1969 között az „átmenet éveiről” beszél. A felosztás hibája ugyanakkor, hogy nem tulajdonít különösebb jelentőséget Sztálin halálának, sem Nyikita Hruscsov 1950-es évekbeli enyhülési szándékai nem jelenhetnek meg. Szintén nagy hatása a Horváth Jenő, Paragi Beáta és Csicsmann László nevével fémjelzett nemzetközi kapcsolatok tankönyv,³⁶ mely a történeti hagyományoktól némiképp eltérően kétféle enyhülést különböztet meg: törékeny és nem törékeny *détente*-ot. Ebben a felosztásban 1962–1969 között a törékeny *détente*, 1969–1975 között a *détente* időszaka, míg az 1975–1979 közötti éveket itt is a „*détente* megtorpanásának” nevezik.

A legnagyobb hatású Békés Csaba munkássága, aki újító módon határozta meg az enyhülés fogalmát 2012-es nagydoktori munkájában,³⁷ illetve egy sor, ehhez kapcsolódó tudományos cikkben. Békés úgy véli, hogy 1953 a legfontosabb választóvonal a hidegháború történetében, ami után már semmi nem maradt ugyanolyan – ez pedig visszavezet minket a hidegháború kialakulásáról szóló legkorábbi vitákhoz és azok feloldásához. Úgy tűnik, a történettudomány egyre inkább megértette Sztálin szerepét a hidegháború kialakulásában – Békés Csaba pedig felismerte Sztálin halálának elsődleges szerepét az enyhülés kialakulásában.

Más történeti hagyományok ismét másként korszakolják a hidegháborút. Garadnai Zoltán például rámutat arra, hogy a francia iskola hajlamos a hidegháború végét 1962-re tenni, és onnantól az enyhülés korszakát számolni.³⁸ Ilja Ehrenburg, a sztálini korszak egyik ideológiailag is fontos író-publicistája 1954-ben *Olvasás* (Оттепель) címmel adott ki könyvet, amit azóta is a szovjet irodalomnak a totális diktatúrától való eltávolodásaként jegyeznek. Ennek francia fordítása, a *Déjel* inspirálta a francia történészeket az olvasás kategóriájának bevezetésére. Egy elterjedt francia felosztás szerint a kubai rakétaválságtól a két német állam kormányfőjének erfurti találkozójáig tartott a *déjel* (1962–1970), Erfurttól Helsinkig pedig a *détente* (1970–1975).³⁹ Ez a felosztási logika természetesen emlékeztet az előbb is tárgyalt, a magyar nemzetközi tanulmányokban használt, ahol a „törékeny” *détente* előzi meg a voltaképeni enyhülést.

³⁶ Horváth–Paragi–Csicsmann, 2014.

³⁷ Békés Cs., 2012. 5–16.

³⁸ Garadnai, 2005. 16.

³⁹ Bergeron, 1992. 46–48.

Mások, a *New Cold War History* szellemi áramlatában, szintén elismerik 1962 fontosságát: hangsúlyozva, hogy a szuperhatalmak közötti egyre súlyosabb konfrontációk (1958–1962) során belátott igazsággá vált a kooperáció kénysze-re.⁴⁰ Az amerikai neokonzervatív hagyomány – és ennek nyomán sok jobboldali európai és amerikai publicista a mai napig – Jimmy Carterhez köti a *détente* fogalmát, aki azt ugyan valóban hangsúlyozta, de egészen más összefüggésben. Az emberi jogok ügyének világméretű előrevitele és a morális alapú külpolitika, mely éppen Carter elnöksége alatt vált amerikai prioritássá,⁴¹ éppen ennek mond ellent. Sőt az 1979. év sokkhatásai Iránban és Afganisztánban már felszámolták a *détente* maradékát is, vagyis még a Carter-évek alatt.⁴² Sokan, elsősorban a későbbi amerikai jobboldalon, Jimmy Cartert azonosítják a „megalkuvó enyhüléssel” és Ronald Reagant a konfrontatív igazságkereséssel.⁴³

Elismerve Sztálin halálának központi jelentőségét, de a későbbi fejlemények korszakoló jellegét is kiemelve, a következőkben az enyhülést az 1963 és 1975 közötti időszakra vonatkoztatom. Nem nyitva új frontot a *détente* vagy enyhülés korszakolásában és kronológiájában, ezt az időszakot több szempontból is egyként értelmezhetőnek és relevánsnak tartottam. Svetlana Savranskaya és William Taubman könyvfejezete a *Cambridge History of the Cold War* második kötetében szintén ilyen időhatárokkal tárgyalja ezt a korszakot, amelyet úgy ír le, mint folytonos „mozgást a hidegháború legveszélyesebb epizódjától, a kubai rakétaválságtól a *détente* csúcspontjáig, 1975-ig”.⁴⁴ Az enyhülés kialakulásában valóban logikus az 1962-es kubai rakétaválság utáni kooperatív szakaszt kiemelni, sőt egyes szerzők revideálják John F. Kennedy alapvetően rugalmatlan hidegháborús személyiségét is, és kiemelik 1962 végétől az enyhülésben érdekelt politikai lépéseit.⁴⁵ Más szerzők a szovjetek szerepét hangsúlyozzák: Hruscsov sokszor kiszámíthatatlan, ám Kuba után mindenképp megegyezést kereső nézőpontja mellett fontossá vált Brezsnyev konzervatívabb, rátartibb harca a Szovjetunió paritásának elismertetéséért és a nyugodt nemzetközi környezetért, mint azt Vladimir Zubok több művében olvashatjuk.⁴⁶

Enyhülés három megközelítésben

Túl a fent említett korszakolási problémákon, az enyhülés meghatározását nehezíti, hogy három alapvető értékeléssel találjuk szembe magunkat, melyek gyakran össze is folynak, miközben a világos értelmezéshez fontos őket különválasztani. Ez a há-

40 Például Gaddis, 1998; Naftali–Fursenko, 1997.

41 Mitchell, 2010. 66–88.

42 Cohen, 1993. 213–218.

43 Az 1970-es évek neokonzervatív irodalmához lásd: Békés M., 2014.

44 Savranskaya–Taubman, 2010. 134.

45 See, 2002. 161–194.

46 Zubok, 2008. 427–447.

romféle megközelítés az európai, a szuperhatalmi és a globális enyhülés szintjeit vizsgálja.

Globális enyhülés alatt azt a folyamatot lehet érteni, ami talán nem is bontakozott ki igazán soha, és ami egyrészt a két ideológia közötti világméretű megbékélést, az egymás mellett élés igényét fejezte ki, vagyis azt az illúziót, hogy a két világrendszer ideológiai és stratégiai érdekellentéteik ellenére egymás mellett tud létezni államközi szinten. Ez a megközelítés a különböző konvergenciaelméletek alapjául is szolgált. Az enyhülés, ha tényszerűen be is következett Európában és a szuperhatalmak között, a harmadik világban nem, és ez jórészt meggátolta valamiféle átfogó, a rendszereket egymás irányába „hajlító”, konvergenciaalapú *détente* létrejöttét. A globális enyhülés képe azonban elég erős volt ahhoz, hogy sokan elutasítsák egy konfrontatívabb politika jegyében – ne feledjük, hogy az új jobboldali mozgalmak egyik fő csapásiránya az enyhülés átfogó stratégiai és morális bírálata volt.⁴⁷ Sőt nemcsak a jobboldal, a baloldal is támadta az enyhülés alapvetően stratégiai jellegű megközelítését, csak más elméleti alapokról. Henry Kissinger a visszaemlékezéseiben azt írja, hogy az emberi jogok ügye vált Nixon politikája összes ellenzőjének központi témájává, legyenek jobb- vagy baloldaliak.⁴⁸ A globális enyhülés – bár kétségkívül mutatkoztak jelei már a „békés egymás mellett élés” lenini elve óta, világpolitikai szinten pedig a Vietnamból való amerikai kivonulás alátámaszthatta volna – valójában soha nem honosodott meg, a konvergencia pedig csak annyiban volt lehetséges, amennyiben mind az amerikai, mind a szovjet érdekszféra belpolitikai válságokkal küzdött. Minthogy látni fogjuk, a *détente* részben éppen a tömbön belüli gyengeségekkel való szembeszállás, a belső erősödés eszköze volt, ez önmagában tette lehetetlenné a konvergencia, a globális enyhülés kibontakozását, hiszen az erősödés önmagában erodálta a felek megegyezési szándékát.

A szuperhatalmi enyhülés egyértelműbb dolog, mivel fogalmi zavarossága és kísérleti jellege ellenére kimondott és célzott szuperhatalmi cél volt. Ahogy korábban láttuk, Brezsnyev és a különböző amerikai elnökök (Kennedy, majd Nixon) személye önmagában garancia volt arra, hogy a kapcsolatok tartósan javuljanak. Az 1972-es, a szovjet–amerikai kapcsolatokat szabályozó 12 pontos alapelvek, a különböző fegyverzetkorlátozási szerződések olyan képet alakítottak ki a szuperhatalmokról, mint amelyek felelősséggel és megbízhatóan intézik „közös ügyeinket”, a globális problémákat.⁴⁹

Mindez egyáltalán nem altruizmus volt a részükről: a szovjetek el akarták érni a stratégiai paritást, legitimációt kívántak szerezni Kelet-Európában, presztízs-szempontból teljesen egyenlő félnek kívántak mutatkozni az USA-val, miközben saját életszínvonalukat és a blokk életszínvonalát akarták emelni. Ehhez hozzátartozott a Kína felől jövő fenyegetés is. Egyértelmű volt, hogy mindezt a szuperhatalmi enyhülés keretében tudják elérni.⁵⁰ Amerikai részről hasonló volt a helyzet: a növekvő társadalmi feszültségek miatt megkérdőjeleződött az addig konszenzusos

47 Lásd: Békés M., 2014.

48 Kissinger, 2011. 1474.

49 Schulzinger, 2010. 381–382.

50 Savranskaya–Taubman, 2010. 134.

expanzív politika, a gazdasági-társadalmi átalakulások miatt nagyobb állami ki-egyensúlyozó erőre volt szükség otthon, miközben olyan terhek kötötték le a költségvetést, mint a vietnami háború. A *détente* egyik kulcsmomentuma az a kissé naiv képzet, miszerint orosz segítséget kell szerezni a Vietnamból való kivonuláshoz.⁵¹ Ennek a képzetnek is két szintje van, hiszen gyakorlati értelemben Moszkva politikai nyomásgyakorlására gondoltak, hogy Hanoi üljön tárgyalóasztalhoz az amerikaiakkal. Ez az értékelés messze nagyobb befolyást tulajdonított a szovjeteknek, mint amilyenrel valójában rendelkeztek, és nem vette figyelembe a Vietkong és Kína szerepét. Egy másik szinten mégis releváns volt, mivel az is segítséget jelentett, ha a vietnami visszavonulást Moszkva nem használja ki további terjeszkedésre Délkelet-Ázsiában. Minthogy az 1960-as évek végére meggyőződtek róla Washingtonban is, hogy a vietnami háború nem a szovjet világhódító érdekekről, hanem azoknak a kínaiakéval való ütközéséről szól, illetve felszabadító, nacionalista jelenség, eldönthették végre, hogy végrehajtják a vietnamizációt az enyhülés jegyében.

Látható tehát, hogy az enyhülésre mindkét szuperhatalomnak szüksége volt, mind stratégiai, mind belső problémáik miatt. Az egyik legjobb megfogalmazás, ami a nemzetközi enyhülést értelmezési keretbe helyezi, John Lukacstól származik: *„Ötven évvel korábban a britek arra a következtetésre jutottak, hogy birodalmi szerepkörüket és európai befolyásukat csak akkor tarthatják fenn, ha megosztóznak a világon az amerikai hatalommal. Most az amerikaiak vonták le a következtetést, hogy a számukra kívánatos világrend biztosításának egyedüli módja, ha a Szovjetunióval osztoznak meg a világ felett, mégpedig ama választóvonal mentén, amelynek áthágását az oroszok részéről nem tűrnék el. Nagy különbség persze, még ha nem is sorsdöntő, hogy a brit és az amerikai birodalmat annak idején baráti viszony kapcsolta egymáshoz, a tárgyalt időszakban viszont az Egyesült Államok és a Szovjetunió szemben állott egymással.”*⁵² A szuperhatalmi *détente* tehát egyrészt a kondomínium eszköze, a világ újrafelosztása és annak fenntartása, ezt sokan sok helyen leírták. Lukacs éleslátása továbbmegy, és a Brit Birodalom 1945–1947-es átvételéhez hasonlítja a *détente*-ot és a kondomíniumot, és ezzel a kondomínium képzeténél aktívabb és kompromisszumokkal járó lépésnek mutatja az enyhülés kialakulását.

Európai megközelítésben az enyhülés először is a De Gaulle-i Franciaország, később pedig az egyre kevésbé adenaueri NSZK politikája, mely arra irányult, hogy visszanyerjék mozgásterük egy részét, majd később az egységes európai politika alapja lett. A koncepció eredetileg Charles de Gaulle tábornokhoz, az Ötödik Köztársaság elnökéhez köthető, ezért az ő enyhüléssel kapcsolatos nézeteit, nyugati szövetséget érintő gondolatait kell megvizsgálnunk. Henry Kissinger még 1965-ben így jellemezte De Gaulle gondolkodását: *„Való igaz, a Franciaország és az USA közötti vita részben a körül a filozófiai probléma körül csoportosul, hogy miképpen működnek együtt az országok. Washingtonban egy olyan rendszert erőltetnek, amely az önálló cselekvést gyakorlatilag ellehetetleníti azáltal, hogy mindegyik szövetségesnek kiosztja a teljes feladat egy kis részét. Párizsban viszont ahhoz ragasz-*

51 Schulzinger, 2010. 382.

52 Lukacs, 1992. 299.

kodtak, hogy a konszenzus csak akkor ér valamit, ha a partnereknek igazi döntési szabadságuk van.”⁵³

Az amerikaiak ezzel szemben úgy vélték, hogy a szövetség végeredményben csakis integrációt jelenthet, a *One World* koncepciójának megvalósulását. Ahogy maga De Gaulle írta: „Ez azt jelenti, hogy az a rendszer, amelyet »integrációnak« hívtak, és amelyet a szabad világ idáig alkalmazott, az Franciaország számára már halott. (...) Magától értetődik, stratégiánkat a többiek stratégiájával együtt kell kidolgozni, mivel igen valószínű, hogy konfliktus esetén egymás mellett találnánk magunkat szövetségeseinkkel. (...) De mindenkinek legyen meg a saját feladata!”⁵⁴ Ebben az elképzelésben pedig Franciaország 1960-as évekbeli politikája nem más volt, mint a régi hegemonisztikus nagyhatalmi törekvések felélesztése.⁵⁵

A *One World*höz való ragaszkodás ideje azonban már lejárt,⁵⁶ sőt paradox módon a sikere okozta a bukását is. A második világháború végével kialakuló amerikai rendszer a *New Deal* globalizálása volt: a társadalom és a hadiipar állami koordinálásával hatalmas kapacitásokat szabadított fel. Európa és Japán dinamizálása fontos része volt ennek a modellnek, amit Giovanni Arrighi *welfare-warfare state*-nek (katonai-jóléti állam) nevez. Az új ipari központok létrehozása az 1960-as évek közepéig még az Egyesült Államoknak kedvezett, mert Európa és Japán az eszmék és az áruk felvevőpiacaként szolgált. Amikor ezek a központok az 1960-as évek közepén gazdasági kihívást kezdtek jelenteni Amerika számára, Washington a dollár leértékelésével válaszolt, majd később a dollárnak az aranyalapról való leválasztásával. Ez a pénzügyi és legitimációs válság nagyban hozzájárult az USA hegemon szerepének leértékelődéséhez, a nyugat-európai országok önállóbb gazdasági-politikai szerepre ébredéséhez.⁵⁷

Európában az amerikai atyáskodást egyre többen érzékelték kihívásként, a szovjet–amerikai kondomínium megvalósulásának. Ezt először De Gaulle elnök ismerte fel, és így Willy Brandtnál vagy Richard Nixonnál korábban kérdőjelezte meg a hidegháború ortodoxiáját.⁵⁸ Megjegyzendő, hogy az enyhülés mint a hidegháború lebontására tett, liberális eszméktől vezérelt kísérlet, amely Brandt és környezete stratégiáján alapult, vissza-visszatérő elem a német szerzők értekezéseiben, ám ezek meggyőzően cáfolhatók.⁵⁹ Az amerikaiak vádja, miszerint De Gaulle visszatér a hagyományos nagyhatalmi politikához, sok szempontból igaz volt. Franciaország Európa vezető hatalmaként a mérleg nyelvének a szerepét kívánta betölteni a Szovjetunió és az Egyesült Államok versengésében. De Gaulle gondolkodásában központi szerepet játszott a *longue durée*, a dolgok hosszú időtartamban való vizsgálata. Éppen ezért nem is szánt különösebb szerepet az ideológiáknak, és kapcsó-

53 Lacouture, 1993. 367.

54 Gaulle, 2003. 158.

55 Gavin, 2001. 860., 868–869.

56 Suri, 2010. 460–481.

57 Arrighi, 2010. 23–27.

58 Costigliola, 1994. 168.

59 Lásd Douglas Selvae kritikáját a *Journal of Cold War Studies* 2016/3. számával kapcsolatban. Selvae, 2017.

latokat keresett a Szovjetunióval, valamint elismerte Kínát, amely éppenséggel kommunista volt, de ahogy ő mondta, az „örökkévaló Kínát” (*la Chine de toujours*) ismerte el.⁶⁰ A hidegháborút átmeneti és természetellenes időszaknak tartotta.⁶¹ Így fogalmazott: „Egész életemben láttam Nagy-Britannia erejét, Franciaországét, Németországét, Oroszországét, egy kicsit Olaszországét, előtte pedig Japánét. Ez egyensúlyt teremtett. Mára minden megváltozott. De Franciaország nem fogadhatja el, hogy a világ minden hatalmán két ország osztozzék. Mélyen, legbelül, minden ország egyetért velünk.”⁶²

A hosszú időtartamok, vagyis a *longue durée* jegyében abban is biztos volt, hogy az USA védelme nem lesz mindig elegendő a szovjetek ellen. A hosszú távot alapul véve elképzelhető volt, hogy az amerikaiak kivonulnak a kontinensről.⁶³ Az világos volt, hogy Amerika és a szovjetek nem támadnak egymásra, mert mindketten megsemmisülnének: „A kölcsönösség egyébként valóság, de úgy, hogy az elrettentés csak Oroszország és Amerika számára létezik. Csakhogy nem létezik a szövetségeseik számára. (...) De mi tartaná őket vissza attól, hogy bombáikat kettőjük közé, másképpen mondvá Közép- és Nyugat-Európára dobják?”⁶⁴

Úgy vélte, hogy egy nemzet kapcsolatainak az éppen aktuális hatalmi viszonyokon és érdekközösségeken kell alapulnia. Egy beszédében feltette a kérdést: „Ki fogja kormányozni az Egyesült Államokat húsz év múlva és milyen rendszerben? És a Szovjetuniót? (...) Meg tudja mondani ezt valaki? Biztos, hogy senki.”⁶⁵ A NATO-n belüli önállóság kérdése tehát nemcsak az öncélú nemzeti *grandeur* miatt fontos, hanem azért, hogy senki ne hozhasson többé döntéseket Franciaország és Európa feje felett, az Egyesült Államok ne vonulhasson ki a kontinensről, mielőtt a francia elnök véleményével számolnia kellene. De Gaulle ugyanakkor azzal is tisztában volt, hogy nem bízhatja rá magát teljesen az Egyesült Államokra, mint azt tette oly sok európai állam. Mikor az amerikaiak felhívták a figyelmét arra, hogy országa két világháborúban is nagy segítséget kapott már tőlük, így válaszolt: „Az első világháborúban ezt csak három hosszú, nehéz, számára majdnem végzetes esztendő után kapta meg, míg a másodikban már eltiporták, mire önök beavatkoztak. Ezt a megállapítást ne vegye a legkisebb szemrehányásnak sem a részemről. Mert én, mint ahogy ön is, tudom, mit jelent egy állam földrajzi helyzetével, érdekeivel, rendszerével, közvéleményével, szenvedélyeivel, félelmeivel, tévedéseivel együtt. Segítséget nyújthat egy másíknak, azonosulni azonban nem tud vele.”⁶⁶

60 De Gaulle megjegyzése ránézésre a nemzetet emeli ki az állammal szemben: az „örökkévaló Kína” nem a Kínai Népköztársaság. Ennél azonban többet is jelent: a jövőben talán nem is népi demokratikus Kínát már a jelenben el lehet ismerni, mert nemzetállami szerepe sokkal nagyobb, mint az, amit a „világkommunizmus” számára nyújt.

61 Martin, 2012. 92.

62 Martin, 2012. 93–94.

63 Kennedy, ha nem is gondolta komolyan, ezzel fenyegetőzött is. Lásd: Gavin, 2001. 859.

64 Gaulle, 2003. 156., 164.

65 Lacouture, 1993. 430.

66 Gaulle, 2003. 165.

Végző soron az amerikaiak is tisztában voltak azzal, hogy a franciák sosem támogatnák velük szemben a szovjeteket.⁶⁷ Ha végül úgyis egymás mellett találják majd magukat, mi szükség van a semlegességhez közeli állapot fenntartására? Henry Kissinger szavait idézve: *„De Gaulle elnök alacsony kockázatot és jelentős lehetséges előnyöket lát a politikai függetlenségben. (...) A semlegesek élvezik a szövetségesek védelmének nagyját...”*⁶⁸ A Francia Köztársaság egy későbbi elnöke pedig így foglalta össze a tábornok politikáját: *„A francia nagyságra való hivatkozásai jól meghatározott pedagógiai célt szolgáltak: visszajuttatni Franciaországnak azt a helyet, amelyet veresége folytán elvesztett. S az Egyesült Államokkal és Nagy-Britanniával folytatott jogvitája is arra irányult, hogy az ezen országokhoz képest korábban fennálló egyensúlyi helyzetet állítsa vissza. De Gaulle tábornok nem egy illúziót próbált fenntartani, egy elvesztett pozíciót próbált visszaszerezni.”*⁶⁹

Bár az „ötlet” De Gaulle-é, sokan mások is átültették a saját gyakorlatukba. A legszembetűnőbb példa a Német Szövetségi Köztársaság, mely legkésőbb 1966-tól keleti politikát kezdett kialakítani a szocialista tömbbel, majd a szociáldemokrata Willy Brandt kormánya a keleti szerződésekkel és az NSZK–NDK alapszerződéssel megújította azt.⁷⁰ Brandt úgy látta, De Gaulle kétféleképp is hatott az NSZK politikusaira: azokra, akik konkrétan „gaulle-isták” lettek, és azokra is, akik nem, hanem az *Ostpolitikot* vitték véghez, vagyis a jobboldalra (CDU/CSU) és a baloldalra (SPD) is. Akik támogatták De Gaulle nézeteit, *„Nem értették meg, hogy a tábornok nem az ő európai nukleáris elrettentő erővel kapcsolatos álmaikat kergeti (De Gaulle határozottan elutasította az abban való német részvételt). Ugyancsak elsíklottak a mellett a tény mellett, hogy De Gaulle olyan enyhülési politikát szándékozott megvalósítani, amelyet a [Kereszténydemokrata] Unió soha nem fogadott volna el, és amely lényegében, sok tekintetben, a mi későbbi Ostpolitikunk előfutára volt.”*⁷¹

A gaulle-ista politika tehát, mely a nyugati szövetségi rendszer fellazításával akarta Franciaország régi nemzetállami szerepét életre kelteni, az NSZK meghatározó politikai erejévé vált az 1960-as évek végére. Hasonlóképpen fontosak a *New Cold War History* számos történészének megállapításai (Anthony Kemp-Welch, Vojtěch Mastný, Vladimir Tismăneanu, Igor Cașu), melyek rámutattak a kelet-európai rezsimek folyamatos mozgástérnövelésére a hidegháború keretein belül, éppen ezekben az években. Békés Csaba kontribúciója ismét megkerülhetetlen: nemcsak először használta az „emancipáció” szót erre a folyamatra, hanem arra is rámutatott, hogy eredete 1954-re nyúlik vissza, és maguk a szovjetek kezdeményezték „aktív külpolitika” néven.⁷² Később az 1956-os magyar forradalom, a hruscsovi külpolitika általános keretei, valamint a Varsói Szerződés többoldalú intézményei segít-

67 Memorandum of Conversation, Washington D.C., 15 December, 1965. In: *FRUS*, 2001. Document 52.

68 Lacouture, 1993. 365.

69 Idézi: Horváth–Paragi–Csicsmann, 2014. 191.

70 Marc Trachtenberg úgy véli, hogy az atomsorompó-egyezmény mint egyfajta „rejtett német szerződés” tette lehetővé az enyhülés kialakulását, mivel a szovjeteknek nem kellett többé a fegyverkező, „militarista NSZK-tól” tartaniuk. Akár ezzel, akár a biztonsági konferencia összehívásának előrehaladtával, de 1966-tól valóban elindult az európai enyhülés. Lásd: Trachtenberg, 1999.

71 Kissinger, 1994. 733.

72 Békés Cs., 2012. 19–25.

ségével az 1950-es évek második felétől fokozatos kelet-európai „emancipációnak” is a tanúi lehetünk.⁷³

Ezzel érkezünk el ahhoz a ponthoz, ami a *détente*, az enyhülés éveit értelmezési keretté teszi. Mint láttuk, a szuperhatalmi enyhülés következtében Washington és Moszkva a világ kettős uralom alatt tartásában, a kondomíniumban volt érdekelt – ezzel ellentétben Európa országai, Keleten és Nyugaton különböző intenzitással, a nemzetállami szuverenitás és cselekvőképesség maximalizálásában, vagyis mozgásterük visszaszerzésében voltak érdekeltek. Ez természetesen nem tüntette el a szövetségi hűséget vagy az elvi szilárdságot, de mindenképpen megkülönböztette a korszakot más korszakoktól, akár a hidegháború klasszikus éveitől, akár a kishidegháború éveitől. Kissinger így fogalmazta meg meglátásait a világrend megváltozásáról: „Nos, most, hogy a kínaiak is benne vannak a képben, létrejött a háromszög. Ebben a háromszögben szeretném az Egyesült Államokat tenni a hölgy helyére. (...) Ismét öt hatalmat látok versengeni a világuralomért. Ezúttal nem Ausztria, Poroszország, Oroszország, Franciaország és Anglia az. Most az Egyesült Államok, a Szovjetunió, Kína és – valamivel kisebb mértékben – Japán és Nyugat-Európa. Hadd nézzem meg, hogy meg tudom-e ismételni a 19. század diplomáciai teljesítményét abban az értelemben, hogy helyreállítsuk az ötszögletű egyensúlyt, valamint azt, hogy nem tudné-e teremteni, ha nem is évszázadokra szóló békét, de legalábbis segíteni a nemzedékekre szóló béke megteremtésében.”⁷⁴

A kínaiak törekvése a nemzeti kommunizmus létrehozására és nagyhatalmi státuszuk Moszkvától független vindikálására, Charles de Gaulle „Jaltát meghaladó” politikája, a szövetségi rendszereknek szuverén, független országok részvételére szorítókozó nézete, ennek a szuverenitási koncepciónak egész Nyugat-Európára való áttérjedése tehát megteremtette az európai enyhülést. A tömbön belüli problémák, így például a prágai tavasz jelentette kihívás vagy a szövetségesek önálló útkeresése (például az OPEC embargója a nyugati országok ellen), tovább erősítették az enyhülési politika feltételeit. A szuperhatalmi enyhülés, amely az Egyesült Államok és a Szovjetunió belső feszültségeinek enyhítését és világuralmi szerepük megszilárdítását célozta, ehhez képest későbbi, független, de ezt kiegészítő elem volt.

Mindezek a fejlemények nemcsak a nemzetállami logikát hozták vissza a birodalmi vagy integrációs logikával szemben, hanem a világrend univerzalista elképzeléseit (szocialista internacionalizmus, amerikai ihletésű integráció) is maga mögött hagyta a nemzetállami, erőegyensúlyi koncepcióval szemben. Ebben az értelemben a *détente* visszatérés a hagyományos, vesztfáliai diplomáciához a szuperhatalmi, multilaterálisnak álcázott (ENSZ), de valójában kéthatalmi (USA/Szovjetunió) világrend-koncepcióval szemben. Mindez természetesen nem jelenti a bipoláris világrend végét, inkább csak elmozdulást feltételez ebbe az irányba, hiszen a multipolaritás még napjainkra sem valósult meg teljesen, nemhogy az 1960-as évek végén. Az enyhülés által megjelenített koncepció összefoglalva tehát így néz ki:

73 Békés Cs., 2010. 351–352.

74 Idézi: Fischer, 2014. 268.

- Az enyhülés okai
 - szovjet–kínai szakítás
 - De Gaulle politikai koncepciója
 - USA belpolitikai problémái a vietnami háború miatt
- Következményei
 - európai enyhülés (gaulle-izmus, *Ostpolitik*, Helsinki – nemzetállami törekvések)
 - szuperhatalmi enyhülés (1969–1975 – a *détente* évei – kondomíniumi törekvések)
- Értelmezési keret
 - az államok nagyobb mozgástérre vágnak
 - az államok kapcsolatainak logikája nemzetállamivá válik
 - a nemzetközi rendszer elmozdul a bipolaritásból a multipolaritás felé

Ebben a megközelítésben tehát a *détente*, az enyhülés három megközelítésben is alkalmazható, és részben a hidegháború rendszerén belüli jelenség, részben azonban teljesen szembehelyezkedik a logikájával.

Összegzés

Az enyhülésnek ezt a korszakolását és értelmezését az is alátámasztja, hogy az enyhülés megszűnt már az 1970-es évek Afrikájában (ha egyáltalán létrejött valaha), a szuperhatalmi *détente* pedig az 1980-as évek elejére – az európai enyhülés azonban nem. Míg ugyanis a Szovjetunió és az USA addig „tartotta” alacsony szinten a konfrontációt, amíg ez a hasznára volt, az európai országok elemi érdeke volt akkor is fenntartani, ha a nagyobb hatalmak már kihátráltak mögüle.⁷⁵

Nem meglepő, hogy a lokális folyamatokról, az enyhülésnek a nemzetállami logika visszatéréseként való értelmezése sok előnnyel jár az elemzés számára. Magyarázza, hogy a különböző országok miért és hogyan kezdtek önállóbb, kezdeményezőbb politikába az 1960-as évek közepétől – akár Keleten, akár Nyugaton. A feszítő külső kényszerek egy része megenyhült, így például a rezsim legitimációja a szocialista országok esetében, míg mások – elsősorban a gazdasági életképesség követelménye – erősödtek. Alternatív lehetőségek jöttek létre, melyek a blokkok megbomlásából eredtek: a franciaországi gaulle-ista kihívásból Nyugaton, illetve elsősorban a Kína jelentette kihívásból Keleten. Önmagában a tény, hogy voltak, akik Kína „oldalára álltak”, illetve megkérdőjelezték Moszkvának a szocializmuson belüli szerepét, lehetővé tette bizonyos országok, így Románia számára az önállóbb külpolitikát. Más országok a szovjetekhez való hűség mellett önállóbb, a szovjetektől jobban eltérő belpolitika megvalósításába kezdhettek, mint ahogy Magyarország is tette.

⁷⁵ Lásd: Békés Cs., 2008. 219–232.

Az európai historiográfia csaknem általános hiányossága azonban, hogy ezt a tartós és nagy jelentőségű folyamatot, az európai enyhülést, kizárólag európai kontextusban vizsgálja, és nem köti össze a kelet-ázsiai eseményekkel. George F. Kennan már korán felismerte azt, amit valószínűleg csak Sztálin sejtett még, miszerint ha Kínában győznek a kommunisták, az egész kommunista mozgalom súlypontja áthelyeződhet oda.⁷⁶ Ha végül át nem is helyeződött, elképesztő hatással volt az európai politikára is. Az ezt leginkább kihasználó vezető, Nicolae Ceaușescu 1975-ben, Gerald Ford amerikai elnökkel folytatott találkozásán kifejtette: „*Ami azt illeti, a kínaiak bárki másnál többet tettek az európai leszerelésért, mert arra kényszerítették a szovjeteket, hogy jelentős számú katonát vezényeljenek a kínai határra.*”⁷⁷ Az enyhülés tehát olyan egyetemes történeti, globális jelenség, melynek eredete ázsiai, hatásai pedig elsősorban európaiak.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Arrighi

2010 Arrighi, Giovanni: *The World Economy and the Cold War, 1970–1990*. In: Leffler–Westad, 2010. Vol. 3. 23–44.

Balogh

2002 Balogh András: A jaltai rendszer. In: *Rubicon*, 13. (2002) 9–10. sz. 4–10.

Baranyi

2011 Baranyi Tamás Péter: Feltartóztatás vagy szétválasztás? George F. Kennan és John Lukacs levelezése. In: *Kommentár*, 6. (2011) 2. sz. 84–100.

Békés Cs.

2008 Békés, Csaba: Why Was There no “Second Cold War” in Europe? Hungary and the East–West Crisis Following the Soviet Invasion of Afghanistan. In: *NATO and the Warsaw Pact. Intra-bloc Conflicts*. Eds.: Heiss, Mary Ann – Papacosma, Victor S. Kent, Oh., 2008. 219–232.

2010 Békés, Csaba: East Central Europe, 1953–1956. In: Leffler–Westad, 2010. Vol. 1. 334–352.

2012 Békés Csaba: *Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika az enyhülés időszakában 1953–1991*. [Akadémiai doktori értekezés.] Bp., 2012.

Békés M.

2014 *Szabadságharcosok. Hidegháborús írások*. Szerk.: Békés Márton. Bp., 2014.

Bergeron

1992 Bergeron, Gérard: *Finie... la Guerre froide?* Sillery, Québec, 1992.

Bottoni

2014 Bottoni, Stefano: *A várva várt Nyugat. Kelet-Európa története 1944-től napjainkig*. Bp., 2014.

⁷⁶ Lukacs, 2010. 260.

⁷⁷ Memorandum of Conversation, Bucharest, August 3, 1975, 9–10:25 a.m. In: *FRUS*, 2008. Document 37.

Carr

1945 Carr, Edward Hallett: *Nationalism and After*. London, 1945.

1946 Carr, Edward Hallett: *The Soviet Impact on the Western World*. London, 1946.

Cesa

2009 Cesa, Marco: Realist Visions of the End of the Cold War: Morgenthau, Aron and Waltz. In: *British Journal of Politics and International Relations*, 11. (2009) 2. sz. 177–191.

Cohen

1993 Cohen, Warren I.: *America in the Age of Soviet Power*. Cambridge, 1993. (Cambridge History of American Foreign Relations, vol. 4.)

Costigliola

1994 Costigliola, Frank: Kennedy, De Gaulle, and the Challenge of Consultation. In: *De Gaulle and the United States. A Centennial Reappraisal*. Eds.: Paxton, Robert O. – Wahl, Nicholas. Oxford–Providence, 1994. 169–194.

Csicsmann

2001 Csicsmann László: A hidegháború politikaelméleti és historiográfiai (újra)értékelése. In: *Tudományos Közlemények [Általános Vállalkozási Főiskola]*, 4. (2001) 79–94.

Feis

1960 Feis, Herbert: *Between War and Peace: The Potsdam Conference*. Princeton, 1960.

Fink

2017 Fink, Carole K.: *Cold War. An International History*. New York, 2017.

Fischer

2014 Fischer Ferenc: *A kétpólusú világ, 1945–1989*. Bp.–Pécs, 2014.

Fleming

1961 Fleming, Denna Frank: *The Cold War and Its Origins*. I–II. New York, 1961.

Frank–Magyarics

1999 Frank, Tibor – Magyarics, Tamás: *Handouts for U.S. History*. Bp., 1999.

FRUS

2001 *Foreign Relations of the United States, 1964–1968*. Vol. XII. *Western Europe*. Ed.: Miller, James E. Washington, 2001.

2008 *Foreign Relations of the United States, 1969–1976*. Vol. E–15. Part 1. *Documents on Eastern Europe, 1973–1976*. Ed.: Kraemer, Peter. Washington, 2008.

Gaddis

1998 Gaddis, John Lewis: *Most már tudjuk. A hidegháború történetének újraértékelése*. Bp., 1998.

Gáll

1970 Gáll János: Három világ. In: *Korunk*, 29. (1970) 10. sz. 1478–1485.

Garadnai

2005 Garadnai Zoltán: *Kelet-Közép-Európa helye és Magyarország szerepe De Gaulle tábornok Európa-politikájában (1958–1969). A francia „détente – entente – cooperation” politika lehetőségei, külső és belső korlátai*. [PhD-értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem.] Bp., 2005.

Gaulle

2003 Gaulle, Charles de: *A reménység emlékiratai*. 1. köt. *Az újjászületés, 1958–1962*. Szeged, 2003.

Gavin

2001 Gavin, Francis J.: The Myth of Flexible Response. United States Strategy in Europe during the 1960s. In: *The International History Review*, 23. (2001) 4. sz. 847–875.

Gerőcs

2016 Gerőcs Tamás: A polaritással kapcsolatos vita neostrukturista interpretációja. In: *Külügyi Szemle*, 15. (2016) 1. sz. 68–83.

Hanhimäki

2008 Hanhimäki, Jussi M.: Conservative Goals, Revolutionary Outcomes: The Paradox of Détente. In: *Cold War History*, 8. (2008) 4. sz. 503–512.

Horváth–Paragi–Csicsmann

2014 Horváth Jenő – Paragi Beáta – Csicsmann László: *A nemzetközi kapcsolatok története, 1941–1991*. Bp., 2014.

Inozemcev

1954 Иноземцев, Николай Николаевич: *Американский империализм и германский вопрос (1945–1954)*. Москва, 1954.

1960 Иноземцев, Николай Николаевич: *Внешняя политика США в эпоху империализма*. Москва, 1960.

Johnson

2010 Johnson, Paul: *Értelmiségiek*. Bp., 2010.

Judt

2008 Judt, Tony: *Befejezetlen múlt. A francia értelmiség 1944–1956*. Bp., 2008.

Kennan

2001 Kennan „hosszú távirata” Moszkvából, 1946. február 22. In: Mezei, 2001. 214–224.

2001 A szovjet magatartás forrásai (X cikk), 1947. július. In: Mezei, 2001. 239–244.

Kissinger

1994 Kissinger, Henry: *Diplomácia*. Bp., 1994.

2011 Kissinger, Henry: *White House Years*. New York, 2011.

Lacouture

1993 Lacouture, Jean: *De Gaulle. The Ruler*. New York, 1993.

Laird

1999 Interview with Former Defense Secretary Melvin Laird. In: *National Security Archive at the George Washington University. Episode 16. Détente*. 1999. február 7. <http://nsarchive2.gwu.edu/coldwar/interviews/episode-16/laird1.html> (letöltés: 2019. május 10.).

Lasch

1969 Lasch, Christopher: *The Agony of the American Left*. New York, 1969.

Leffler–Westad

2010 *The Cambridge History of the Cold War*. Vol. 1. *Origins*. Vol. 2. *Crises and Détente*. Vol. 3. *Endings*. Eds.: Leffler, Melvyn P. – Westad, Odd Arne. Cambridge, 2010.

Lenin

1981 V. I. Lenin összes művei. XXII. köt. 1912. július–1913. február. Bp., 1981.

Lippmann

1947 Lippmann, Walter: *The Cold War. A Study in U.S. Foreign Policy*. New York, 1947.

Lukacs

1953 Lukacs, John: *The Great Powers and Eastern Europe*. New York, 1953.

1961 Lukacs, John: *A History of the Cold War*. New York, 1961.

1992 Lukacs, John: *Az Egyesült Államok 20. századi története*. Bp., 1992.

2010 *A történelem eleven valósága*. George F. Kennan és John Lukacs levelezése. Szerk.: Lukacs, John. Bp., 2010.

Lundestad

1986 Lundestad, Geir: Empire by Invitation? The United States and Western Europe, 1945–1952. In: *Journal of Peace Research*, 23. (1986) 3. sz. 263–277.

Marcuse

1990 Marcuse, Herbert: *Az egydimenziós ember*. Bp., 1990.

Martin

2012 Martin, Garret J.: Towards a New Concert of Europe. De Gaulle's Vision of a Post-Cold War Europe. In: *Visions of the End of the Cold War in Europe, 1945–1990*. Eds.: Bozo, Frédéric et al. New York, 2012. 91–104.

Mezei

2001 *Európa kettészakítása és a kétpólusú nemzetközi rend születése (1945–1949)*. Szerk.: Mezei Géza. Bp., 2001.

Mitchell

2010 Mitchell, Nancy: The Cold War and Jimmy Carter. In: Leffler–Westad, 2010. Vol. 3. 66–88.

Naftali–Fursenko

1997 Naftali, Timothy – Fursenko, Aleksandr: *“One Hell of a Gamble”: Kennedy, Castro, and Khrushchev, 1958–1964*. New York–London, 1997.

Novikov

2001 A Novikov-távirat: „Az amerikai külpolitika a háború-utáni időszakban”, 1946. szeptember 27. In: Mezei, 2001. 178–187.

Rákosi

1951 Rákosi Mátyás: *A békéért és a szocializmus építéséért*. Bp., 1951.

Savranskaya–Taubman

2010 Savranskaya, Svetlana – Taubman, William: Soviet Foreign Policy, 1962–1975. In: Leffler–Westad, 2010. Vol. 2. 134–157.

Schulzinger

2010 Schulzinger, Robert D.: Détente in the Nixon–Ford Years. In: Leffler–Westad, 2010. Vol. 2. 373–394.

See

2002 See, Jennifer W.: An Uneasy Truce: John F. Kennedy and Soviet–American Détente, 1963. In: *Cold War History*, 2. (2002) 2. sz. 161–194.

Selvage

2017 Selvage, Douglas: H-Diplo Forum on “CSCE, the German Question, and the Eastern Bloc” in the Journal of Cold War Studies 18:3. In: *H-Diplo Article Review Forum*, 2017. június. <https://networks.h-net.org/node/28443/discussions/182163/h-diplo-article-review-701-%E2%80%99Ccsce-german-question-and-eastern-bloc%E2%80%99D> (letöltés: 2019. május 15.).

Simai

1969 Simai Mihály: *Közeledik-e egymáshoz a két rendszer?* Bp., 1969.

Soutou

2009 Soutou, Georges-Henri: The Linkage between European Integration and Détente. The Contrasting Approaches of de Gaulle and Pompidou, 1965 to 1974. In: *European Integration and the Cold War. Ostpolitik–Westpolitik, 1965–1973*. Ed.: Ludlow, Piers N. London, 2009. 1–24.

Suri

2010 Suri, Jeremy: Counter-cultures: The Rebellions against the Cold War Order, 1965–1975. In: Leffler–Westad, 2010. Vol. 2. 460–481.

Toynbee

1946 Toynbee, Arnold J.: *The Prospects of Western Civilisation*. London–New York, 1946.

Trachtenberg

1999 Trachtenberg, Marc: *A Constructed Peace. The Making of the European Settlement, 1945–1963*. Princeton, 1999.

Williams

1959 Williams, William Appleman: *The Tragedy of American Diplomacy*. Cleveland, 1959.

Zubok

2008 Zubok, Vladimir: The Soviet Union and Détente of the 1970s. In: *Cold War History*, 8. (2008) 4. sz. 427–447.

TAMÁS PÉTER BARANYI

DÉTENTE IN THE HISTORIOGRAPHY OF THE COLD WAR

There have been serious debates about the origins, systemic features, and interpretations of the Cold War that led to the establishment of a set of diverging schools. The term *détente*, though not less intriguing, have not yet resulted in such a divergence of opinion. This article aims at giving an overview of Cold War historiography at the systemic level into which different ideas, chronological boundaries, and interpretations of *détente* might be fit. As *détente* is an easing of tensions within the Cold War, a clear view of the former demands a sound understanding of the latter. This article argues for a three level approach to *détente* with three major distinctive features: the demand to restore order in Cold War societies; the return of nation-state logic to international relations; and the impact Chinese developments had on European politics, all of which are essential elements to *détente*.

Egyensúlyozástól a szovjetbarátságig

India szuperhatalmakkal szembeni politikájának evolúciója,
1947–1971

India 1947. augusztus 15-én, a bipoláris korszak kezdetén nyerte el függetlenségét, és rögtön szembesülnie kellett a második világháború utáni nemzetközi rendszer realitásaival mind külkapcsolatainak fejlesztésénél, mind társadalmi, gazdasági és katonai biztonságának szavatolásánál. Dzsaváharlál Nehru, a szuverén India első miniszterelnöke mérlegelve a kockázatokat nem kívánta részesévé tenni országát a két szuperhatalom ellenségeskedésének, és mindkét féllel jó viszonyra törekedett annak érdekében, hogy biztosítsa rendkívül elmaradott hazája számára azok pénzügyi, technikai és diplomáciai támogatását. Emellett az indiai állam egy harmadik út létezését hirdette a hatalmi tömbökhöz nem csatlakozott államok számára, és arra törekedett, hogy minél inkább távol tartsa a hidegháborús szembenállást saját közvetlen biztonságpolitikai környezetétől, azaz Dél- és Délkelet-Ázsiától, és az Indiai-óceán térségétől. Hamar kudarc árnyékolta be e célkitűzését, amikor Pakisztán 1954-ben az Egyesült Államokkal kötött védelmi egyezményt, majd az 1970-es évek elejére India és a Szovjetunió is szerződésbe foglalta kettejük különleges viszonyát.

Jelen tanulmány azokat a fejleményeket veszi számba, amelyek a független né válást követő csaknem két és fél évtizedben számottevően formálták az indiai állam hidegháborús stratégiáját, arra ösztönözve, hogy végül mégis vállalja az egyik szuperhatalom szövetségét.

A hidegháború kibontakozásának hatásai Dél-Ázsiában

A szuverén India számára nem meglepő módon alapvető fontosságú volt nemzetközi beágyazottságának biztosítása, ami egyúttal a hidegháborús folyamatokhoz való viszony tisztázását is igényelte. Nehru kormánya átfogó, globális kitekintéssel rendelkező filozófia értelmében határozta meg India kívánatos szerepét a dekolonizálódó, egyben a bipolaritás rendezőelveitől meghatározott nemzetközi rendszerben. Ez a külpolitikai identitás prioritást élvezett a szemében. Az indiai hosszú távú politikai törekvések másik fontos tájékozódási pontját a társadalom sok vonatkozásban megfigyelhető erős elmaradottsága és modernizációs igényei képezték.

* A szerző a Nemzeti Közszolgálati Egyetem Stratégiai Védelmi Kutatóközpontjának tudományos munkatársa (1083 Budapest, Ludovika tér 2., hada.bela@uni-nke.hu).

E két, külső és belső elem nem vált el élesen egymástól az első indiai kormányfő politikai koncepcióiban. Ennek megfelelően a nehru stratégia központi célkitűzéseit jelentette India gazdasági erejének és fejlődésének megalapozása, valamint a bipoláris korszak közegében a lehető legtágabb külpolitikai mozgástér kialakítása. Utóbbi tekintetben sajátos figyelem hárult az afrikai és ázsiai térség dekolonizálódó vagy dekolonizáció előtt álló területeire, melyek lakossága számára az indiai antiimperialista és antikolonialista eszmék különösen pozitív üzenetet hordoztak. Szólnak érvek mellett, hogy mindezek távlatilag akár egy komolyabb hatalmi tekintélykép kialakításához is hozzájárulhattak volna,¹ ám India kedvezőtlen biztonságpolitikai helyzete és gazdasági fejletlensége miatt ez akkor megvalósíthatatlan volt.

Mindemellett az ország szuverén külpolitikai mozgásterét biztosítani hivatott ideológiai és diplomáciai alapozó munkának jelentős ösztönzést adott az is, hogy az indiai elit soraiban erős bizalmatlanság élt a nemzetközi rendszer vezető hatalmai iránt. Washington és Újdelhi viszonyában a kasmíri kérdés megítélése és az 1947–1949-es indiai–pakisztáni háború során képviselt amerikai álláspont miatt alakult ki az első komoly ellentét.² Az USA és az Egyesült Királyság ugyanis tágabb politikai érdekeiknek engedve kerültek az egyértelmű állásfoglalást a kasmíri konfliktusban, és támogatták az 1948. április 12-i ENSZ BT-határozatot, mely létrehozta a világszervezet kasmíri misszióját (United Nations Commission for India and Pakistan – UNCIP). Nehru kormánya viszont elvárta volna Londontól (a gyarmati területfelosztás elvei alapján) és Washingtontól (a demokratikus szolidaritás elvén), hogy India mellé álljanak. Ehelyett azt tapasztalta, hogy a pakisztáni felet támogatják, ami mögött az amerikaiak helyi gazdasági és hatalmi-politikai ambícióit sejtette.³ A Szovjetunió kezdetben szintén inkább semleges álláspontra helyezkedett a két ázsiai szomszéd területi vitájában, nem akarván rombolni helyi kapcsolatépítésének esélyeit egyik érintett államban sem egy olyan ügy miatt, melyre saját értékelése szerint amúgy is csak nagyon csekély közvetlen befolyása lehetett. Moszkva álláspontja érdemben nem is változott az 1950-es évek első feléig.

India sem kerülhette el, hogy a kibontakozó hidegháborús versengés közepette a szuperhatalmak érdeklődési körébe kerüljön. A két ellentétes érdekeltsgű hatalmi tömb – és szövetségesei – helyi diplomáciai képviselőinek feladatává vált ebben az időszakban a másik indiai törekvéseinek feltérképezése. Ere reflektál például a magyar külképviselő 1952. májusi jegyzőkönyve, mely az amerikai pénzügyi és titkosszolgálati jelenlét fokozódásáról számol be az országban.⁴ Az indiai külpolitika a harmadik út, egy sajátos ázsiai kibontakozás lehetőségét propagálja. Noha ezt a dokumentum szerzője „illúzióknak” tekinti, mely „a földrész más államait is magával ragadhatja”, konklúziója szerint e külön utas törekvés végső soron a nyugati érdekeknek kedvez.⁵ Mint azt az indiai–kínai határháború előzményei is bizonyítják, a szerző

1 Nayar, 2001. 16.

2 Kux, 1993. 57.

3 Uo. 61.

4 MNL OL, XIX-J-6-1 India, 1952, 1. doboz, 1-72, 24/szig.biz./1952. Jegyzőkönyv az újdelhi követség munkájáról. 1952. május 12.

5 Uo.

nem tévedett az USA titkosszolgálatának indiai jelenlétét illetően, az ország nyugati érdekkörbe kerüléséhez fűződő félelmek azonban eltűzoltak voltak.

A koreai háború során az indiai stratégiai nézőpont sajátos oldaláról mutatta meg magát. Nehru kormánya támogatta a dél-koreai állam önvédelmi törekvéseit, és megszavazta az északiak visszavonulását követelő 82. számú, valamint az agresszióval szembeni nemzetközi katonai fellépést lehetővé tevő 84. számú ENSZ BT-határozatot is.⁶ Ugyanakkor a válságot és az ENSZ-beavatkozást is az ázsiai népek önállósági törekvéseinek perspektívájából értékelte. A megosztott Koreai-félsziget ügye ennek során összekapcsolódott a dekolonizálódó Délkelet-Ázsia vagy éppen Tajvan státusza körül kibontakozó feszültségekkel. 1950. október 3-án Csou En-laj kormányfő előre közölte Kavalam Madava Pannikár indiai követtel, hogy amennyiben az amerikai csapatok átlépik a 38. szélességi kört, Kína be fog avatkozni.⁷ A pekingi álláspont névleg a válság békés rendezését preferálta, de csak az idegen csapatok távozásának feltételével, amit azonban Washington nem fogadott el. Később Indiának és személyesen Nehrunak jutott még egy sajátos szerep a koreai háború két fő résztvevője közötti kommunikációban, végső soron a közvetlen konfliktus lezárásában. John Foster Dulles amerikai külügyminiszter 1953 májusában közvetve, az indiai miniszterelnökön keresztül üzent meg a Kínai Népköztársaság kormányának, hogy az 1951 óta szinte egy helyben topogó fegyverszüneti tárgyalások további sikertelenségeért Washington Kínát teszi majd felelőssé, és jobb belátásra bírása érdekében nemcsak a kínai célpontok bombázására szánta rá magát, de a taktikai atomfegyverek bevetésétől sem zárkózik el.⁸ A Pekinggel barátságra törekvő, az atomfegyverektől pedig irtózó indiai kormányfő reakciójával kapcsolatban az amerikai félnek aligha kellett csatlakoznia. Mint ismert, 1953. július 27-én megkötötték a panmindzsoni fegyverszüneti egyezményt, mely befagyasztotta a konfliktust.

Nehru nagy hangsúlyt fektetett a szemben álló hatalmak közötti egyensúlyozásra és együttműködési készségének kimutatására – de csak egy határig. Rendkívül komolyan vette ugyanis, hogy egyik tömbhöz sem kívánja hozzákapcsolni országát. Kifejeződött ez abban is, ahogy kormányzata kerülni igyekezett a hidegháborús felek által egymással szemben alkalmazott ideológiai töltetű terminusokat. Megtiltotta például az indiai diplomátáknak, hogy jelentéseikben használják a „vasfüggöny” kifejezést.⁹ Távolságtartása bizalmatlanságot is szült vele szemben, amire csak egy – a magyar diplomáciai üzenetváltásban megjelenő – példa a sok közül, hogy a koreai kérdésben a szovjet diplomácia a Moszkva és Peking közötti egység megbontásának szándékával vádolta meg Indiát.¹⁰ Érdemes persze megjegyezni, hogy a gyanakvást az indiai kommunisták is tudatosan táplálták kelet-európai elv-

6 Lásd: United Nations Security Council. Resolutions adopted by the Security Council in 1950. <https://www.un.org/securitycouncil/content/resolutions-adopted-security-council-1950> (letöltés: 2019. május 12.).

7 Zhou Enlai Talk with Indian Ambassador K. M. Pannikar, Oct. 8, 1950. In: Goncharov–Lewis–Litai, 1993. 276–278.

8 Magyarics, 2000. 305.

9 MNL OL, XIX–J–6, India, 1. doboz, 002029/L./1953. Ramaswamy indiai kereskedelmi attasé budapesti látogatása. 1953. október 23.

10 MNL OL, XIX–J–6, India, 1. doboz, 1/szig.biz./1953. Nehru álláspontja az indiai javaslat kérdésében.

barátaikban. Nehru végül 1955 júniusában Moszkvába látogatott, a világháború után elsőként a nem kommunista kormányok vezetői közül. Viszonzásképpen még az év decemberében Nyikita Szergejevics Hruscsovot is köszönthették Delhiben, jelezve a két ország együttműködési készségét.¹¹ Hruscsov itt megadta vendéglátónak, amit reméltek tőle: kijelentette, hogy Kasmír „egyike az Indiai Köztársaság [szövetségi] államainak”,¹² tehát nyíltan állást foglalt India területi igénye mellett. Nem egészen két év múlva, 1957 februárjában pedig vétót emelt az ENSZ BT Kasmírról szóló határozattervezete ellen, melyet India is ellenezett.¹³ Washingtonban később ezektől az évektől számították azt a folyamatot, mely a Szovjetuniót tette Újdelhi nemzetközi törekvéseinek legerősebb támogatójává.¹⁴

Mindez azonban a szuperhatalmi szembenállás helyi következményeinek el-
lensúlyozásaként is értékelhető. Az 1950-es évek folyamán ugyanis az indiai kormányzati elitet erősen ingerelte a pakisztáni-amerikai katonai együttműködés fejlődése, különösen Washington haditechnikai támogatása, melyben Pakisztán India elleni fegyverkezésének támaszát látták.¹⁵ A katonai segélyek ügye így érthetően kiemelt témává vált Újdelhiben. Dwight D. Eisenhower kormánya 1954. február 25-én indította útjára a Pakisztánnak szánt katonai segélyezési programot.¹⁶ Három nappal később a *Hindustan Times* indiai napilap már mintegy 500 millió dollár értékűre becsülte a Pakisztánnak juttatott amerikai katonai segély összértékét. Ugyanakkor az indiaiak is folytattak tárgyalásokat amerikai katonai járművek (szállító repülőgépek, harckocsik) beszerzéséről, ezek azonban jóval csekélyebb tételeknek számítottak. Nehru az egyensúlyozó politika szellemében ugyanakkor a feszültség ellenére sem kívánt szakítást az USA-val.¹⁷ Sőt, szeptember 21-én mintegy 244 millió dollár értékű, Indiának nyújtandó amerikai támogatásról is megállapodás született.¹⁸

Újdelhi szemszögéből ugyanakkor a Pakisztán megerősítését eredményező amerikai program a kasmíri kérdés rendezése ellen ható tényező volt, felvetve annak gondolatát, hogy az amerikai fél valójában nem is érdekelt abban.¹⁹ Figyelembe véve a kasmíri terület és maga Pakisztán sajátos stratégiai értékét a hidegháborús környezetben, a tekintetben aligha tévedtek, hogy az Egyesült Államoknak inkább érdekében állt egy neki elkötelezett Pakisztán ellenőrzése a tartomány felett, mint egy semlegességét hangoztató és a Szovjetunió felé is rendszeresen gesztusokat tevő Indiáé. Ez arra ösztönözte Újdelhit, hogy a kasmíri kérdésben fenntartsa

11 Lennon, 1980. 54.

12 Milks, Harold K.: Reds Claim Town Is Exploited, Stir Old India-Pakistan Trouble. In: *Ironwood Daily Globe*, December 12, 1955. 1.

13 Soherwordi, 2010. 25.

14 Old India Mood, New Ideas Await Gorbachev Visit. In: *Los Angeles Times*, November 23, 1986.

15 Az Egyesült Államok katonai segélye Pakisztánnak. MNL OL, XIX-J-6-a, India, 4. doboz, 51/szig.biz./1954. 1954. március 27.

16 McMahon, 1988. 812–840.

17 MNL OL, XIX-J-6-a, India, 4. doboz, 51/szig.biz./1954. Az Egyesült Államok katonai segélye Pakisztánnak. 1954. március 27.

18 MNL OL, XIX-J-6-a, India, 4. doboz, 317/1955. 1955. december 24.

19 Lásd Menon indiai követ Budapesten tett nyilatkozatát. MNL OL, XIX-J-6-a, India, 4. doboz, 008391/sz.t./II. 1955. augusztus 25.

álláspontját, és akár az ENSZ előtt is kész legyen támadni a pakisztáni Kasmír-politikát, idekapcsolva az Egyesült Államokkal megkötött paktum ügyét is.²⁰ 1954. május 19-én ugyanis Pakisztán és az USA megkötötte a két ország *kölcsönös védelmi támogatási egyezményét*, melynek keretében Washington katonai felszerelést és kiképzési támogatást ígért a dél-ázsiai államnak.²¹ Ezzel a muszlim ország az amerikai szuperhatalom szövetségi rendszerének része lett, így elvárták tőle Washington közel-keleti és dél-ázsiai hidegháborús politikájának támogatását.²²

Pakisztán még abban az évben részt vett a Délkelet-ázsiai Szerződés Szervezete (Southeast Asia Treaty Organization, SEATO), 1955-ben pedig a Központi Szerződés Szervezete (Central Treaty Organization, CENTO) megalakításában, és az egyedüli ázsiai ország volt, mely mindkét szervezetben képviseltette magát. Ezzel látszólag az USA erre az időszakra jellemző militarizált külpolitikájának egyik legerősebb támasza lett a kontinensen.²³ Washingtonban 1947 után eleinte szerény érdeklődést mutattak Dél-Ázsia iránt, a térség másodlagos szerepet játszott stratégiai kalkulációikban. A régió szovjet érdekszférába kerülésének veszélyét a kínai kommunisták 1949. évi győzelme és a népköztársaság kikiáltása hozta látható közelebb a számukra, és e tekintetben a gyengébbnek tűnő Pakisztánt nagyobb veszélyben érezték.²⁴ Nehru 1949 októberében lezajlott washingtoni tárgyalásainak tapasztalatai azt sugallták, hogy az indiai kormány nem kíván állást foglalni egyik hidegháborús fél mellett sem, önálló kül- és biztonságpolitikai irányvonalát hitelesnek érzi, és a nagyhatalmi kolonizáció valamilyen formában való visszatértétől jobban tart, mint bármiféle kommunista térnyeréstől.²⁵ India washingtoni megítélésének nyilván az sem használt, hogy az amerikai külügy már a függetlenség küszöbétől erős szovjet befolyást feltételezett az indiai politikai elit soraiban.²⁶ Liaquat Ali Khan miniszterelnök 1950. május 18-i hasonló látogatása során Pakisztán ezzel szemben sokkal együttműködőbbnek mutatkozott. Fontos ugyanakkor, hogy az amerikai külpolitika elsősorban a Közel-Kelet stratégiai „lezárásaként” tekintett az országra, tehát nyugat-ázsiai érdekeinek támaszát remélte benne.²⁷ Robert J. McMahon amerikai történész ezzel kapcsolatban ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy az amerikai stratégiai tervezésnek nem voltak világos elképzelései arról, pontosan miként is járulhatna hozzá Pakisztán a Közel-Kelet stabilitásához, így aligha meglepő a kiforratlan elmélet szerény sikere.²⁸ Katonai asszisztenciájával az USA tehát eredetileg nem Pakisztán India-ellenes ambícióit kívánta támogatni. Ez persze mai szemmel, de a korban rendelkezésre álló történelmi példák alapján is kissé naiv hozzáállás volt. Némi információs munkával könnyen tisz-

20 MNL OL, XIX-J-6-a, India, 4. doboz, 306/1955. 1955. december 2.

21 Hagerty, 1986. 218.

22 Uo. 218.

23 Ezt a pakisztáni politikai elit is hasonlóan látta. Lásd Mohammed Ayub Khan publicisztikáját a *Foreign Affairs* 1964. januári számában. Ayub Khan, 1964.

24 Hagerty, 1986. 228.

25 Burke-Ziring, 1973. 119–122.

26 Kux, 1993. 51–52.

27 Hagerty, 1986. 242.

28 McMahon, 1988. 815.

tázni lehetett volna, hogy a pakisztáni stratégiai gondolkodás és biztonsági koncepciók az USA elképzeléseihez képest számottevően eltérő magatartáshoz vezetnek, és Washington támogatásának birtokában is a keleti irányú erőkoncentráció fokozását eredményezik. Az amerikai haditechnika pakisztáni megjelenése indiai szemmel tehát óhatatlanul fenyegetésnek tűnt. Henry Kissinger memoárjában utólag maga is elismerte, hogy az Egyesült Államok – amely a kommunizmus térnyerése elleni katonai szövetségest kereste Pakisztánban – alaposan félreértette az ország biztonságpolitikai beállítottságát, és nem ismerte fel, hogy az nem a kommunizmusban vagy a Szovjetunióban látja a valódi kihívást, hanem Indiában.²⁹

Pakisztán amerikai elköteleződése és katonai fejlődése komoly stratégiai konzekvenciákhoz vezetett Újdelhiben. Egyrészt a Szovjetunióhoz való relatív közeledést, másrészt a hidegháborús szembenállás közepette az önálló ázsiai út létezésének megerősítését ösztönözte a külpolitikai elitjének részéről. Jelentős megerősítést adott mindez az indiai–kínai együttműködés 1950-es évtized folyamán előtérbe kerülő kurzusának.

Az indiai–kínai barátság illúziója

India kormányzó elitje kezdettől fogva világosan látta, hogy az ázsiai hatalmi küzdőtéren belül Kína szerepe kiemelkedő jelentőségű, és ez alapjaiban befolyásolja hazája külpolitikai lehetőségeit. Ez aszimmetrikus viszonyt takart: Újdelhi számára ugyanis Peking politikája sokkal fontosabb tájékozódási pont volt, mint fordítva.³⁰ Nehru még 1949 októberében üdvözölte a kommunista Kína megszületését, országa pedig – Burma után – a második állam volt a világon, mely – még decemberben – hivatalosan is elismerte az új rendszert.³¹ Baráti magatartása nem volt meglepő. Nehru egyrészt nem osztotta azt a nyugati dogmát, miszerint a kommunizmus terjedése feltétlen veszélyt jelent a világbékére nézve,³² másrészt tudta, hogy a kínai „nemzeti” törekvések erőteljesebb képviselője óhatatlanul súrlódásokat eredményezne hazájával. India egyes szocialista megoldások iránti nyitottsága – például vegyes gazdaságának megszervezése – szintén hozzájárult ahhoz, hogy számos demokratikus országnál sokkalta kevésbé lássa rémisztőnek Mao Ce-tung formálódó rendszerét, melynek győzelmét a kínai pártállami kommunikáció éppúgy az ország imperialista befolyás alóli felszabadulásaként ünnepelte, mint India a saját függetlenné válását.³³

K. M. Pannikár Pekingben szolgáló indiai követ személyes találkozójukat követően igen jó véleményt alakított ki Mao Ce-tungról, nagy reményeket fűzve a kínai–indiai kapcsolatok jövőjéhez.³⁴ A remélt barátság érdekében Újdelhi határozott

29 Kissinger, 1979. 997–998.

30 Bővebben lásd: Malone, 2011. 129–140.

31 Jain, 2004. 254.; Abitbol, 2009. 75.

32 Jain, 2004. 254.

33 Abitbol, 2009. 75.

34 Pannikar, 1955. 80.

diplomáciai gesztusokra is késznek mutatkozott. Nem járult hozzá például, hogy a koreai háborúba való bekapcsolódása miatt agresszornak bélyegezzék Kínát az ENSZ Biztonsági Tanácsában.³⁵ Érzékelhető volt ugyanakkor, hogy a Kínával folytatott szomszédsági politikát már a függetlenség kikiáltásakor komoly, még a gyarmati korszakból örökölt lappangó feszültségek terhelték, melyek aktivizálódását az addig de facto független államként létező Tibet 1950 októberében lezajlott kínai megszállása hozta el. A – kínai nézet szerinti – szuverenitás „helyreállítása” az ország felett kellemetlenül érintette az indiai kormányt. Nehru nem reagálhatott egyebet a történetekre, mint hogy kifejezte reményét, miszerint a tibeti–kínai vitákat békés úton megoldják.³⁶ Aggodalmát nemcsak a tibeti és indiai társadalmak közötti évezredes kulturális, gazdasági és érzelmi kötelékek motiválták, hanem a saját határok stabilitásához kötődő biztonsági szempontok is. Az indiai–tibeti határok megállapítása ugyanis még a britek irányításával történt meg, főként a lhászai udvarral konzultálva. Ennek során északnyugaton a kasmíri Ladakh térségében hallgatólagos megállapodás útján, míg északkeleten, a Brahmaputra völgyét északról határoló hegyvidéken az 1913–1914. évi szimlai tárgyalások eredményeképpen a Sir Henry McMahon brit főtárgyalóról McMahon-vonalnak elnevezett határszakasz kijelölésével jöttek létre a dekolonizációval megörökölt határok.³⁷

Tibet azonban de jure a szimlai tárgyalások idején is Kínához tartozott, így a határmegállapodásokat Pekingben is el kellett volna ismerni. Erre azonban a kínai állam nem volt hajlandó, bár Szimlában az ő képviselőjük is jelen volt – igaz, a dokumentumok aláírását már akkor megtagadta, diplomáciai kompromisszumként mindössze monogramjával látta el azokat a szöveg lezárása érdekében.³⁸ A megállapodástól kezdve a brit fővárosban a McMahon-vonalat indiai–kínai határként fogták fel. Ezt lényegében az indiai politikai elit is magáévá tette, és a függetlenné válást követően az északkeleti határok vonalát a maga szemszögéből vitathatatlannak tekintette. Hasonlóan az egykor gyarmatként létező fiatal államok jelentős részéhez, India számára is igencsak észszerűnek tűnt ugyanis a status quo párti felfogás, mert az örökölt határok bármilyen okból történő megkérdőjelezése végeláthatatlan és saját erőforrásaival végső soron kezelhetetlen konfliktusokhoz vezethetett volna.

A lélektani helyzetre jellemző, hogy Tibet megszállása nyomán az indiai kormánypárton belül is megfogalmazódtak olyan vélemények, hogy a Himalája nem szolgálhat többé „India védőpajzsaként”, és Kína fenyegetést jelent, mellyel szemben erőt kell mutatni.³⁹ Vallabhbhai Patel belügyminiszter-kormányfőhelyettes 1950. november 7-én kelt levelében hívta fel Nehru figyelmét, hogy a kínai kommunizmus nem ellentétes az irredentizmussal.⁴⁰ Nézete szerint „...a kommunizmus

35 Malone, 2011. 131.

36 Guha, 2008. 168.

37 *India–China Border Dispute*. http://www.globalsecurity.org/military/world/war/india-china_conflicts.htm (letöltés: 2019. január 22.).

38 Kissinger, 2014. 204.

39 Guha, 2008. 170–171.

40 *Sardar Vallabhbhai Patel's letter to Jawaharlal Nehru on 7 November 1950*. <http://www.friendsoftibet.org/main/sardar.html> (letöltés: 2019. május 23.).

*nem pajzs az imperializmus ellen, és a kommunisták annyira jó vagy rossz imperialisták, mint a többi”, valamint „Kína irredentizmusa és kommunista imperializmusa különbözik a nyugati hatalmak expanzionizmusától és imperializmusától. Előbbinek ideológiai köntöse van, amely tízszer veszélyesebbé teszi.”*⁴¹ Napjainkra a kínai történelemfelfogás – miszerint a kommunista hatalomátvétel és a népköztársaság 1949. évi kikiáltása egy nemzeti dilemmára adott válasz volt, és a Középső Birodalom újbóli felemelkedésének korszakát nyitotta meg – a másik fél oldaláról igazolja, hogy Patel alapvetően helyesen értékelte az északi szomszéd elvi beállítottságát. A szocialista berendezkedés nem érvénytelenítette a nacionalista törekvéseket, még kevésbé a birodalmi örökséget, mindössze új ideológiai hívószavakat kölcsönzött.

A kínai kormány saját álláspontját a Tibet által kötött megállapodások törvényteleniségével (merthogy az nem volt szuverén állam) és az idegen imperialista nyomás elutasításával magyarázta.⁴² A McMahon-vonal a nyugati imperializmus egyik szimbóluma volt a kínaiak szemében, és mint ilyen éles ideológiai támadások kereszttüzeiben állt. Mindezzel azonban szinte a teljes, 2000 mérföld hosszúságú indiai–kínai határtérség státuszát kétségbe vonták.⁴³ Peking elvi álláspontja nemcsak a McMahon-vonalra vonatkozott, hanem minden egyezményre, melyet valaha a kínai–indiai határ vonatkozásában kötöttek, tehát az 1842. évi kasmíri–tibeti határmegállapodásra és az 1890. évi angol–kínai konvencióra is.⁴⁴ Emellett 1950-től a kínai haderő közvetlenül is megjelent a határtérségben, és Tibet ellenőrzésének ürügyén garnizonokat és ellenőrző pontokat épített ki ott. Nehru mindezek dacára sem osztotta a kínaiak feltétlen ellenséges szándékával kapcsolatos nézeteket, és a viták megállapodásos rendezését szorgalmazta. Így jött létre az 1954. április 29-én kelt kínai–indiai Tibet-egyezmény, mely a legfontosabb elvi kérdést rendezte: India hivatalosan elismerte, hogy Tibet a Kínai Népköztársaság részét képezi. A dokumentum következetesen „Kína Tibet régiójaként” emlegeti a térséget. További érdekessége, hogy ennek preambulumban jelent meg először a békés egymás mellett élés öt alapelve (széles körben ismertté vált terminussal: Pancsa Sila), mely hamarosan a két ázsiai óriás viszonyának alapjává vált.⁴⁵

Pancsa Sila

Az indiai népeknek saját politikai múltjukhoz kötődő emlékezete általánosságban máig alapvető fenyegetésként tartja számon a külső, azaz a szubkontinens területén kívülről érkező hatalmi tényezők beavatkozásának lehetőségét. E fenyegetésképp múltbéli forrásai igen széles körűek, minthogy valóban számtalan alkalommal kísérelték meg – főként közel-keleti és közép-ázsiai eredetű – idegen hódítók befo-

41 Uo.

42 Jain, 2004. 255.

43 India: End of Panch Shila. In: *Time*, December 15, 1961.

44 Erről lásd: Elleman, 2001. 260.

45 Lásd: *Sino-Indian Trade Agreement over Tibetan Border (1954)*. <http://www.tibetjustice.org/materials/china/china4.html> (letöltés: 2019. február 10.).

lyásuk alá vonni a szubkontinens egy részét vagy egészét. Ezek sorában az európai kolonizáció csak az utolsó epizód volt. A független India első kormánya sem vonhatta ki magát e beállítódás hatása alól, már csak azért sem, mert a szakadár törekvések esetleges külső támogatásával a megosztás egy olyan eszközével kellett számolni, melyet már a britek is előszeretettel alkalmaztak a helyi társadalmi erők szétzilálása és hatalmuk fenntartása érdekében. A nehruai külpolitika célkitűzései között ezért – főként Kínával szemben – központi helyet foglalt el a békés egymás mellett élés kereteinek meghatározása és elfogadtatása.

Jóllehet a békés egymás mellett élés öt alapelve⁴⁶ sem modern értelemben vett doktrína nem volt, sem stratégiának nem nevezhető, az adott korban India kül- és biztonságpolitikájának alaptényezőjévé vált. A Pancsa Siláról szóló indiai–kínai közös nyilatkozatot végül 1954. június 28-án, Nehru és Csou En-laj miniszterelnökök újdélhi találkozásának eredményeképpen adták ki. Több, a témával foglalkozó szerző ettől az időszaktól datálja a később háborúhoz vezető feszültségek jelentkezését is.⁴⁷ A biztató fejlemények dacára ugyanis a kölcsönös „határsértések” India és Kína között már 1954 júniusától megkezdődtek.⁴⁸ Noha az öt alapelv bevezetése elsődlegesen a feszültségek enyhítését és a kölcsönös bizalom megerősítését szolgálta, e funkcióját csak korlátozottan tölthette be. Komoly szerepet játszott létrejöttében az is, hogy Nehru alapvetően optimistán tekintett a posztkoloniális népek egymás mellett élésének és együttműködésének perspektíváira.⁴⁹ Hitte, hogy India és Kína kooperációja megteremti a kontinens felemelkedésének történelmi esélyeit, mellyel végképp maguk mögött hagyhatják a nyugati befolyást. Napjainkban már világos, hogy az indiai kormány erősen alábecsülte az ázsiai népek között feszülő történelmi ellentéteket, illetve a modern geostratégiai rivalizálást.⁵⁰

Mindenesetre e kooperatív szellemben jött létre az 1954-es találkozó, és látszólag baráti légkör uralta az 1955. április 18–24-én Bandungban lezajlott afro-ázsiai értekezletet is, ahol Csou En-laj kínai miniszterelnök még a közvetítő szerepet is vállalta az indiai és a pakisztáni fél között a záródokumentum elfogadása érdekében.⁵¹ Mindent egybevetve, az 1950–1959 közötti periódusban, az úgynevezett *Bhai Bhai korszakban*⁵² az indiai–kínai kapcsolatokat a nyílt színen a szívéllyesség atmoszférája határozta meg. Ez utóbbit az indiai kormány nagy külpolitika sikernek

46 A békés egymás mellett élés öt alapelve a következő tételeket foglalta magában: 1. egymás területi épségének és szuverenitásának kölcsönös tiszteletben tartása, 2. a fegyveres agresszió tilalma, azaz a kölcsönös meg nem támadás elve, 3. az egymás belügyeibe való be nem avatkozás, 4. a kapcsolatokban való egyenlőség és a kölcsönös előnyök biztosításának elve, 5. békés egymás mellett élés a mindennapokban. Halmosy, 1985. 223–225.

47 Például Brecher, 1979. 612.

48 Uo.

49 Abitbol, 2009. 84.

50 Radchenko, 2014.

51 Más vélemények szerint a kínai–indiai rivalizálás kezdetei a nemzetközi küzdőtéren szintén ehhez az eseményhez köthetők. Gupta, 2004. 15.

52 A *Hindi Chini Bhai Bhai* (India és Kína testvérek) korszakban elterjedt, Indiában széles körben propagált jelmondat alapján.

tekintette, és ennek megfelelően interpretálta a közvélemény számára is.⁵³ A felszín alatt feszülő ellentétekre pedig csak keveseknek volt rálátása.

Növekvő feszültségek

Nehru kormánya még afelett is hajlandó volt szemet hunyni, hogy a megszállt nyugat-himalájai területek utánpótlását Kína nagyrészt elvben indiai területen keresztül, a Ladakh részét képező Akszaj Csin régió engedély nélküli igénybevételével oldotta meg. Jóllehet az indiai stratégiai gondolkodás – részben megörökölve a Brit Birodalom felfogását – inkább ütközőzónaként tekintett a dalai láma birodalmára, és a dél-ázsiai ország szemszögéből nézve e státusz a továbbiakban is kívánatosnak tűnt.⁵⁴

Ezekben az években már megmutatkoztak az el nem kötelezett politika korlátai is, legalábbis ami az indiai érdekek érvényesülésének feltételeit illeti. Mint érintettük, 1954 májusában az ellenséges országnak tekintett Pakisztán aláírta a kölcsönös védelmi egyezményt az Egyesült Államokkal, és igen gyorsan csatlakozott az amerikai bekerítési politika szellemében létrejött SEATO-hoz és a Bagdadi Paktumhoz is.⁵⁵ A SEATO megalakulása India szemében a hidegháborús szembenállás délkelet-ázsiai térnyerésének eszköze, az ország szélesebb körű békétörekvéseit erősen akadályozó tényező volt, és egyértelmű elutasításra lett.⁵⁶ Egyre világosabbá vált, hogy a dekolonizációval párhuzamosan a hidegháború logikája benyomul a térségbe is, ellehetetlenítve azt az indiai törekvést, hogy távol tartsa a szuperhatalmak konfliktusait Dél- és Délkelet-Ázsiától. Pakisztán nyílt katonai szövetségvállalása Washingtonnal a regionális erőviszonyok megváltozásának kockázatát vetette fel, és távlatilag fokozatosan nyitottabbá tette Újdelhit a Szovjetunió irányába. E széles körben ismert orientáció mellett Kínában ugyanakkor azt is gyanították, hogy India az USA-val is hajlandó bizonyos korlátozott együttműködésre. Utóbbi különösen a CIA-nak azon fedett tibeti műveletei kapcsán nyilvánult meg, melyek a helyi kínai hatalom aláásását célozták.⁵⁷ Ez utóbbi szervezésében az amerikai titkosszolgálat Csang Kaj-sek tajvani kormányzatának ügynökeivel is együttműködött, különösen irritálva Pekinget.⁵⁸

Nehru kormányzata ezekben az években még igyekezett egyensúlyozni a két szuperhatalom között, abból indulva ki, hogy India megőrizheti mindkettő jóindulatát, ami különböző jellegű támogatásokban is testet ölthet. Ennek szellemében az amerikai-indiai kapcsolatok sem váltak automatikusan ellenségessé a pakisztáni szövetség nyomán, és Újdelhi kapott is némi segítséget Washingtontól és Londontól is a háború heteiben.⁵⁹ John Fitzgerald Kennedy még 1959-ben szenátorként,

53 Balogh, 2006. 233.

54 Garver, 2002. 6–7.

55 Erről: Kux, 2001. 54–67.

56 Tóthné Nagy, 1984. 11.

57 Garver, 2004. 172.

58 Malone, 2011. 133.

59 Ezek összértéke mintegy 120 millió dollárt tett ki. Jain, 2004. 255.

majd elnökként is India⁶⁰ mellett foglalt elvi álláspontot a két ázsiai állam viszonyának elmérgesedését elemezve. Újdelhi tehát minden jel szerint elnézte, hogy az amerikai titkosszolgálat indiai területen is folytassa Kína-ellenes tevékenységét – legalábbis amíg az nem veszélyezteti a biztonságát. Pekingben ez megerősítette azt a soha el nem múló gyanút, hogy a dél-ázsiai ország kormánya eddig csak taktikázott, és valójában nem kíván belenyugodni a területi status quo-ba, s helyett egy független Tibetben érdekelt.

Az indiai–kínai határvidék biztonsági helyzetének látványos romlása az évtized végétől datálható. 1956-ban a Kínai Népköztársaság Akszaj Csinen keresztül megkezdte egy állandó ellátási útvonal építését, mely a kínai Hszincsiang-Ujgur tartományt Tibettel köti össze. Ezzel kétségtelenné vált, hogy a korábbi alkalmi jellegű és India által jórészt elnézett „határsértéseket” tartós, a rendszer részét képező gyakorlattá kívánja fejleszteni. Újdelhiben 1957-ben szereztek tudomást az építkezésről, mely az év októberére le is zárult. Kínában e fejlesztést hivatalosan a hagyományos, térségek közötti kereskedelmi utak helyreállításával indokolták, bár az útvonal leginkább a Tibetben állomásozó kínai haderő ellátását szolgálta. Biztonságos használata maga után vonta a kínai katonai aktivitás erősödését, lelepleződése pedig intenzívebb járőrtevékenységet eredményezett.⁶¹ A dél-ázsiai ország titkosszolgálatára 1960-tól észlelte a kínai aktivitást Ladakh területén.⁶² Mikor Nehru ezzel szembesítette Csout, a kínai miniszterelnök tagadta, hogy bármit is tudna a történetekről, miközben kormánya hagyományosan agresszíven reagált minden Tibet sorsát firtató felvetésre.

A tibeti felkelés 1959. március 10-i kirobbanása ilyen légkörben érte a két hatalmat. Tibet társadalmi forrongására Peking folyamatos katonai erősítésekkel válaszolt,⁶³ összesen több százezres haderő bevetésével reagálva a felkelésre.⁶⁴ Felismervén reménytelen helyzetét, a 23 esztendő XIV. dalai láma és kísérete az éjszaka leple alatt elhagyta a Potala palotát, és március 31-én átlépte a McMahon-vonalat azzal a szándékkal, hogy menedékjogot kérjen attól az Indiától, melytől a korábbi években is a tibeti ügy felkarolását remélte. Három héttel később a dalai láma Nehruval is találkozhatott, a kormányfő válasza azonban kiábrándító volt: India nem szállhat harcba Kínával Tibet szabadsága érdekében, és úgy értékeli, hogy a világon senki más sem vállal majd ilyen áldozatot egy olyan országért, mely legfeljebb csak egy jelentéktelen mellékhadszíntér lehet a hidegháború globális játékterén.⁶⁵ India állásfoglalása teljes összhangban állt a stratégiai realitásokkal, a tibeti emigráció számára azonban biztosította a menedéket.

60 Soherwordi, 2010. 27–29.

61 India: End of Panch Shila. In: *Time*, December 15, 1961.

62 Raghavan, 2009. 155.

63 Lal, 2008. 145.

64 A tibeti területeken ekkoriban állomásozó kínai haderő összlétszámát a források többnyire 200–300 ezer fő közé teszik. Érdemes felidézni, hogy a szűkebb értelemben vett Tibet (nagyjából a mai autonóm tartomány) népessége a szóban forgó időszakban kínai források szerint körülbelül 1,18 millió főt tett ki. Freeberne, 1966. 317–318.

65 Guha, 2009. 302.

Tibet szellemi vezetőjének befogadása kínai értelmezés szerint nyilvánvaló beavatkozás volt az ország belügyeibe, tehát az „öt erkölcsi alapelv” megsértése és a tibeti szakadár törekvések támogatása.⁶⁶ Jól megvilágítja a probléma lényegét Lukangva vezető tibeti politikus korabeli nyilatkozata is, miszerint „Csak egy törvényes és alkotmányos kormánya van Tibetnek, és az mindig ott van, ahol a dalai láma”.⁶⁷ E szerint az értelmezés szerint tehát a legfőbb vallási vezető és köre egy emigráns kormányt alkotna, melynek léte önmagában kérdőjelezi meg a Tibet feletti kínai ellenőrzés törvényességét. Mindez persze beilleszthető volt abba a kínai állami kommunikációba, mely a népköztársaságot ábrázolta a becsapott és megtámadott félnek. A felkeléssel szembeni katonai fellépés kínai részről a fegyveres jelenlét megerősödését eredményezte abban a térségben, mely a pekingi felfogás szerint hazai területnek számított. 1959 augusztusában incidensek sora robbant ki a határ keleti és nyugati szektoraiiban a kínai és az indiai erők között. Újdelhi számára továbbra is elsődleges fontossággal bírt a McMahon-vonal tartása, és az ezzel kapcsolatos álláspont megmerevedését az is elősegítette, hogy a dél-ázsiai állam még szimbolikusan sem akart alárendelt szerepbe kerülni Kínával szemben.⁶⁸ Komoly hátránynak bizonyult viszont e helyzetben, hogy az ország katonai szempontból túl gyenge volt egy erőpolitikát preferáló stílusváltáshoz.

Az indiai fegyveres erők általános haditechnikai felszerelése ezekben az években igen korszerűtlen volt, fejlesztésére Kodendera Szubajja Thimajja vezérkari főnök pedig hiába tett javaslatot miniszterének, Vengalil Krisnan Krisna Menonnak. A tárcavezető a belga tervezésű karabélyok indiai rendszeresítésének ötletét például azzal utasította vissza, hogy „nem enged NATO-fegyvereket az országba”.⁶⁹ Krisna Menon 1957-től töltötte be ezt a posztot, ellentmondásos személyének megítélése elválaszthatatlanul összeforrt az indiai–kínai határkonfliktus vesztes kimenetelével. Hozzáállása a honvédelem kérdéséhez és megromló viszonya vezérkari főnökével már a háborút megelőzően is kritikákat váltott ki Indiában, és kétségkívül nem segítette elő az ország későbbi önvédelmi erőfeszítéseit. A kínai Népi Felszabadító Hadsereg ugyanis ezekben az években ötször akkora volt, mint India fegyveres ereje,⁷⁰ felszerelése pedig viszonylag korszerű szovjet gyártmányú eszközökből állt. Mindez közvetlen eredménye az 1950-es évek kínai haderőszervezésének, mely a koreai háború tapasztalatai nyomán technológiai és szervezeti fejlesztés alapján nyugodott.⁷¹ Az indiai közvéleményben (nem melleleg az ellenzék propagandájától is tüzelve) erős Kína-ellenes tendenciák bontakoztak ki, erodálva a kormány, különösen Krisna Menon védelmi miniszter és Nehru tekintélyét. Utóbbi ráadásul az egész Kína-barát külpolitikai vonalvezetés értelmi szerzője is volt, a határvita kiéleződése tehát különösen kellemetlenül érintette.

66 Gupta, 2004. 14.; Hoffmann, 1990. 64.

67 Dalai Lama Gets Asylum in India: Harried in Flight. In: *The New York Times*, April 4, 1959.

68 Abitbol, 2009. 76–77.

69 Lall, 1981. 119.

70 Erről: Palit, 1991.

71 Elleman, 2001. 255–258.

Mindez persze arra ösztönözte az indiai kormányt, hogy a bizonytalan perspektívák ellenére erőt mutatva próbálja elejét venni a helyzet súlyosbodásának, és ráirányítsa a figyelmet – Kínával összevetve inkább csak mitikus – erejére. Ideális megoldást kínált a dilemmára, hogy egy szerény kockázattal járó, morális szempontból megalapozott, de kellő katonai demonstratív hatással bíró akcióval erősítse meg tekintélyét. Így kerültek célkeresztbe a szubkontinensen fennálló utolsó gyarmati enklávék, a helyi portugál igazgatású területek maradvékai, melyek felszabadítása népszerű nemzeti célnak ígérkezett.

„Rajtakapták a prédikátort, amint kijön a bordélyházból”

Lisszabon az indiai függetlenség kikiáltása után is rendelkezett még néhány kis kiterjedésű gyarmati igazgatás alatt álló területtel, melyet közkeletűen csak Portugál-Indiának neveztek. E három kis nyugati parti enklávé, Goa, Daman (Damão) és Diu tulajdonképpen már csak presztízsgyarmat volt, mely iránt a portugál kormányzati elit továbbra is erős ideológiai és érzelmi kötődést mutatott.⁷² Portugália helyi gyarmati pozíciói létezésükkel valós fenyegetést már régen nem jelentettek a független Indiának, alapvetően sértették azonban annak teljes dekolonizációt célzó politikai alapértékeit, valamint átfogó, a nyugati imperializmus legcsekélyebb maradványait is elutasító stratégiai világvélményét.

Miután 1954-ben indiai önkéntesek de facto indiai ellenőrzés alá kényszerítettek két Daman környéki területet (Dadra és Nagar Haveli), a portugál hatóságok fokozták a készültséget, India pedig gazdasági blokádot vezetett be Goával szemben.⁷³ A rá következő évben, mikor Goa került hasonló próbálkozás célkeresztjébe, az indiai tüntetőket fegyvertűz fogadta, mely tizenöt halottat és két sebesültet hagyott maga után.⁷⁴ Válaszul az incidensre India megszakította a diplomáciai kapcsolatokat Lisszabonnal. Nehru azonban ekkor még békés úton kívánta rendezni a két ország nézeteltérését. 1961-re ugyanakkor bizonyossá vált, hogy Portugáliát nem lehet rábírní az önkéntes visszavonulásra, és az indiai állam biztonsági helyzete is lényegesen megváltozott.

Az indiai haderő 1961. december 17–18-án éjjélkor indította meg a Goa felszabadítását célzó műveleteit. Még aznap éjjel bekerítette a goai enklávét fővárosát, Pandzsimet is, a helyi gyarmati erők jelképesnek is alig tekinthető ellenállása mellett.⁷⁵ Manuel António Vassalo e Silva főkormányzó harminchat órával az akció megindítása után aláírta a feltétel nélküli fegyverletételről szóló okmányt.⁷⁶ Az indiai fellépést főképpen a Lisszabonnal jó kapcsolatokat ápoló nyugati államok, valamint Pakisztán ítélték el. A brit–amerikai–francia–török együttműködésben felvetett, az

⁷² Pearson, 1990. 159.

⁷³ Prabhakar, 2003. 39.

⁷⁴ Luard, 1989. 318.

⁷⁵ Pearson, 1990. 160.

⁷⁶ Khera, 1974.

indiai csapatokat visszavonulásra felszólító ENSZ BT-határozat azonban a Szovjet-unió vétője miatt elmaradt.⁷⁷

Korábban az amerikaiak nyíltan támogatták Lisszabon goai uralmát. Ennek első kifejeződéseként John Foster Dulles külügyminiszter 1955-ben az enklávéban tett látogatásakor portugálbarát álláspontra helyezkedett, gyarmatosítási vággal vádolva meg Indiát. Nyilatkozata ellen Újdelhi felháborodott jegyzékben tiltakozott. A feszültség nemcsak arra adott alkalmat, hogy megmutatkozzanak az USA és India nézőpontjai között feszülő alapvető különbségek, hanem arra is, hogy Moszkva demonstrálja a gyarmati imperializmus ellen küzdő népek iránti szimpátiáját, és Goát (immár tehát Kasmírral együtt) indiai területként határozta meg.⁷⁸ Leonyid Brezsnyev Nehrunak küldött távirata szerint „az indiai kormány határozott intézkedései annak érdekében, hogy megszüntesse a gyarmatosítás előretolt állásait a területén, teljes egészében törvényesek és indokoltak voltak”.⁷⁹ Kína hivatalosan elismerte ugyan, hogy Goa az indiai terület része, az akciót viszont úgy interpretálta, mint Nehru „kétségbeesett kísérletét” arra, hogy „helyreállítsa lecsökkent presztízsét az afroázsiai népek körében”.⁸⁰

Goa és a többi kis portugál enklávé annektálása az indiai szubkontinens dekolonizációjának lezárása is volt egyben, aminek erkölcsi megalapozottságát nem lehetett vitatni. Az Egyesült Államok kormányzata 1961-ben nem is aggódott igazán a goai fejlemények miatt, mindössze Nehru békés egymás mellett élést és tárgyalásos megoldásokat hirdető morális álláspontjával tartotta összeegyeztethetetlennek azt.⁸¹ Ahogy John F. Kennedy elnök – az amerikai közvélekedésre vonatkoztatva – fogalmazott a Washingtonban akkreditált indiai nagykövetnek: *„Rajta kapták a prédikátort, amint kijön a bordélyházból.”*⁸²

Vereség a Himalájában

Ilyen előzmények után India és Kína határkonfliktusa 1962 szeptemberében jutott kritikus szakaszába, amikor kínai csapatok lépték át a McMahon-vonalat. Az indiai fegyveres erőket a korábbi években zömmel a pakisztáni és a kasmíri határtérségek ellenőrzése foglalta le, az ország védelmi koncepciói a Himalája hegyláncaira pedig olyan természetes védelmi vonalakként tekintettek, melyek a kor technikai és infrastrukturális feltételei mellett meggátolják a nehéz harcjárművek tömeges átkelését, ezáltal északról nem kell számolni olyan kiterjedt invázióval, amely komoly veszélyt jelenthetne Indiának.⁸³

⁷⁷ Podmore, 2008. 161.

⁷⁸ Minderről lásd: MNL OL, XIX-J-6-a, India, 4. doboz, 317/1955. 1955. december 24.

⁷⁹ *International Reactions*, 1962. 18659.

⁸⁰ Uo.

⁸¹ Kux, 1993. 198.

⁸² Uo.

⁸³ Keay, 2010. 535.

A határháború tanulságai új megvilágításba helyezték ezt a vélekedést. Témánk szem előtt tartásával eltekintünk az események hadtörténeti részleteinek taglalásától, csak a fontosabb összetevőket emeljük ki. Az indiai–kínai határháború műveletei 1962 októbere és novembere között zajlottak le, és végül kiterjedtek a két ország teljes határtérségére, tehát az Északkeleti Határügynökség (a későbbi Arunácsal Pradés) és a ladakhi Akszaj Csin területére is. Nyitányukat az jelenti, hogy India – kifogván a diplomáciai eszközökből – a katonai válaszlépések mellett döntött. Az indiai kormányzat még 1961 novemberében foglalt állást az úgynevezett *Forward Policy* mellett, mely a közvetlen katonai jelenlét minél nagyobb mértékű kiterjesztését célozta a Himalája vitatott térségeiben. Ebbe illesztve kezdte meg végül 1962. október 9-án a gyengén felszerelt csapatainak felvonultatását a határvonáiba, melyek már másnap harcérintkezésbe léptek a kínai erőkkel.⁸⁴ Nehru október 13-án újságírói kérdésre válaszolva világossá tette, hogy elvárja a hadseregtől: „szabadítsa fel a területünket”.⁸⁵ Nyilatkozata a háború vállalását sugallta, ami azonban hazája részéről nem volt összeegyeztethető a katonai realitásokkal.

Észlelven az indiai mozgolódást, a lényegesen felkészültebb kínai hadvezetés az ellencsapás mellett határozott, melyet október 20-i kezdettel (körülbelül 30 ezer főnyi erő bevetésével) eredményesen hajtott végre.⁸⁶ Október 24-én, az első sikereket követően a kínai erők felfüggesztették az előrenyomulást, és Csou miniszterelnök levélben szólította fel Nehrut a tárgyalások felvételére.⁸⁷ Erre azonban vesztes helyzetben az indiai kormányzat nem volt hajlandó. Nem maradhatott el ugyanakkor a tanulságok levonása. Minthogy a történetek rámutattak India nyilvánvaló katonai felkészületlenségére, az elmúlt évek védelempolitikai mulasztásaira, Krisna Menon védelmi miniszter helyzete tarthatatlanná vált. Utóda, Jasvantrao Cshaván hivatalba lépésekor azonban a hadszíntéren már minden eldőlt.

Az októberi kínai támadás India melletti diplomáciai állásfoglalásra ösztönözte az Egyesült Államokat és az Egyesült Királyságot is. A washingtoni külügyminisztérium nyilatkozata szerint az Egyesült Államokat „sokkolta a kínai kommuniztár India elleni erőszakos és agresszív akciója. Együttérzünk Indiával azon törekvéseiben, hogy megfeleljen e nemzeti integritását ért elvtelen kihívásnak.”⁸⁸ Washingtont leginkább az eredmény döbbsentette meg. Későbbi visszaemlékezések szerint ugyanis az USA-ban sem vártak igazán kiterjedt harcokat, de azt senki sem hitte volna, hogy Kína ilyen könnyedén „feltörli a padlót” az indiai hadsereggel.⁸⁹

Október 28-án Nehru katonai segélyért fordult az Egyesült Államok indiai nagykövetéhez. John Kenneth Galbraith misszióvezető komolyan pártolta az amerikai–indiai együttműködés koncepcióját, és igyekezett a Kennedy-kormányt is erre kapacitálni. Washington végül némi gyalogsági és tüzérségi lőszer, valamint

84 Guha, 2008. 333.

85 Zachariah, 2004. 246.

86 Elleman, 2001. 261–262.

87 Guha, 2008. 333.

88 U.S. Raps ‘China’s Aggressive Action’. In: *Pacific Stars and Stripes*. Japan edition, October 22, 1962. 1.

89 Kux, 1993. 202.

szárazföldi aknák átadásával tudta le a támogatás gyakorlati részét. Mindez összesen nagyjából 800 tonnányi muníció és felszerelés szállítását jelentette.⁹⁰ Keveset ahhoz, hogy háborút lehessen nyerni vele, ahhoz viszont éppen eleget, hogy a nyugati szuperhatalom ne kerüljön olyan megvilágításba, mint amely sorsára hagyta a megtámadott dél-ázsiai országot. Nagy-Britannia és az USA együttes katonai támogatása a válság alatt mintegy 70 millió dollár összértéket tett ki.⁹¹ Szerény eredmény volt ez annak tükrében is, hogy Indiában az amerikai fegyverek elfogadása még az el nem kötelezett státusz fenntarthatóságát is sokak szemében kétségessé tette.⁹²

A Szovjetunió elvben szintén a békés egymás mellett élés alapelveiből kiindulva ítélte meg a helyzetet, és Indiát támogató gesztusokat tett a tőle egyre inkább távolodó Kínával szemben. Hruscsov ezzel fokozta Mao ellenszenvét, aki a kommunista szolidaritás megtagadásaként interpretálta a szovjet álláspontot.⁹³ Katonai segítségnyújtásra Moszkva azonban még olyan mértékig sem vállalkozott, mint a két nyugati hatalom, ehelyett inkább óvatos távolságtartás jellemezte politikáját. Ehhez az is hozzátartozott, hogy a karibi feszültség erősödésére készülő szovjet vezetés az indiai–kínai nézeteltérések kapcsán inkább taktikázott, és korábban a pekingieknek is támogatást ígérő gesztusokat tett. Moszkva álláspontját az a megfontolás is erősítette, mely szerint a kínai elvi magatartás az imperialista hatalmakkal kötött szerződések érvénytelenségére vonatkozóan tulajdonképpen veszélyeztetheti a cári időkből örökölt szovjet–kínai határok stabilitását is. Így a történetek a Moszkva–Peking kapcsolatokra nézvést is hordoztak tanulságokat.

Bruce A. Elleman a modern kínai hadviselést elemző monográfiájában ismerteti azon nézetét, miszerint a határkonfliktus vállalásában a mélyülő szovjet–kínai nézeteltérés is szerepet játszott. Peking eszerint a történetekkel jelezni kívánta a szovjet vezetésnek, hogy a szunnyadó határkonfliktusokat (kínai értelmezés szerint a Középső Birodalom történelmi határaihoz fűződő jogait) nem lehet hosszú ideig ignorálni. E gondolatmenet alapján az 1962. évi indiai–kínai határháború az évtized végén lezajlott szovjet–kínai határkonfliktus sajátos előképének is tekinthető. Az Indiával szembeni katonai győzelem egyszersmind diplomáciai színtéren diadal volt a Szovjetunió felett is, melyet az első kínai atombomba 1964. évi felrobbantása tett teljessé.⁹⁴

Itt érdemes röviden reagálnunk Indiának a saját stratégiai környezetéből fakadó illúzióira is, melyek a bipoláris nemzetközi rendszer vezető aktorainak várható pártoló magatartása és Peking emiatti visszarettenése körül alakultak ki. Dél-Ázsia legjelentősebb államának sajátos geostratégiai helyzete valóban érdekeltté tette a szuperhatalmakat viszonylagos stabilitásának megőrzésében, ezt Újdelhi-ben helyesen látták. Azt azonban komoly tévedés volt feltételezni, hogy emiatt készek lennének tevőlegesen is bekapcsolódni az oldalán egy Kínával szemben ki-

90 *Memorandum*, 1996. 192. doc. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1961-63v19/d192> (letöltés: 2019. május 2.).

91 Soherwordi, 2010. 28.

92 Részletek: Brecher, 1979. 614–616.

93 Kissinger, 2014. 209.

94 Erről lásd: Elleman, 2001. 255.

bontakozó fegyveres konfliktusba, megakadályozva vereségét.⁹⁵ Diplomáciai reakciókat tehát nem követte valóban hathatós katonai támogatás, előre vetítve, hogy végül érvényesülni fognak a két ázsiai hatalom közötti – nem éppen Indiának kedvező – erőviszonyok.

A háború második jelentős kínai offenzívája november 16-án kezdődött, és lényegében eldöntötte a küzdelmet Peking javára.⁹⁶ Ennek során a kínai erők összezúzták az indiai haderő maradék állásait a határtérségben, felszámolva a szervezett ellenállást. Végül Peking november 21-én, egyoldalúan bejelentett tűzszünete vetett véget az összetűzéseknek, minthogy a térségben nem volt már olyan indiai fegyveres erő, mely ellentmondhatott volna ennek. A fegyvernyugvás másnap lépett életbe. Kína számára a 33 napos háború kifejezett stratégiai célja Tibet biztosítása volt a feltételezett, vagy éppen valós indiai politikai aspirációkkal szemben.⁹⁷ A kínaiak az Északkeleti Határügynökségnél visszavonultak az 1959-es határok mögé, míg nyugaton Akszaj Csin körülbelül 40 ezer négyzetkilométeres területét tartós ellenőrzésük alá vonták, hogy továbbra is biztosítsák a himalájai térség megközelítését ebből az irányból. India embervesztése a háború során – a 3100 fogásba esett és 1000 sebesült ember mellett – 3120 fő, míg Kínáé 1400 fő volt.⁹⁸

Bár a Kínai Népköztársaság 1962 őszén hatékonyan demonstrálta elszántságát területi érdekei megővésére, egyszersmind alá is támasztotta a kínai fenyegetéssel kapcsolatos indiai nézeteket, hosszabb távon a markánsabb hatalmi szerepvállalás felé tolvaa dél-ázsiai országot. Utóbbi következménynek témánk szempontjából különös, végső soron az indiai külpolitika egész további jövőjét meghatározó jelentősége van.

„Bevonulunk Pekingbe?”⁹⁹

A függetlenné válást követő tizenkét esztendőben éves átlagban India honvédelmi költségvetése a GDP 1,8 százalékát sem érte el.¹⁰⁰ A biztonságpolitikai környezet-hez képest szerény ráfordítással finanszírozott védelmi kapacitások Pakisztánnal szemben ugyan elégségesnek bizonyultak, az 1962-es vereség tanulságai nyomán azonban világossá vált, hogy a kínai fenyegetés elhárításához az országnak lényegesen többre van szüksége. Ennek következtében a védelmi kiadások a határháborút követő huszonöt évben általában a GDP 3 százaléka körül rögzültek.¹⁰¹

Nehru 1962 novemberében, a Lók Szabhában, az indiai törvényhozás alsóházában elmondott beszéde már a korábbiaknál határozottabb kiállást demonstrált

⁹⁵ Guha, 2008. 342–343.

⁹⁶ Abitbol, 2009. 74.

⁹⁷ Garver, 2006. 117.

⁹⁸ Feng–Wortzel, 2003. 188.

⁹⁹ Nehru költői kérdése, melyet egy beszéde során tett fel 1962. november 8-án a törvényhozás alsóházában. *Development is defence. From speech in Lok Sabha while moving tin: resolution on Chinese aggression*, <https://www.inc.in/en/media/speech/development-is-defence> (letöltés: 2019. március 21.).

¹⁰⁰ Srinivas, 2006. 64.

¹⁰¹ Uo.

a védelem finanszírozása mellett, igaz, ezt logikailag összekapcsolta az ország más gazdasági szektorainak (mezőgazdaság, ipari termelés) fejlesztési igényeivel.¹⁰² Különösen érdekes a miniszterelnök egyik rövid kijelentése, miszerint „a modern hadsereg modern fegyverekkel harcol, melyet a saját országában gyártanak”.¹⁰³ E mindössze érintőleges, akkor retorikai célzatú megállapítás az önerőre támaszkodás hadiipari komponenseként a későbbi évtizedekben még nagy karriert fut be Indiában. Nehru ezen beszédében hangzik el a fejezet címét adó rövid költői kérdés is: „*Bevonulunk Pekingbe?*” Képtelen felvetésén keresztül a miniszterelnök a további harc kilátástalansága mellett érvelt, és ezt az álláspontját a kedvezőtlen tapasztalatok is alátámasztották.

Mindemellett az ország fokozottabb felkészülését a konfliktus végkimenetelének ismeretében sem lehet pusztán megkésett reakciónak minősíteni. Noha a közvetlen harci cselekmények megszűntek, még 1963-ban is négy kínai hadosztály és 16 különálló ezred, összesen mintegy 120 ezer ember állomásozott az indiai határzóna közvetlen közelében. Kínai részről egy újabb offenzív fellépéshez szükséges erőátcsoportosítás utóbbiak kiegészítésére ráadásul könnyen megoldható lett volna anélkül, hogy az érdemben gyengítette volna az ország más területein fennálló katonai készségét.¹⁰⁴ Az elvi lehetőség, hogy a vereség rövid időn belül megismétlődhet, bőven elég ösztönzést adott Újdelhi számára egy korábbinál életképebb védelempolitikára.

Az indiai politika formálóinak problémája azonban messze nem csak katonai természetű volt. Újdelhi kezdettől fogva el kívánta kerülni a fegyveres konfrontációt legnagyobb szomszédjával, Kína-politikájának alapja pedig az a vélelem volt, hogy ez minden vitás kérdés dacára is elérhető. Ily módon a háború kirobbanása önmagában kétségbe vonta India addigi koncepcióinak helyességét. Védelmi erőfeszítéseinek siralmas eredménye pedig Nehru tizenöt éves uralmának legnagyobb kudarca volt, mellyel a „Pandit” is nyilvánosan szembenézett, mikor 1963. június 15-én tartott sajtóértekezletén a „hamisság Pekingből fakadó sötét áradatáról” beszélt.¹⁰⁵ Tibet státuszának vonatkozásában Nehru ugyanakkor továbbra is kijózanítóan realista maradt. Egy 1963 januárjában, zárt körben elhangzott felszólalásában lehűtötte azok kedélyeit, akik Tibet majdani felszabadításáról beszéltek, és kijelentette, hogy annak „semmi köze a realitáshoz (...), ha atombombánk lenne, sem tudnánk megtenni”.¹⁰⁶ A miniszterelnök ekkor már az elérendő konkrét célnak a kínai csapatok majdani kiszorítását látta azokról a területekről, melyeket India a magáénak tekintett. Maga a kormányfő azonban már nem játszhatott érdemi szerepet

¹⁰² Lásd a 99. jegyzetet.

¹⁰³ Uo.

¹⁰⁴ *Chinese Communist Ground Threat against India*. CIA Memorandum for the United States Intelligence Board. 15 April 1963. 2.

¹⁰⁵ Guha, 2008. 343.

¹⁰⁶ *From speech at the meeting of the Standing Committee of the National Development Council, New Delhi, January 18, 1963*. Indian National Congress, <http://inc.in/resources/speeches/108-Development-is-Defence> (letöltés: 2017. január 10.).

India nemzetközi pozícióinak megszilárdításában. 1964 januárjában agyvérzést kapott, és május 27-én elhunyt.

Bár Nehru személyét és életművét az ezredforduló Indiájában széles – és objektív szempontok alapján is megalapozott – elismertség övezi, kormányának ambivalens hozzáállása a védelempolitikai kérdésekhez elsődlegesen okolható az ország gyenge katonai ellenálló képességéért az adott időszakban. Mindez több volt egyszerű politikai tévedésnél: olyan hibának bizonyult, melynek következményeit mihamarabb fel kellett számolni, és ez magától értetődően határozza meg a nehru biztonságpolitika történeti megítélését. Figyelmet érdemel ugyanakkor, hogy a „Pandit” kormányzata a második világháború után, a hidegháború viszonyai közepette egy olyan politikát igyekezett érvényre juttatni, mely – legalábbis az esetek túlnyomó részében – meghaladta volna a fegyveres erőszak eszközét. Dzsaváharlál Nehru kétségtávol megerősítette a független India politikai struktúrájának alapjait és működésének játékszabályait, öröksége az ország biztonságának szavatolása szempontjából azonban fenntarthatatlannak bizonyult. Az indiai külpolitikát tehát Nehru kongresszus párti utódai miniszterelnöksége idején (főként Indira Gandhi és Radzsív Gandhi esetében) fokozatos stílusváltás jellemezte. Az új irányt Szubrata Mitra a liberális internacionalizmus és a normavezérelt realizmus keverékeként határozta meg.¹⁰⁷ Noha a szkepticizmus a szuperhatalmak által dominált világrenddel szemben és az antiimperialista morális alapállás fennmaradt, a külső szövetségesek keresése nagy ösztönzést kapott a vereség nyomán, jóllehet az el nem kötelezettség stratégiai hagyományával teljesen soha nem szakítottak. Minthogy Pakisztán mellett (mely mögött az USA egyelőre megbecsülhetetlen hozadékkal járó katonai szövetsége is ott állt) immár a Kínai Népköztársaság ellenséges beállítódásával is számolni kellett, a Nehrut követő indiai kormányok számára a regionális hegemonia határozottabb érvényesítése és az ahhoz szükséges eszközrendszer biztosítása elsődleges céllá lépett elő.¹⁰⁸ Témánk szempontjából ez volt a történetek legfontosabb konklúziója.

Az alapító miniszterelnök halálát követően a Kongresszus Párt elitjének militánsabb gondolkodású tagjai részéről korán megfogalmazódtak a kiterjedtebb hatalmi politizáláshoz köthető elképzelések. Apurba Kundu kifejezésével élve, a militáns nehruista szemléletmód kezdett előtérbe kerülni az ország biztonságpolitikájának formálói körében.¹⁰⁹ Hívei India legmagasabb honvédelmi garanciáit azoknak a regionális hatalmi képességeknek a határozottabb kifejezésében és fejlesztésében látták, melyeknek hazájuk adottságai eredetileg is kedveztek.¹¹⁰ A gyakorlatban ennek logikus feltétele a haderő fejlesztése volt, ami nem csupán létszám-bővítést, hanem a fegyveres erők társadalmi, gazdasági és technikai alapjainak bővítését is jelentette. Meg kellett hát oldani a hadsereg technikai eszközeinek fejlesztését, melyhez Indiának külső partnerre volt szüksége. E partnert egyre inkább a Kínától távolodó, bár a határháború idején még vonakodó Szovjetunióban találták

¹⁰⁷ Mitra, 2009. 20.

¹⁰⁸ Uo.

¹⁰⁹ Kundu, A., 2004. 6–7.

¹¹⁰ Uo. 6.

meg.¹¹¹ A szovjet–indiai közeledés persze nem pusztán a haditechnikai együttműködés szellemében fogant, hanem a bipoláris korszak nemzetközi kényszereire adott válasz is volt, amit az ország háborús veresége különös módon indokolt. India regionális helyzete ugyanakkor néhány éven belül stabilizálódott, aminek bizonyítására egy újabb kihívás, az 1965. évi indiai–pakisztáni háború nyújtott lehetőséget. Egyúttal ez adott alkalmat a Szovjetunióknak is, hogy demonstrálja érdeklődését Dél-Ázsia iránt.

Helyreáll a tekintély

Dél-Ázsia két vezető államának második fegyveres konfliktusa mindössze három évvel az indiai–kínai határháborút és egy évvel Dzsaváharlál Nehru halálát követően bontakozott ki, Pakisztán kezdeményezése nyomán. Mohamed Ajúb Hán, az ország elnöke meg volt győződve arról, hogy a vereséget szenvedett, karizmatikus vezetőjét elvesztett Indiával szemben a pakisztáni haderő jó eséllyel arathat győzelmet és szerezheti meg Kasmír egészét. Ekkorra amerikai haditechnika rendszeresítésével Pakisztán a légi- és a páncélos erők tekintetében is jelentős minőségjavulást ért el, műszaki fölénybe kerülve riválisával szemben. Sejtették azonban, hogy ez mindössze ideiglenes előnyt jelent, melyet a fokozódó indiai fegyverkezés hamar kiegyensúlyoz. Iszlámábád magabiztosságát fokozta a győztes Kínával formálódó stratégiai kapcsolatrendszere is.

Utóbbi előzményeihez tartozik, hogy egy 1962 óta tartó diplomáciai folyamat eredményeként Zulfikár Ali Bhuttó pakisztáni és Csen Ji marsall kínai külügyminiszterek 1963. március 2-án kétoldalú egyezmény keretében rendezték a kasmíri határok tekintetében fennálló kérdéseket, a tartomány státuszának végleges rendezéséig átengedve az úgynevezett Saksgam-völgyet kínai ellenőrzés alá.¹¹² Kína – Akszaj Csinhez hasonlóan – a tibeti területek ellenőrzését erősítette meg a minden más szempontból teljesen jelentéktelen vidék bekebelezésével. E határegyezménnyel erősödött a két ország viszonya, és Pakisztán ideális partnernek tűnt Peking szemében dél-ázsiai befolyásának erősítéséhez, főként a megállapodást el nem ismerő Indiával szemben. Újdelhi álláspontja szerint Pakisztán tulajdonképpen jogilag India részét képező területeket osztogatott. Ami Iszlámábádban viszont azt erősítette meg, hogy immár Pekingnek is lenne vesztenivalója abban az esetben, ha India bármilyen, nemzetközi szinten elismert formában ki tudná terjeszteni irányítását a tartomány egészére, így leginkább Pakisztán győzelmében lenne érdekelt.

E körülmények között Ajúb Hán kormánya számára az India elleni fellépés ürügyét végül két esemény szolgáltatta. Egyrészt, 1965 áprilisában fegyveres összecsapás alakult ki az indiai és a pakisztáni erők között a pakisztáni Szindh és az indiai Gudzsarát államok közös határán fekvő Kutcs régióban, melyet mindkét állam

111 A Szovjetunió ezt megelőzően is adott el fegyvereket (például MiG–21-es vadászrepülőgépeket) Indiának, de a hadiszállítások az 1970-es évektől futottak fel igazán. Rothermund, 1969. 78–88.

112 A szerződés szövegét lásd: *Treaties*, 1994. 45–47.

magáénak tartott, de facto azonban India fennhatósága alatt állt. A lakatlan terület szinte minden szempontból érdektelen, a külvilág által egyáltalán nem is ismert földdarabnak számított, mikor a pakisztáni páncélos erők március folyamán behatoltak oda.¹¹³ Mindössze az indiai reagálás tesztelésének és az erő felmutatásának szándékait lehet azonosítani a katonai műveletben. India beleegyezett a határvonal nemzetközi közreműködéssel való pontos kijelölésébe, és a pakisztáni fél jelentős győzelemként kommunikálta az eredményt.¹¹⁴ Egyébiránt a végül 1968-ban megszületett határozat a vitatott terület 10 százalékát utalta Pakisztán fennhatósága alá. Iszlámábádban pozitívan ítélték meg a kutcsi tapasztalatokat, elbizakodottságra azonban nem volt ok: a néhány hónappal később kirobbant újabb fegyveres konfliktus fejleményei igazolták, hogy a jelentéktelen terület feletti indiai visszafofogság nem az önvédelmi képességek hiányát takarta. A helyzet félreértése nagyban elősegítette a Zulfikár Ali Bhuttó külügyminiszter vezetésével formálódott háborúpárti irányvonal érvényesülését.

Párhuzamosan ezzel a tartomány belpolitikai instabilitása is látszólag kedvező feltételeket teremtett egy újabb kasmíri annexiós kísérlethez. Még 1953 augusztusában az indiai hatóságok letartóztatták Mohamed Abdullahot, a legerősebb kasmíri párt, a Nemzeti Konferencia szellemi vezetőjét, Dzszammu és Kasmír szövetségi állam addigi kormányfőjét. Az indiai központi hatóságok haragját a terület önállósulását, esetleg csak névleges integrációját támogató nyilatkozataival vívta ki. Nem mellesleg 1957. január 26-án a kasmíri alkotmányozó gyűlés megerősítette a tartomány csatlakozását Indiához.¹¹⁵ Noha Abdullahot ezt követően szabadon bocsátották, „Kasmír Oroszlánja” nem kívánta elismerni az alkotmányozó gyűlés határozatát, és az arról való népszavazásra buzdított – minek nyomán rövidesen ismét börtönben találta magát.¹¹⁶ Kasmír mértékadó elitcsoportjainak feszült viszonya a központi kormánnyal ugyanakkor felvetette annak esélyét, hogy a helyi népesség radikalizálható, és bázisává válhat egy India-ellenes „felszabadító háborúnak”.

Ennek érdekében az úgynevezett Gibraltár művelet keretében a pakisztáni fegyveres szervezetek megkezdték a kasmíri militánsok válogatott csoportjainak katonai kiképzését és felszerelését. Feladatuk egy felkelés kirobbantása és vezetése lett volna a tartomány indiai részén. Egységeik 1965. augusztus 5-én lépték át a kasmíri tűzszüneti vonalat, tevékenységük azonban nem vezetett a kívánt eredményre: a tartomány lakosságának döntő részét nem ragadta magával a felkelés szelleme.¹¹⁷ Sőt a kibontakozó fegyveres összecsapás során sok helyi inkább az indiai hadsereg oldalára állt. Észlelvén ezt, a pakisztáni hadvezetés szakított a mozgalmi megközelítéssel, és a belső erőkre, illetve felkelő csoportokra való támaszkodás helyett a modernnek tekintett, villámháborús hadviselési koncepciótól várta a számára kedvező eredményt. Így a pakisztáni hadsereg megkezdte terve második szakaszának – a fegyveres erők nyílt felvonulásának – végrehajtását, ami a Grand

113 Keay, 2010. 547.

114 Uo.

115 Balogh, 2002. 228.

116 Uo. 232.

117 Guha, 2008. 396.

Slam hadművelet elnevezést kapta. Erős tűzérségi előkészítést követően szeptember 1-jén indult meg az átfogó pakisztáni támadás. Indiai részről teljes volt a meglepetés, minek következtében a pakisztáni erők gyorsan, korábbi pozícióikkal összehasonlítva komoly teret nyertek. A harci cselekmények túlnyomórészt a kasmíri és pandzsábi térségekben zajlottak, súlypontjuk Kasmírra esett. Iszlámábád villámháborús stratégiája azonban még itt sem tudott az elvárásoknak megfelelően kibontakozni. Ez már csak azért is probléma volt, mert a pakisztáni fél leginkább abból indult ki, hogy a háború rövid idő alatt és alapvetően Kasmír területén dől majd el, ezért nem volt igazán felkészülve délebbi határainak hasonló erejű, tartós védelmére.¹¹⁸

India a légielő bevetésével igyekezett megtörni ellenfele lendületét. Ellentámadása szeptember 6. után bontakozott ki, eldöntve a pakisztáni offenzíva sorát. Utóbbi szeptember második hetére gyakorlatilag kifulladt, és a sokkal kedvezőtlenebb anyagháborús forgatókönyvet már Ravalpindiben¹¹⁹ sem akarták erőltetni. E hónap folyamán U Thant ENSZ-főtitkár találkozott a két hadviselő ország vezetőivel, akikkel sikerült egyetértésre jutnia a tűzszünet kérdésében. India és Pakisztán fegyveres erői ennek megfelelően szeptember 22-vel szüntették be a harcokat. A második kasmíri háború tehát alig több mint két hét alatt véget ért. Pakisztáni részről nagyságrendileg 3–5 ezer ember, mintegy 250 harckocsi és 50 repülőgép, míg indiai oldalon – lényegesen nagyobb erők mozgósítása mellett – 4–6 ezer ember, körülbelül 300 harckocsi és szintén 50 repülőgép került a háborús áldozatok, illetve veszteségek listájára.¹²⁰

A második indiai–pakisztáni háború jelentősége India szempontjából leginkább lélektani következményeiben ragadható meg. A Kínától elszenvedett, az egész addigi indiai stratégiai vonalvezetést megroppantó vereséget követően a lényegesen határozottabb katonai és politikai irányítás végül önmagát igazoló eredményt hozott. India északi szomszédjával szemben jelentős katonai hátrányban volt, de Pakisztánnal szemben megőrizte fölényét. Győzelme demonstrálta, hogy területe nem válhat más államok könnyű prédájává. Kasmír sikeres megvédelmezése helyreállította a kontinens országainak szemében Újdelhinek az 1962. őszi események következtében megrendült tekintélyét, megerősítve státuszát szűkebb stratégiai környezetében.

Washington az 1965. évi háború után beszűntette a Pakisztánnak szánt, szigorúan értelmezett katonai célú segélyeit.¹²¹ A fegyverembargót egy évtizeden át fenntartották, Washington csupán eseti jellegű döntésekkel adott felmentést alóla, egy-egy ügylet érdekében. Miután az Egyesült Államok tehát nem bizonyult felhasználhatónak a pakisztáni területi aspirációk érvényesítéséhez, a térségen kívüli hatalmak közül a legmagasabbra értékelt szereplővé a Kínai Népköztársaság lépett elő.

Kína bizonyíthatta barátságát Pakisztán iránt. Csen Ji külügyminiszter szeptember 4-én Karacsiba látogatott, ahol alkalmat nyílt a támadó ország közvéleménye előtt mélyen elítélni a megtámadott India imperializmusát, mely veszélyezteti

118 Keay, 2010. 547–548.

119 A pakisztáni fegyveres erők vezérkarának otthont adó garnizonváros. Iszlámábád „ikervárosa”.

120 Feldman, 1972. 146.

121 Epstein–Kronstadt, 2013. 9.

Dél-Ázsia békéjét.¹²² Peking az 1965. évi indiai–pakisztáni háború során már kifejezetten Iszlámábád támogatójaként lépett fel. Igaz, ennek világos korlátját jelentette, hogy katonai beavatkozásra nem vállalkozott. Miután az USA megtagadta fegyverek és hadianyag eladását mindkét hadviselő félnek, Kína a felkínálkozó piaci lehetőségeket megragadva a muszlim ország első számú fegyverellátójává léphetett elő. Peking a háború után kezdte aktívan támogatni a pakisztáni nukleáris ambíciókat is.¹²³ Mindezzel Kína a dél-ázsiai hatalmi játéktér egyik meghatározó külső szereplőjévé emelkedett.

Az 1965. évi konfliktust a háborús felek hivatalosan 1966 elején zárták le, mikor január 4-én a Szovjetunió közvetítésével Taskentben tárgyalóasztalhoz ültek. Az ennek eredményeképpen megszületett taskenti nyilatkozatot január 10-én adták ki. Ebben India és Pakisztán megerősítették elkötelezettségüket a béke helyreállítására és megőrzésére, valamint megállapodtak, hogy 1966. február 24-ig kölcsönösen visszavonják fegyveres erőiket az 1965. augusztus 5-ét megelőzően elfoglalt állásaikba. A szovjet diplomácia békeközvetítő munkája meleg szavak keretében kapott elismerést a deklarációt aláíró felektől, jelezve Moszkva szerepének értékelését a két dél-ázsiai állam részéről.¹²⁴ Kasmír hovatartozásának kérdését továbbra sem rendezték. Sem akkor, sem a későbbi évtizedekben.

„Az egyetlen tábor, ahová szeretnénk tartozni, a béke tábora”

Noha az el nem kötelezettek mozgalmának államai igyekeztek tompítani a bipoláris korszak stratégiai tendenciáinak rájuk nézve káros hatásait, az adott világrend logikája alól alapszabályként véve mégsem vonhatták ki magukat. Nem tagadhatjuk, hogy egyfajta harmadik oldalt képviselő nézőpontjuk hatást gyakorolt a nemzetközi diskurzusokra. Gyengeségeik azonban nem tették lehetővé, hogy valóban meghatározó erőközpontot hozzanak létre a gyakran számukra is gazdasági és társadalmi modellt nyújtó, pénzügyi és katonai szempontból is jóval erősebb szuperhatalmakkal szemben, így másodlagos szerepbe szorultak a bipoláris korszak hatalmi küzdőterén.

Bár India e harmadik utas narratívára a csoport legnagyobb és legnépesebb tagjaként Nehru miniszterelnök munkássága óta egyedülállóan erős befolyást gyakorolt, a mozgalom államai között formálódó kapcsolatok az ország saját kül- és biztonságpolitikai igényeinek biztosításához nem voltak elegendőek. Azokban a hetekben, amikor az indiai–kínai határháború katonai és politikai konklúziói minden korábbinál erőteljesebben mutattak rá a szuperhatalmi támogatás fontosságára, maga az el nem kötelezettek mozgalma is mindössze csak egyéves volt.¹²⁵ A szovjet–indiai együttműködés bővülése az 1960-as évtized folyamán egyértelmű

122 Srivastava, 1995. 275.

123 Csicsmann, 2004. 9.

124 *Tashkent Declaration*, Jan 10, 1966. <http://www.stimson.org/tashkent-declaration> (letöltés: 2019. április 22.).

125 Az el nem kötelezett országok mozgalma 1961. szeptember 1-jén alakult Belgrádban. Tóthné Nagy, 1984.

tendenciává vált, amit stratégiai szinten két dolog segített elő: egyrészt az amerikai partnerség opciójának lejáratódása és tartós háttérbe szorulása, másrészt az indiai fegyveres erők modernizációs igényei, illetve az ezek kielégítésére vonatkozó moszkvai nyitottság. Érthető ugyanakkor, hogy mindezzel párhuzamosan az elköteleződéssel szemben is komoly érvek fogalmazódtak meg indiai részről, melyek az ország hagyományos stratégiai kultúrájával, valamint a jelentős részben indiai ihletésű elvekre felépült el nem kötelezettek mozgalmában betöltött szereppel ítélték összeegyeztethetetlennek a szövetségesi viszony vállalását. Alapvonalakban tehát az értékelvű politizálás érvkészlete ütközött az ország gyakorlati szükségleteinek hatékonyabb kielégítésére irányuló pragmatista koncepciókkal.

Nehru leánya, Indira Gandhi miniszterelnök (1966–1977, 1980–1984) 1970 augusztusában a Nemzeti Kongresszus Párt nagygyűlésén tartott beszédében határozott megfogalmazást adott ennek a dilemmának, amikor – tisztelegve atyja el nem kötelezett külpolitikai ideái előtt is – kifejtette, hogy *„a fejlődő országok problémáinak kezeléséhez nem elegendő az idealizmus és a szentimentalizmus, hanem elengedhetetlen hozzá a világos és hidegfejű gondolkodás és az adott szituációk mély elemzése”*.¹²⁶ Egy évvel a szovjet–indiai szövetség szerződéses megerősítése előtt az indiai kormányfő helyzetértékelése már a születendő, határozottabb elköteleződést hozó külpolitikai kurzus ideológiai megalapozását jelentette.

Mint már érintettük, Dél-Ázsia is a szuperhatalmak versengésének játéktérévé vált, ami Indiát is választás elé állította. Összetett, gazdasági, biztonsági és geostratégiai szükségleteinek kielégítéséhez az ország külső partnert keresett, melyet a Pakisztánnal szövetséges Egyesült Államok helyett egyre inkább a Kínától távolodó, jóllehet a határháború idején még visszafogott Szovjetunióban talált meg.¹²⁷

1971. augusztus 9-én, Újdelhiben a külügyminiszterek, Andrej Gromiko és Szvaran Szingh szignáltak a húsz évre szóló szovjet–indiai béke-, barátsági és együttműködési szerződést. Megállapodásuk, melyre Szingh június 6–8. között lezajlott nem hivatalos moszkvai látogatása tette rá az utolsó pecsétet,¹²⁸ kifejezte India válaszát a szuperhatalmi szövetség stratégiai dilemmájára. Magyarázatához vissza kell utalni az 1962. évi határháború következményeire. Az egyre ellenségesebbé váló közegben az indiai politikai elit nyitottabbá vált a külső hatalmi szövetség kialakítása iránt, mely az adott kor stratégiai viszonyai közepette (nem mellesleg az amerikai–pakisztáni szövetségre is reflektálva) leginkább az egyik szuperhatalomhoz való közeledést tette indokolttá. A folyamatot India biztonsági percepciói is ösztönözték, hiszen az adott körülmények között egy többirányú (Pakisztán és Kína irányából érkező) katonai csapás bekövetkeztét sem lehetett teljesen kizárni. Moszkva szövetségének szerződéses vállalása tehát az adott történelmi szituációban a nagy- és szuperhatalmak Dél-Ázsia-politikájának magától értetődő következménye volt, bármekkora ellenszenvvel is nézték azt Washingtonban és Pekingben.

¹²⁶ Malone, 2011. 49–50.

¹²⁷ Erről: Rothermund, 1969. 78–88.

¹²⁸ Racioppi, 1994. 78.

A bipoláris nemzetközi rendszer keretei között nem is igen nyílt más lehetőség az indiai kormányzati elit által igényelt biztonsági garanciák megszerzésére.

Megfigyelhető ugyanakkor, hogy az 1960-as évek végére Moszkva is erősen érdekeltté vált az ázsiai erőegyensúly fenntartásában, különös tekintettel a Kínai Népköztársaság hatalmi befolyásának kordában tartására.¹²⁹ Már az 1965. évi háború idején is felmerülhetett annak gondolata, hogy a pakisztáni–kínai együttműködés szorosabbá válása idővel arra ösztönözheti az Egyesült Államokat, hogy Indiát próbálja megnyerni helyi stratégiai érdekeinek támogatására. Ez a dél-ázsiai szovjet pozíciók aláásását eredményezte volna, ami egyes források szerint komolyan ösztönözte a Szovjetunió kormányát a taskenti tárgyalások megszervezésére.¹³⁰ Bár az amerikai–kínai közeledés egyértelművé tette, hogy ez a forgatókönyv hosszabb távon sem realitás, a regionális ellensúlyképzés stratégiai szükséglete Moszkva részéről nemcsak fennmaradt, de a történetek nyomán tovább erősödött. Nyugati szemmel nézve már akkor is magától értetődött, hogy e célkitűzés egyik kulcstényezőjének a dél-ázsiai hatalom tekinthető, így a Szovjetunió és India stratégiai érdekei alapján véve természetes módon találkoztak egymással. 1969 őszén a Szovjetunió feladta a két rivális dél-ázsiai állammal való kiegyensúlyozott kapcsolatok politikáját, és újra Indiát kezdte preferált partnernek tekinteni. Moszkva oldaláról mindez persze egy folyamat részét képezte: a hasonló barátsági szerződésekkel szövetségeseivé tett államok (Mongólia, India, Vietnam és Afganisztán) megszervezésével a Szovjetunió az 1980-as évekre szinte bekerítette a Kínai Népköztársaságot. Pekingben mindez csak tovább fokozta az amerikai és pakisztáni kapcsolatok értékét.

A szovjet–indiai barátsági és együttműködési szerződés első cikkelye a legmagasabb szintű politikai kapcsolatok elvi alapjait fekteti le, nyolcadik és kilencedik cikkelye pedig kizárja, hogy a felek bármilyen, a másik ellen szerveződő katonai szövetséghez csatlakozzanak, egymással szemben bármiféle agressziót alkalmazzanak, illetve segítséget nyújtsanak egy, a másik szerződő féllel háborúban álló országnak. Emellett konzultációt ír elő közöttük ilyen esetben a helyzet politikai rendezése érdekében.¹³¹

Fontos ugyanakkor, hogy a szerződés nem tartalmazott olyan jellegű katonai kötelezettségeket, mint például a Varsói Szerződés. Sőt negyedik cikkelyében a Szovjetunió kifejezte, hogy tiszteletben tartja India el nem kötelezett politikáját.¹³² A védelmi konzultáció nem azonos a kölcsönös védelmi kötelezettséggel, ami azt is jelenti, hogy India a szerződés mellett is meg tudta őrizni stratégiai autonómiáját. Újdelhi tehát sikeresen került el a szovjet csatlós állammá válást.¹³³ Önálló karakterű kül- és biztonságpolitikája nem vált kérdésessé, és hivatalosan az el nem kötelezettség külpolitikai alapértékeivel sem történt szakítás. Igaz ez annak ellenére,

129 Lennon, 1980. 78–79.

130 Soherwordi, 2010. 32.

131 A szerződés szövegét lásd: *Treaty of Peace, Friendship and Co-operation between the Republic of India and the Union of Soviet Socialist Republics*. <http://www.commonlii.org/in/other/treaties/INTSer/1971/10.html> (letöltés: 2019. május 12.); Kundu, S., 2013. 377–380.

132 Uo.

133 Erről: Jayapalan, 2001. 179–186.

hogy az eurázsiai szuperhatalomhoz fűződő barátság tapasztalhatóan csökkentette az „el nem kötelezett” politika hitelét. Indira Gandhi 1970 szeptemberében, az el nem kötelezett országok lusakai állam- és kormányfői konferenciáján elmondott beszédében a következő megállapítást is megosztotta hallgatóságával: *„Nemcsak a nemzeti becsület, de a nemzeti érdek is megköveteli, hogy döntéseinket belső és nemzetközi ügyekben ne terhelje semmilyen külső diktátum. (...) Ahogy apám kijelentette: nem vagyunk táborban vagy katonai szövetségben. Az egyetlen tábor, ahová szeretnénk tartozni, a béke tábor, mely annyi országot foglal magában, amennyit csak lehetséges.”*¹³⁴ Ezt felidézve a nemzetközi jog és diplomáciai gyakorlat finom distinkcióira kevésbé fogékony véleményalkotók szemében csakugyan az elvek feladásának tűnhetett a szerződés megkötése. Hasonló nyilvános vádakra később Indira Gandhi is szükségesnek érezte reagálni, hangsúlyozva az ország autonóm kül- és biztonságpolitikájának fennmaradását.¹³⁵

India adott helyzetében azonban a szovjet partnerség a legrealisabb alternatívának számított. Hozadékaként a fegyveres erők nagy mennyiségű szovjet fegyverzetet és hadianyagot kaptak, ami által jelentősen nőtt ütőképességük. Moszkva így módon az indiai honvédelmi erőfeszítések legfontosabb külső támaszává lépett elő.

Mint már említettük, az 1966. januári taskenti tárgyalások megszervezésével a Szovjetunió kifejezte szándékát dél-ázsiai befolyásának megerősítésére, segítő szerepét az indiai-pakisztáni viszony javításában pedig mindkét fél elismerte. Valaképpen India egyértelmű előnyben részesítésével és ezzel együtt korábban napirenden tartott pakisztáni kapcsolatainak beszűkülésével az 1971. évi megállapodás már minőségileg új szakaszt nyitott a térséggel kapcsolatos szovjet külpolitikában. Moszkva iszlámábádi kapcsolatépítése az előzmények tükrében eleve sokkal szerényebb lehetőségeket tartogatott, így Újdelhi favorizálása már érett egy ideje. Nem kérdéses ugyanakkor, hogy ennek vállalásához komoly utólagos megerősítést adott az amerikai-kínai viszony új alapokra helyezése is. Ahogy Borisz Ponomarjov szovjet ideológus és történész találóan mutatott rá: *„Az enyhülés és békés egymás mellett élés nem jelenti a status quo fennmaradását.”*¹³⁶

E tétel igazsága Ázsiára nézvést a későbbi fejlemények tükrében nehezen volt vitatható, hiszen az amerikai-kínai közeledés eleve magában hordozta annak lehetőségét, hogy Peking határozottabb kihívást intézzon a Szovjetunió befolyása ellen, főként Dél- és Délkelet-Ázsiában. Moszkva számára ilyen feltételek közepette a szerződés megszületése már rövid távon nyereséget jelentett, nemcsak a szuperhatalmak stratégiai pozíciókért zajló versenyében, hanem a presztízs szempontjából is. Számításba kell venni ugyanis, hogy minden fejletlensége ellenére India a korabeli világ egyik fontos állama, a harmadik világbeli politikai mozgalmak egyik hagyományos szószólója volt. Külön érdekesség, hogy lényegileg demokratikus alkotmányos

134 Address at the Third Conference of the Heads of State or Government of Nonaligned Countries. <http://inc.in/resources/speeches/337-india-and-the-third-world> (letöltés: 2017. február 12.).

135 India and the World (October, 1972). <http://inc.in/resources/speeches/290-India-and-the-World> (letöltés: 2017. február 12.).

136 Racioppi, 1994. 71.

berendezkedése ellenére a szocialista blokkal vonta szorosabbra a kapcsolatait. A hivatalos szovjet kommunikáció ennek megfelelően „a nemzetközi élet jelentős tényezőjeként” interpretálta a szerződést és a szovjet–indiai együttműködést.¹³⁷

Mindez azonban nem jelentette azt, hogy a Szovjetunió az 1960–1970-es évek fordulóján már kritika és gyanakvás nélkül szemlélte volna a dél-ázsiai óriás-állam kül- és biztonságpolitikáját, illetve azok regionális vetületeit. India szerződéses szövetségének megnyerése a szovjet diplomácia legjelentősebb ázsiai sikere volt a szóban forgó években, az ország azonban legkevesbé sem állt a Kreml irányítása alatt, és ez legalábbis óvatosságot indokolt Moszkva részéről. Jóllehet a szovjet stratégiák elismerték Újdelhi egyedülálló jelentőségét a szubkontinensen, és kiemelt szempontként kezelték Kína és az Egyesült Államok befolyásának visszaszorítását, India támogatása végső soron egy nem szocialista állam regionális pozícióinak erősödését vont maga után.¹³⁸

Záró gondolatok

A két szerződéses partner geostratégiai érdekei persze messze nem mindenben voltak azonosak, és ez a későbbiekben többször is megmutatkozott. Szövetségükből azonban mindkét fél jelentős politikai tőkét kovácsolt, és a hidegháború hátralevő időszakára stabil viszonyokat teremtett a dél-ázsiai térségben. India sajátos, félig elköteleződő megoldása egyszerre biztosította az ország számára önálló stratégiai mozgásterének megőrzését és a szovjet blokk katonai, politikai és gazdasági támogatását. Ezzel a dél-ázsiai ország az 1970-es évek elejére megszilárdította regionális hatalmi pozícióját, még ha biztonsági elképzeléseit nem is tudta maradéktalanul megvalósítani. Hosszú út vezetett addig, hogy Újdelhi határozottan állást foglaljon a szovjetbarátság mellett. Nem volt ez magától értetődő, és mint láthattuk, az indiai elit nem is így tervezte. Meghatározó szerepe volt ebben az Egyesült Államok és a Kínai Népköztársaság hatalmi politikáinak. Előbbi csekély megértést mutatott Újdelhi sajtáságos nézőpontjai iránt a hidegháborús nemzetközi folyamatokat illetően és nem mérte fel helyesen pakisztáni szövetségének hatásait Dél-Ázsia stabilitására, illetve India biztonsági percepcióira nézve. Utóbbi pedig túlértékelte az indiai rizikókészséget Tibet ügyében és az 1962-es határháborús győzelmével intenzívebb fegyverkezésre kényszerítette az addig katonailag aránylag gyenge délnyugati szomszédját. E haderőfejlesztési igény pedig természetesen közelítette Indiát egy olyan partnerhez, amelytől a kor viszonyai közepette a legmodernebb haditechnikai eszközök beszerzését remélhette. Mindezek logikus következményének egyaránt a Szovjetunió felé való orientálódás tekinthető. Az 1971. évi barátsági szerződés tehát szimbolikus megerősítése is volt egy több mint két évtizedes folyamatnak.

137 Gromiko külügyminiszter szavait publicisztikájában idézi Protics Jolán: Gyümölcsöző párbeszéd. In: *Új Szó*, 1971. október 2. 4.

138 Racioppi, 1994. 72.

Mindezzel párhuzamosan a hidegháborús logikának megfelelően az 1970-es évekre mélypontra jutottak az amerikai–indiai kapcsolatok, kimondottan ellenséges viszonyról azonban nem beszélhetünk. Washingtonban igen mély ellenérzések voltak az indiai kormányzati elittel – főleg Indira Gandhival – szemben, értékelték azonban egyrészt az ország demokratikus alkotmányos berendezkedését, másrészt világos törekvését stratégiai önállóságának megőrzésére, ami nyilvánvalóan megkülönböztette a szovjet csatlós államoktól. Dél-Ázsiát érintő politikájuk alakításánál az amerikaiak Indiát továbbra is önálló tényezőként vették számításba várható magatartásának kutatásakor, és ez még az 1980-as évek hírszerzési jelentéseiben is vitathatatlanul nyomon követhető. Ugyanakkor a kereskedelmi és tudományos együttműködés csatornáit is megtartották a két ország között. A hidegháború végével India külpolitikai mozgástere is fokozatosan átalakult, de a Szovjetunió örökebe lépő Oroszországi Föderáció továbbra is nagyon fontos reláció maradt a számára, különösen a korábbi évtizedekben kialakult haditechnikai együttműködés folytatása miatt. Az ezredfordulót követően viszont a dél-ázsiai ország az Egyesült Államok egyik legfontosabb ázsiai partnerévé lépett elő. Külpolitikájában a hagyományos el nem kötelezettséget pedig a gyakorlatban fokozatosan felváltotta egy többirányú, egymást kiegyensúlyozó elköteleződésrendszer, melyben India továbbra is önálló hatalmi centrum szerepét igyekszik erősíteni.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források

MNL OL, XIX–J–6 [Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Külügyminisztérium], India

2. Kiadott források és szakirodalom

Abitbol

2009 Abitbol, Aldo D.: Causes of the 1962 Sino–Indian War. In: *Josef Korbel Journal of Advanced International Studies*, 1. (2009) Summer, 74–88.

Ayub Khan

1964 Ayub Khan, Mohammed: The Pakistan–American Alliance: Stresses and Strains. In: *Foreign Affairs*, 42. (1964) 2. sz. 195–209.

Balogh

2002 Balogh András: A nemzeti kérdés Indiában. In: Balogh András et al.: *Nemzet és nacionalizmus. Ázsia, Afrika, Latin-Amerika*. Bp., 2002. 159–286.

2006 Balogh András: India. In: *20. századi egyetemes történet*. II. köt. *Európán kívüli országok*. Szerk.: Németh István. Bp., 2006. 72–87., 224–241.

Brecher

1979 Brecher, Michael: Non-Alignment under Stress: The West and the India–China Border War. In: *Pacific Affairs*, 52. (1979) 4. sz. 612–630.

Burke–Ziring

1973 Burke, Samuel M. – Ziring, Lawrence: *Pakistan's Foreign Policy: An Historical Analysis*. London, 1973.

Csicsmann

2004 Csicsmann László: Nukleáris fegyverkezés Dél-Ázsiában. Az indo–pakisztáni konfliktus az ezredfordulón. In: *Kül-Világ. A nemzetközi kapcsolatok folyóirata*, 1. (2004) 2. sz. 1–26.

Elleman

2001 Elleman, Bruce A.: *Modern Chinese Warfare, 1795–1989*. London, 2001.

Epstein–Kronstadt

2013 Epstein, Susan B. – Kronstadt, Alan K.: *Pakistan: U.S. Foreign Assistance*. Washington, 2013. (CRS Report for Congress.)

Feldman

1972 Feldman, Herbert: *From Crisis to Crisis: Pakistan, 1962–1969*. London, 1972.

Feng–Wortzel

2003 Feng, Cheng – Wortzel, Larry M.: PLA Operational Principles and Limited War: The Sino–Indian War of 1962. In: *Chinese Warfighting: The PLA Experience since 1949*. Eds.: Ryan, Mark A. – Finkelstein, David Michael – McDevitt, Michael A. Armonk–London, 2003. 173–197.

Freeberne

1966 Freeberne, Michael: Changing Population Characteristics in Tibet, 1959–1965. In: *Population Studies*, 19. (1966) 3. sz. 317–320.

Garver

2002 Garver, John W.: The Security Dilemma in Sino–Indian Relations. In: *India Review*, 1. (2002) 4. sz. 1–38.

2004 Garver, John W.: India, China, the United States, Tibet, and the Origins of the 1962 War. In: *India Review*, 3. (2004) 2. sz. 171–182.

2006 Garver, John W.: China's Decision for War with India in 1962. In: *New Directions in the Study of China's Foreign Policy*. Eds.: Johnston, Alastair Iain – Ross, Robert S. Stanford, 2006. 86–130.

Goncharov–Lewis–Litai

1993 Goncharov, Sergei N. – Lewis, John W. – Litai, Xue: *Uncertain Partners: Stalin, Mao and the Korean War*. Stanford, 1993.

Guha

2008 Guha, Ramachandra: *India after Gandhi: The History of the World's Largest Democracy*. New York, 2008.

Gupta

2004 Gupta, Amit Das: South Asia and Superpower Competition 1954 to 1972. In: *Asian Affairs*, 26. (2004) 4. sz. 5–43.

Hagerty

1986 Hagerty, Devin T.: The Development of American Defense Policy Toward Pakistan, 1947–1954. In: *The Fletcher Forum*, 10. (1986) 2. sz. 217–242.

Halmosy

1985 *Nemzetközi szerződések 1945–1982*. Szerk.: Halmosy Dénes. Bp., 1985.

Hoffmann

1990 Hoffmann, Steven: *India and the China Crisis*. Berkeley, 1990.

International Reactions

1962 International Reactions to Indian Attack on Goa. – Soviet Veto of Western Cease-fire Resolution in Security Council. In: *Keesing's Record of World Events (formerly Keesing's Contemporary Archives)*, 8. (1962) March, 18659. <http://web.stanford.edu/group/tomzgroup/pmwiki/uploads/1074-1962-03-KS-b-RCW.pdf> (letöltés: 2019. április 21.).

Jain

2004 Jain, B. M.: India–China Relations: Issues and Emerging Trends. In: *The Round Table*, 93. (2004) 374. sz. 253–269.

Jayapalan

2001 Jayapalan, N.: *Foreign Policy of India*. New Delhi, 2001.

Keay

2010 Keay, John: *India. A History: From the Earliest Civilisations to the Boom of the Twenty-first Century*. London, 2010.

Khera

1974 Khera, P. N.: *Operation Vijay: The Liberation of Goa and Other Portuguese Colonies in India 1961*. New Delhi, 1974.

Kissinger

1979 Kissinger, Henry: *White House Years*. Boston, 1979.

2014 Kissinger, Henry: *Kínáról*. Bp., 2014.

Kundu, A.

2004 Kundu, Apurba: *India's National Security under the BJP/NDA: „Strong at Home, Engaged Abroad”*. Brussels, 2004. (Working Paper. European Institute for Asian Studies.)

Kundu, S.

2013 Kundu, Satish Kumar: *Indo–Russian Strategic Relations and India's Security in 21st Century*. [Doktori disszertáció. Maharshi Dayanand University.] Delhi, 2013. (<http://shodhganga.inflibnet.ac.in/handle/10603/6859>, letöltés: 2019. május 10.)

Kux

1993 Kux, Dennis: *India and the United States: Estranged Democracies, 1941–1991*. Washington, 1993.

2001 Kux, Dennis: *The United States and Pakistan 1947–2000: Disenchanted Allies*. Washington, 2001.

Lal

2008 Lal, Dinesh: *Indo–Tibet–China Conflict*. Delhi, 2008.

Lall

1981 Lall, Arthur: *The Emergence of Modern India*. New York, 1981.

Lennon

1980 Lennon, Michael Alan: *Russia's Treaties of Friendship and Co-operation in Asia*. Monterey, 1980.

Luard

1989 Luard, Evan: *History of the United Nations*. Vol. 2. *The Age of Decolonization 1955–1965*. London, 1989.

Magyarics

2000 Magyarics Tamás: *Az Egyesült Államok külpolitikájának története*. Bp., 2000.

Malone

2011 Malone, David M.: *Does the Elephant Dance? Contemporary Indian Foreign Policy*. Oxford, 2011.

McMahon

1988 McMahon, Robert J.: United States Cold War Strategy in South Asia: Making a Military Commitment to Pakistan, 1947–1954. In: *The Journal of American History*, 75. (1988) 3. sz. 812–840.

Memorandum

1996 Memorandum from the President's Deputy Special Assistant for National Security Affairs (Kaysen) to President Kennedy. Washington, November 9, 1962. In: *Foreign Relations of the United States, 1961–1963*. Vol. XIX. *South Asia*. Ed.: Smith, Louis J. Washington, 1996.

Mitra

2009 Mitra, Subrata K.: Nuclear, Engaged, and Non-Aligned: Contradiction and Coherence India's Foreign Policy. In: *India Quarterly*, 65. (2009) 1. sz. 15–35.

Nayar

2001 Nayar, Baldev Raj: *India and the Major Powers after Pokhran II*. New Delhi, 2001.

Palit

1991 Palit, D. K.: *War in High Himalaya: The Indian Army in Crisis, 1962*. London, 1991.

Pannikar

1955 Pannikar, K. M.: *In Two Chinas: Memoirs of a Diplomat*. London, 1955.

Pearson

1990 Pearson, Michael N.: *The Portuguese in India*. Cambridge, 1990. (The New Cambridge History of India, 1.)

Podmore

2008 Podmore, Will: *British Foreign Policy since 1870*. Philadelphia, 2008.

Prabhakar

2003 Prabhakar, Peter Wilson: *Wars, Proxy-wars and Terrorism: Post Independent India*. New Delhi, 2003.

Racioppi

1994 Racioppi, Linda: *Soviet Policy towards South Asia since 1970*. Cambridge, 1994.

Radchenko

2014 Radchenko, Sergey: The Rise and Fall of Hindi Chini Bhai Bhai. The Long, Tricky Frene-myship of Asia's Two Biggest Powers. In: *Foreign Policy*, September 18, 2014. http://www.foreignpolicy.com/articles/2014/09/18/china_india_history_friendship_nehru_mao (letöl-tés: 2019. május 1.).

Raghavan

2009 Raghavan, Srinath: Civil–Military Relations in India: The China Crisis and After. In: *The Journal of Strategic Studies*, 32. (2009) 1. sz. 149–175.

Rothermund

1969 Rothermund, Dietmar: India and the Soviet Union. In: *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 386. (1969) 1. sz. 78–88.

Soherwordi

2010 Soherwordi, Syed Hussain Shaheed: US Foreign Policy Shift towards Pakistan between 1965 & 1971 Pak–India Wars. In: *A Research Journal of South Asian Studies*, 25. (2010) 1. sz. 21–37.

Srinivas

2006 Srinivas, V. N.: Trends in Defence Expenditure: India, China and Pakistan. In: *Air Power Journal*, 3. (2006) 1. sz. 63–82.

Srivastava

1995 Srivastava, C. P.: *Lal Bahadur Shastri: A Life of Truth in Politics*. New Delhi, 1995.

Tóthné Nagy

1984 Tóthné Nagy Magdolna: *Belgrádtól Delhiig. Az el nem kötelezettek mozgalma*. Bp., 1984.

Treaties

1994 *Treaties Concerning the Non-navigational Uses of International Watercourses – Asia*. Rome, 1994. (FAO Legislative Study, 55.)

Zachariah

2004 Zachariah, Benjamin: *Nehru*. London, 2004.

BÉLA HÁDA

FROM BALANCING TO PRO-SOVIET ORIENTATION

THE EVOLUTION OF INDIA'S POLICY TOWARDS THE SUPERPOWERS, 1947–1971

Since the decolonization of South Asia, India is one of the most remarkable actors in the international relations. In the beginnings of its independent history, the South Asian country did not want to be a part of the Cold War confrontations. The first Prime Minister, Jawaharlal Nehru declared the doctrine of positive neutrality and non-violent foreign and security policy. In his point of view, the rivalry of the superpowers was one of the most dangerous processes of the world and undesirable phenomenon in the wider region. After its experiences on the great and superpowers' South Asia policies and the 1962 border conflict with China, the Indian government, however, decided to search for a strong supporter of its security, territorial integrity and international position. Finally, India became the ally of the Soviet Union with the 1971 Friendship Treaty. Nevertheless, it maintained its strategic autonomy as well. This study offers an overview of the historical background and important milestones of this process.

A finn történelem öt kihívása és a finn elit öt válasza, 1945–1990

Finnország 1944–1945 utáni története jó példa arra, hogy miként érvényesült a Szovjetunió befolyása egy kapitalista gazdasági-társadalmi rendszerben. A második világháború után „finlandizált”¹ és kekkonenizált² ország ritka pályát futott be Köztes-Európában. Különösen akkor számít ritkának, ha Ormos Mária Köztes-Európa-definícióját vesszük alapul, mely szerint e régió jellemzője, hogy nem tudott ellenállni a nagyhatalmi aspirációknak.³ Helsinki ugyanis képes volt lelassítani-megállítani 1939–1940-ben és 1944-ben a szovjet katonai offenzívákat, s elkerülte a német megszállást is 1944-ben.

Köztes-Európában nem csak Finnország tudott sikeresen szembeszállni Sztálin akaratával 1948-ban, amikor döntő szovjetizálási fordulat ment végbe a legtöbb itteni kisállamban. Jugoszlávia is kivételnek számít. Az eredményes szembeszegülések egyik magyarázata – a geopolitikai helyzeten kívül⁴ – az volt, hogy Belgrádban és Helsinkiben is egységes elit alakult ki 1948-ra.⁵ Volt egy döntő különbség azonban a két állam között: a partizánháborúban született jugoszláv elit (kommunista) ideológiai egysége – amelyet 1948-ban is részben erőszakkal őriztek meg⁶ – nem volt olyan tartós, mint az évszázadok alatt kikovácsolódott finn kon-

* A szerző az Országos Széchényi Könyvtár 1956-os Intézet – Oral History Archívum volt tudományos munkatársa (1074 Budapest, Dohány u. 74).

1 A kül- és belpolitikai szuverenitás önkéntes korlátozása, „a vélt szovjet érdekek messzemenő figyelembevétele”. Urkuti, 2005. 519.

2 Urho Kekkonen finn államfő informális befolyása saját pártjában, az Agrárpártban (később: Centrumpárt) és más pártokban. Sikertült hozzá lojális politikusokat ültetni más pártok vezetésébe is, bomlasztva a finlandizációt veszélyeztető erőket. Halmesvirta, 2008. 9.

3 Köztes-Európa alatt Pándi Lajos egy „mozgó határsávot” ért, mely Finnországtól Görögorszáig, Csehországtól Moldováig terjed. Ormos Mária szerint a „Zwischenstaaten” (köztes államok) kifejezés Európának arra a „szürke zónájára utalt, amely évszázadokon át ki volt téve különböző nagyhatalmi aspirációknak, amelyeknek nem is tudott ellenállni”. E szemlélet három részre osztja Európát, szemben Halecki négyes tagoltságával (Nyugat-, Nyugat-Közép-, Kelet-Közép- és Kelet-Európa) vagy Bottonival, aki kettéosztja a kontinenst, Magyarországot és a volt szocialista kisországokat Kelet-Európához sorolva. Pándi, 1999. 7.; Ormos, 2007. 18.; Halecki, 1995. 12.; Bottoni, 2014. 10–14. Tanulmányomban Köztes-Európát földrajzi fogalomként kezelem, és a Finnországtól Görögorszáig terjedő országláncot értem alatta (Nyugat-)Németország és a Szovjetunió között.

4 Sem Finnország, sem Jugoszlávia fekvése nem volt geopolitikailag stratégiai fontosságú Moszkva számára.

5 Szegő, 2017.

6 Tito elitbeli, vélt vagy valós „sztálinista” – jugoszláv terminológiával: „kominformista” – ellenfeleivel véresen számoltak le. Az elit legismertebb áldozatai: a román határon lelőtt tábornok, Arso Jovanović és a börtönben elhunyt horvát Andrija Hebrang. Maclean, 1980. 91–94. Eltávolították a vezetésből Sreten Žujovićot is.

szenzuszos elit intaktsága. Így a két ország más-más pályára állt. Tito állam- és pártvezér uralmának csúcán – el nem kötelezett országgént – Jugoszlávia ugyan a világpolitikában tényezővé vált, ám hosszú távon a finnek jobban teljesítettek, s nem csak a gazdaságban: az 1990-es évekre a jugoszláv elitegység és maga Jugoszlávia is szétesett.⁷

Helsinki tehát Moszkva befolyásolási kísérleteit a saját javára tudta fordítani 1945–1990 között, eltérően Köztes-Európa kisállamaitól, melyeket e korszakban a szovjet típusú rendszerek közé sorolhatunk. Tanulmányom⁸ alapkérdése ezért: miként alakul egy nagyhatalom és egy kisállam viszonya, ha az utóbbi társadalmi rendszere nem változik, de a nagyhatalmi befolyás hat a kisebb országra. Így a finlandizáció tanulságai Köztes-Európában a 21. században is relevánsak lehetnek.

A finn fejlődés első alapfeltétele: a konszenzuszosan egységes elit

A finlandizáció során a kisállami politikai elit a külső kényszerhez alkalmazkodva védte a fennálló gazdasági-társadalmi rendszert a szétfűrésztől. A piac szabályozó hatása többé-kevésbé érvényesült Finnországban, így a gazdasági elit a világpiachoz, illetve a jóléti⁹ és a fogyasztói¹⁰ társadalom kialakulásához igazodott 1945 után. A politikai elit szempontjából az 1944–1945-ös, az 1948-as és az 1956-os esztendőket döntőek: ekkor hatékonyan kezelte Helsinki a szovjet beavatkozási kísérleteket.

A finn elit figyelembe vette a Kreml biztonsági igényeit, így a társadalmat megóvta a szovjetizálástól, túlélve a „veszély éveit” (1944–1948).¹¹ Az elit kontinuitása és egységessége kulcsfontosságú volt a tőkés berendezkedés megőrzésében. Gazdaságilag azok a szisztémák a leghatékonyabbak az intézményi közgazdaságtan szerint, amelyek a befogadó intézmények fenntartása mellett a tulajdonjogot erőteljesen védik.¹² Finnország abban tér el az 1945 után szovjetizált kelet-európai országoktól, hogy külpolitikailag Moszkva érdekszférájába tartozott ugyan, de a magántulajdon biztonsága nem ingott meg, és a piac is kifejtette koordináló hatását (szemben a szovjet típusú rendszer bürokratikus koordinációjával és az állami tulajdon túlsúlyával). Így Suomi 1945 és 1990 között a félperifériáról a világ gazdaság centrumába jutott.

7 Nem véletlen e két ország sikere 1948-ban: a hatékony hatalomgyakorláshoz egységes elit kell. Ám a forradalmi vagy felszabadító harcban kikovácsolódott ideológiai egységnél hosszú távon jobb a konszenzuszosan egységes elit, amely John Higley szerint stabil liberális demokráciákat hoz létre. Higley, 2007. 16.; Lengyel, 1993. 11.

8 E tanulmány a szerző doktori disszertációja finn fejezetének szerkesztett, átdolgozott változata. Szegő, 2018.

9 Az „állam felelősségvállalását jelenti polgárai jólétének egy meghatározott szintjéért, amelyet jövedelemtranszferek és a szociális szolgáltatások rendszere útján kíván biztosítani”. Tomka, 2009. 203.

10 Fogyasztói társadalom: olyan, a magas életszínvonallal társított társadalmi formáció, „mely nem a javak és szolgáltatások termelése, hanem azok fogyasztása körül szerveződik”. Tomka, 2009. 345.

11 Jutikkala–Pirinen, 2004. 350–357.

12 Acemoglu–Robinson, 2013. 78. A befogadó intézmények a hatalmat széles körben megosztó, a zsarnokságot korlátozó politikai intézmények. Acemoglu–Robinson, 2013. 86.

Különösen érdekes ez magyar szempontból. A 20. század elején hazánk fejlettebb lehetett a finn területeknél,¹³ mégis az 1980-as évek végére az egy főre eső nemzeti össztermék alapján nemcsak Magyarországot előzte meg Finnország, hanem a világon a hatodik helyre, az USA és Németország elé került.¹⁴ A kritikus gazdasági fordulópontok¹⁵ sikeres kezelése kulturális faktoroktól is függ. Az első döntés meghozatala sokszor csak az eliteire hat vissza, de a gyakorlatban figyelnie kell a társadalomra ható összes kulturális, gazdasági-társadalmi tényezőre. Arnold Toynbee civilizációs elméletét alkalmazom itt egy kisállamra: a finn elit az 1945–1990 közötti kihívásokra sorozatban jó választ adott.¹⁶

Bár a finn gazdasági fejlődés az elmúlt 100–150 évben impozáns volt, a társadalomtudósok „interfész” (Alestalo) vagy „köztes perifériaként”¹⁷ (Gombos) emlegették az országot. Suomi ugyanis Ausztriához hasonlóan¹⁸ a Kelet és a Nyugat közötti közvetítő kereskedelem egyik fő haszonélvezőjévé vált a hidegháború során. Az osztrák–finn párhuzam más szempontból is szembevetendő: 1950 óta a jóléti kiadások e két országban az egyik legnagyobb mértékű emelkedést mutatták Európában, ami döntő volt gazdasági növekedésükben.¹⁹ A trendszerű finn növekedést az 1. táblázat is mutatja.

1. táblázat. Finn GDP-növekedés, sztrájkok és politikatörténeti korszakolás (1945–1990)

Év	Egy főre eső GDP ²⁰	Növekedés az öt évvel korábbi értékhez képest (%)	Ezer foglalkoztatottra jutó évi elvesztett munkanapok száma ²¹	Politikatörténeti korszakolás ²²
1945	3 450	–	–	1944–1948: a veszély évei (a szovjetizálás elkerülése) 1948–1956: külső finlandizáció (a külpolitika szovjet befolyásolása)
1950	4 253	23,27	–	
1955	5 197	22,19	91 (1951–1955)	
1960	6 230	19,87	764 (1956–1960)	1956–1989: belső finlandizáció (a szovjet érdekek figyelembevétele a bel- és a külpolitikában is)
1965	7 670	23,11	150 (1961–1965)	
1970	9 577	24,86	106 (1966–1970)	
1975	11 441	19,46	604 (1971–1975)	
1980	12 949	13,18	493 (1976–1980)	
1985	14 522	12,15	296 (1981–1985)	
1990	16 866	16,14	400 (1986–1988)	

13 „Finnország ipari szempontból 1913-ban nagyjából azonos szinten állt, vagy talán valamivel fejletlenebb is volt”, mint Magyarország. Ránki, 1977. 384., 389.

14 A 20. században az egy főre jutó GDP több mint tízszeresére nőtt. Urkuti, 2001. 63.

15 Acemoglu–Robinson, 2013. 103–104.

16 Toynbee, 1971. 129–130. Toynbee a civilizáció bomlását is kihívás–válasz modellel vizsgálja. A kihívásra adott rossz válaszok egészen a civilizáció megszűntéig tartanak. Gyurgyák–Kisantal, 2006. I. 687.

17 Tehát a finn közvetítő szerepre hívják fel a figyelmet. Alestalo, 1986. 17.; Gombos, 2001. 183.

18 Vági, 2011. 501.

19 1950 után Nyugat-Európában leglátványosabban azon országok fejlődtek, ahol a jóléti kiadások aránya is a leginkább emelkedett (Ausztria, Finnország, Norvégia). Tomka, 2009. 240.

20 1990-es nemzetközi Geary–Khamis dollár. Maddison, 2006. 428–431. alapján.

21 Tomka, 2009. 281. alapján.

22 A „veszély éveiről”: Jutikkala–Pirinen, 2004. 350–357.; a finlandizáció korszakolásáról: Halmesvirta, 2008; Szegő, 2013. Halmesvirta az 1980-as évek elejétől a belső finlandizáció gyengüléséről ír.

A gazdaság a háború után gyorsan fejlődött. Az 1950-es évek politikai válságai és társadalmi feszültségei tükröződtek a gazdaság lassulásában és a munkabeszüntetések óriási arányában is: 1956 a „nagy sztrájk” éve, amely az egyik komoly kihívást jelentette az elit számára, s amely vízválasztó a finlandizáció szempontjából. A növekedés aranykora az 1960-as évek (ezt jelzi a sztrájkok ritkulása is), ám az agrárium ezzel párhuzamosan zajló struktúraváltása újabb társadalmi feszültségeket keltett az 1970-es években. A modernizáció ekkor az olajválságokkal párosult, a növekedési trend megtört.²³ 1985 után átmenetileg dinamizálódott a gazdaság. A növekedés forrása részben a szovjet export volt, részben pedig a túl gyors és kontrollálatlan liberalizáció, az úgynevezett „kaszinógazdaság”. Ennek böjtje 1990–1993-ban, a Szovjetunió bukásakor és a finn gazdaság „túlfűtöttségéből” fakadó pénzügyi válság idején jött el.

Tomka Béla nyolc tényezőt tart meghatározónak a gazdasági növekedésben.²⁴ Ezeken keresztül a finn fejlődést is vizsgálhatjuk. 1. A technológiai fejlődés: a közlekedési hálózat és a telekommunikáció (Nokia) fejlődése látványos. 2. Tőkefelhalmozás: Finnországban az anyagi és a humán tőke is bővült – egymást segítve.²⁵ 3. A munkaerő képzettsége döntő tényező, Finnország itt kiválóan teljesített 1945 után.²⁶ 4. A gazdaságok közötti kapcsolatok:²⁷ az export felfutása fő szerepet játszott a finn GDP-bővülésben. 5. A termelés nagysága, mértékgazdaságossága azt fejezi ki, hogy egy termék „nagy mennyiségben fajlagosan olcsóbban állítható elő”. Ilyen előnyt a szovjet piac garantált egyes ágazatokban, de a Nyugat szerepe meghatározóbb a finn fejlődésben. 6. A szerkezeti változások során az alacsonyabb termelékenységű finn tevékenységek (például agrárium) visszaszorultak.²⁸ 7. Természeti erőforrások: a nyersanyagok és az energiahordozók a 20. században az olajtermelők kivételével alig járultak hozzá a fejlettséghez. A század első felében a fakitermelésre támaszkodó Finnország 1945 után a faipar, majd az ehhez kötődő szolgáltatások, a tercier szektor bővítésével elkerülte az energiahordozó-exportőrök csapdáját, a „holland betegséget”.²⁹ 8. Társadalmi intézmények: az előző hét tényező érvényesüléséhez szükségesek olyan intézmények, melyek ösztönzik az egyéneket a termelésben való részvételre. A finn sikernek kulturális gyökerei is vannak: a jó oktatás és az erős érdekképviseltek hagyománya és a vallási sajátosságok. Ez utóbbiaknál a pietizmus mint protestáns reformirányzat szerepe kiemelendő.

²³ Tarján, 1994. 916.

²⁴ Tomka, 2009. 264–269.

²⁵ Kokkinen, 2012. 132. 173., 191.

²⁶ Uo. 120., 130.

²⁷ Az ország fontosabb szerepet játszik az európai kereskedelemben, mint azt a GDP indokolná. Merza et al., 2016. 89.

²⁸ Allardt, 1989. 219.

²⁹ Tomka, 2009. 268–269. A „holland betegség” során a nagy hasznot hozó földgáz kitermelése miatt a nemzeti valuta felértékelődött, versenyképtelenné téve a holland ipart. Lásd: Madarász, 2010. 101.

A finn növekedés kulturális hátttere: pietizmus és intézményi reform

Max Weber a protestantizmus és a kapitalizmus kialakulása közötti teológiai-szociológiai-gazdasági összefüggéseket vizsgálta általában.³⁰ Könnyebb a dolgunk, ha a vallás és a finn jóléti állam kialakulását vizsgáljuk, ugyanis speciális a finn vállalkozók helyzete és az itteni protestáns irányzat, a pietizmus hatása.³¹ A 18–19. századi finn területek svéd nyelvű politikai elitje, az első vállalkozók és a protestáns (pietista) lelkészek között ugyanis személyi átfedés is volt. A pietizmus egyik irányzata a gyakorlati életre koncentrált, a másikat viszont a világtól elfordulás jellemezte. A *pietas* kifejezés a 16. századi Svájcban a közjóval és a – maitól eltérő jelentésű – jóléti állam követelményével fonódott össze.³² Ám a 19. században felvilágosodásellenessé vált a svájci pietizmus, mely Suomiban a nemzeti ébredéssel forrt össze, a mindennapi élethez és a „gyakorlati kereszténységhez” kötődve.³³

A pietizmus jelentőségét mutatja, hogy a nemzeti „ébredés” (*herännäisyys*) szó finnül pietizmust is jelent. A finnországi pietistákat a svéd birodalmi központ politikai szerepbe kényszerítette: az 1720–1730-as években még üldözték őket. A pietizmus elitjelenségként a svéd nemesség körében terjedt, de az 1750-es évektől már a „népi ébredés” (*kansanherätys*) is megjelent a finn nyelvű területeken.³⁴ Európa többi részén a romantikával fonódott össze a pietizmus, s a finnországi svéd eliten belül is megjelent a nemzeti romantika irányzata. Képviselői a finn nemzetté válás levezénylői: Elias Lönnrot, a Kalevala összeállítója, Johan Ludvig Runeberg, a finn himnusz alkotója és Johan Vilhelm Snellman, a fennomán (finnpárti)³⁵ politikai mozgalom vezetője. Ők előbb kritikusan nézték a népi ébredést, de egyre szaporodtak a pietista közösségek. A *kansanherätys* tömegmozgalommá vált. Ezután a vidéken terjedő népi vonulat hatott vissza a svéd nyelvű elitre. Benedict Anderson szerint „a finn nyelv és múlt iránt »ébredő« érdeklődés, mely először a 18. század végén latinul és svédül írt szövegekben fejeződött ki, az 1820-as évekre egyre inkább köznyelvi formában nyilvánult meg”.³⁶ Ekkor vetette fel a fennomán mozgalom egyik vezetője, Erik Ingman: „Finné tehető-e Finnország?”³⁷

30 Weber nem azt állítja, hogy a protestantizmus váltotta ki a modern kapitalizmus fejlődését, hanem hogy a belőle fakadó cselekvések döntőek abban, hogy „a kora újkori Európában a gazdasági élet új formái alakultak ki”. Guiso szerint minél vallásosabbak az emberek, annál inkább bíznak a másokban, ami az üzletkötés gyakorisága miatt fontos. Az amerikai bevándorlók között két csoportban óriási a bizalom: a japánoknál és az észak-európaiaknál (skandinávoknál, illetve finneknél). Guiso et al., 2006. 26., 31., 34.; Davie, 2010. 51.

31 A „skandináv jóléti államok kialakulását és széles körű társadalmi támogatottságát összefüggésbe hozták a pietizmussal” és a lakosság állammal szembeni bizalmának magas fokával. Tomka, 2009. 237., 531.

32 A svájci, zwingliánus Musculusnál 1560-ban a *pietas*, a kegyesség még Isten ügyének előmozdítását jelenti, az „üdvő” és „közjó” előmozdítója. Szerinte az egyházkormányzat feladata, hogy alattvalói javára tegyen. Így Isten szolgálja a „jóra”. A „jó” egyik értelmezése itt a jólét és a prosperitás. Ez kapcsolódik a jóléti államhoz, azaz *Wohlfahrtsstaathoz*, amely az „igazi isteni feladatát komolyan vevő állam”. Lányi, 2018. 258.

33 Wallmann, 2000. 14.; Rahner–Vorglimler, 1980. 565.

34 Száműzetés, börtön várt a svéd „keleti területek” pietistáira az 1700-as évek elején. Richly, 2002. 260–261.

35 A 19. századi svéd nyelvű eliten belüli irányzat, amely a finnesedés és finnesítés programját képviselte.

36 Anderson, 2006. 71.

37 A későbbi orvosprofesszor talán az első volt az északi országból, aki Magyarországon járt. Szíj, 1982. 66.

A pietizmus a kereskedelem felfutásában is szerepet játszott. Az 1765-ben exportjogot szerző kikötővárosokban alapították azokat a családi kereskedővállalkozásokat, melyek fellendítették a gazdaságot.³⁸ A svéd birodalmi gazdasági reform kikényszerítésében részt vettek a finn területek nemesei: pietistaként vallás- és szó-lásszabadságot, gazdasági liberalizmust hirdettek. Anders Chydenius a legismer-tebb, de Peter Forsskål már Adam Smith előtt felvetette a „láthatatlan kéz” elmé-le-tét idéző, a gazdaság önszabályozásáról szóló teóriáját.³⁹ A pietizmus így a libera-lizmushoz kötődve a gazdasági növekedés egyik motorja lett.

A fejlődés beindulása előtt a zárt, svéd nyelvű elit kezdte megnyitni sorait a 18. század végén, a 19. század elején. Ez egy külső (a finn területek Svédországtól az orosz cár fennhatósága alá kerültek 1808–1809-ben) és egy belső kihívás (a „népi ébredés”) közös eredménye volt. A finn gazdasági élet ekkor kezdett önál-lósulni: a Finn Nagyhercegséget belső vámhatár választotta el Oroszországtól. A népi ébredés az elitet ráébresztette a finn nyelv és a demokrácia fontosságára. Az orosz uralom kezdetén a fennománok jelmondata: „Svédek nem vagyunk már, oroszok nem akarunk lenni, legyünk hát finnek!” Adolf Arwidsson e programadása jelzi: az elit egy része a túlélést úgy látta biztosítottnak, ha megmutatja a cárhoz való hűségét, de az Orosz Birodalomtól távolságot is tart. Ez egybeesett a felisme-réssel: a lakosság 10–15 százalékát kitevő svéd réteg nem maradhat intakt a válto-zó geopolitikai helyzetben és a többségi finn nyelvi környezetben.

A pietizmus gazdasági hatása közvetlenül kimutatható személyes szinten: a híres vállalkozói dinasztia, a Kihlman/Kairamo család egy pietista lutheránus lel-készttől, az 1825-ben született Alfred Kihlmantól ered. A 19–20. század fordulóján ő volt a finn gazdaság, s részben a politika és a hitélet meghatározó alakja. A Nokia és a Tampella iparvállalatok és a két legnagyobb bank – Suomen Yhdyspankki (SYP) és Kansallis-Osake-Pankki (KOP) – indulásakor jelen volt részvényesként, hitelező-ként vagy cégvezetőként. A két iparvállalatban és a SYP Bankban a szintén egyházi vezetők leszármazottaiként gazdasági karriert befutó Idman/Idestam család tagjai voltak aktívak az alapításkor és később is, a Kihlman-leszármazottakkal együtt.⁴⁰ A Nokiában három család játszott fontos szerepet: a Kihlmanok (később Kairamo néven), az Idmanok/Idestamok és a Mannerheimék. Az utóbbiak közül a későbbi államfő, Gustaf Mannerheim báró – aki anyai ágon a von Julin családhoz tartozott – például a cég egyik legnagyobb részvényese volt a 20. század elején.

A von Julinok a legrégebbi finn vállalathoz, a vasipari Fiskarshoz kötődnek. E cég alapítója is protestáns volt. A Lübeckből érkező, feltehetően Peter Thorwöste 1649-ben kapott adókedvezményt vasolvasztó kemence működtetésére. A Fiskars

38 Kansikas, 2016. 3. A svéd parlament 1765-ben adott kereskedelmi jogokat a finn partvidék városainak. A javaslat támogatója a kokkolai Chydenius, a pietista, liberális gondolkodó. Egy itteni svéd tengerész fia, Snellman a 19. századi fennomán mozgalom vezére lesz. Egy Pietarsaából induló kereskedőcsalád le-származottja a finn himnusz szerzője, Runeberg. Szij, 1982. 65.

39 Nils Erik Forsgård finn eszmetörténész értelmezése. (Budapesti előadása alapján.)

40 A Tampella egyik elődjének társalapítója Nils J. Idman, akinek apja egyházi vezető volt. Az Idman/Ide-stam családban több egyházi tisztségviselő volt. A Tampella vezetésében a 20. században Åke Kihlman tűnt fel. A két világháború közt a KOP vezetője a Kihlmanról finnesítő Oswald Kairamo. Kari Kairamo 1977–1988 között a Nokia vezére. Cabouret, 2005. 385.

a 19. század elején a finnországi svéd patikus, John von Julin kezébe került. Ekkor a vasipari részleg nehéz helyzetben volt, de Julin gőzgépek gyártására váltott: a felfutó gőzhajógyártás beszállítója lett. A következő évszázadban, a vasipar válságát megelőzve, a cégvezető Jacob von Julin újabb stratégiaváltásról döntött. Az 1960-as évek végén megvált az acélgyártó részlegektől és a vállalatot fogyasztói piacra állította rá (ollógyártásra váltottak). Utána Göran J. Ehrnrooth lett a cég vezetője, aki egy Julin-örökösöt vett feleségül. Így a papíripar után az Ehrnroothok a fémiparban is feltűntek: vezetésükkel a Fiskars a luxuspiacra is betört. A 368 éves finn vállalat így három innovációs hullámon esett át. Az Ehrnroothok több ország elitjébe is bekerültek. A család vagyona ma egymilliárd dollár körüli. A legnagyobb karriert a 19. századi cárhű tábornok, John Casimir Ehrnrooth futotta be: Bulgária kormányfője lett.⁴¹

A finn kisállamiság: a demokratizálás és az egyenlőségre törekvés előnyei

Finnország 1948-ban elkerülte a szovjetizációt. Ez azonban nem jelentette azt, hogy Suomira ne hatott volna a Szovjetunió. 1948 és 1990 között Moszkva a finn politikába több csatornán avatkozott be: diplomáciai nyomással (1958-as és 1961-es válságok), kommunista irányítású szakszervezetek által (sztrájkok), illetve a kommunista párton és a népfronton (SKDL) keresztül. Ám a legfontosabb az 1956-tól a finn elnöki posztot betöltő Urho Kekkone volt: vele érte el a legtöbbet Moszkva. Cserében ő gazdasági engedményeket csikart ki – de a finlandizáció során kötött kompromisszumok és az értük kapott „jutalmak” mérlegét máig vitatják. Kekkone felemelkedése összefügg a finn elit összetételének változásával. Az elit demokratizálódott, létszáma nőtt, nyelvváltása (svéd/finn) felgyorsult, miközben a műveltség általánosan kiterjedt az országban.⁴² A gazdaságban is nagy jelentőségű a finn elit nyitottá válása. Legfőbb jele ennek 1962 után a jóléti szociálpolitika, amely az egyenlőtlenségek csökkentéséhez járult hozzá.⁴³ *Ez hosszú távon a fejlődés hajtóereje.*⁴⁴ Andorka Rudolf egy tévhitet cáfolt meg 1991-ben, amikor rámutatott, hogy az 1945–1990 közti korszak végére a kapitalista Finnország egyenlőbb társadalom, mint a „szocialista” Magyarország.⁴⁵

A 20. századi finn fejlődés magyarázó tényezője a Max Jakobson által kiemelt „kisállamiság” is, pontosabban az ebből fakadó rugalmasság és alkalmazkodóképesség.⁴⁶ Ugyanarról a kisállamiságról van szó, ami a magyar elitekre sorscsapás-

41 Ruostetsaari, 2015. 182.

42 A svéd elit egy része fenntartással nézte ezt. Kodolányi, 1942. 51.

43 Lipset, 1995. 59.; Tuchtenhagen, 2008. 120–121.

44 Az egyenlőség gazdasági hatásáról: Barr, 2009. Finnország a világ egyik legegyenlőbb országa: Therborn, 2016. 116.

45 Andorka, 1991. 42.

46 Jakobson, 1990. 16–17.

ként zúdult a 20. században. Ezt a helyzetet a finn elit többsége inkább kihívásként fogta fel, mintsem tragédiaként. Mindazonáltal a két finn államfő, a reálpolitikát képviselő Juho Kusti Paasikivi (1946–1956) és az „igazságért” küzdő Risto Ryti (1940–1944) felfogásának különbségeit vizsgálva a magyarhoz hasonló szempontokat is észrevehetünk.⁴⁷ A két elit felfogásbeli különbségének oka nyilvánvaló: Trianon után a magyar elit nem a teljes függetlenséget, hanem az összeomlást élte meg.⁴⁸ Finnország viszont 1917-ben először került fel független államként Európa térképére. A különbséget Kodolányi János ragadta meg: az „álmodozó” magyarokkal a „realitásérzéssel” bíró finnek állította szembe.⁴⁹ A rugalmas elit sajátos módon a finn politikai rendszert szilárdná tette: a szisztéma az 1920-as évek óta nem esett át radikális változáson, Finnországot Svédországhoz, Nagy-Britanniához és Svájcához hasonlatossá téve.⁵⁰

A finn elit – bár ott is feltűnt a politikai gondolkodásban „Nagy-Finnország” koncepciója, illetve a területi revízió – reálpolitikája az oktatásban is érvényesült. A két háború közti „nagyfinn” elképzelések (így például Kelet-Karjala Finnországhoz csatolása) a hivatalos tankönyvekben általában nem szerepeltek, revíziós törekvéseket az oktatásban sem jelenítettek meg propagandisztikusan.⁵¹ A Nagy-Finnország-koncepció a második világháború idején is szerepet kapott, ám itt – ellentétben a hasonló magyar elképzelésekkel – a finn vezetés „önmérsékletét” indokolta. Mannerheim megállította csapatait azon a vonalon, amit ő a háborús célnak, Nagy-Finnország határa elérésének tartott. Itt hangsúlyozni kell, hogy nem Mannerheim vagy Ryti államfő kijelentéseinek hitelességét vizsgáljuk. Az 1941-es finn hadicél ugyanis a hadtörténeti szakirodalom alapján sem egyértelmű. E tanulmány szempontjából releváns az, hogy a Nagy-Finnország-koncepció alkalmas volt egy relatíve „mérsékelt” álláspont igazolására a finn közvélemény előtt.⁵²

Finn válaszok az 1945 és 1990 közötti öt kihívásra

A következőkben Toynbee elmélete nyomán öt kihívásra adott finn elítválaszt elemzünk. Minden válasznál legalább egy, de néha több külső kihívásra kellett választ találni, így a reakciók sem különíthetők el időben egymástól. Az öt kihívás és az öt válasz a 2. táblázat szerint alakult.

47 A kisállamiság „pesszimiztikus” felfogásából, a fennomán Snellman és Yrjö-Koskinen eszméiből nőtt ki a finn kisállamiság Paasikivi-féle koncepciója. Ez a nagyhatalmi érdekekhez való alkalmazkodást tűzte ki célul. Vele szemben az „igazságra és az erkölcsre hivatkozó” Ryti a vesztesek között találta magát. Kirby, 2011. 242.

48 Bibó, 2012. 198–199.

49 Romsics, 2008. 143. A konszenzusról a jobb- és a baloldal között: Jakobson, 1990. 13.

50 Nyssönen, 2006. 20.

51 A „tankönyvekben nem mutatható ki az ún. Nagy-Finnország eszme propagálása”. Richly, 2007. 237.

52 A németek felvetették a Leningrád elleni közös katonai akciót, de a finn vezérkari főnök, Heinrichs a finn támadás irányát a Ladoga-tótól északra szabta meg. Szabó, 2001. 565. Richly és Kirby szerint az előrenyomuló finn csapatok Leningrád előtti leállításával Mannerheim gesztust tett Moszkvának. Kirby, 2011. 223–224.; Richly, 1997. 491. Bár Ryti elnök egyetértett Mannerheimmel, korábban a Névát javasolta

2. táblázat. A finn elit válasza az 1944–1945 utáni kihívásokra

	Kihívás	A kihívásra adott külső válasz	A külső kihívásra adott belső válasz	A belső válasz jellege	A belső vagy külső válasz hatása
1944–1945	1. kihívás: szovjet katonai támadás	katonai ellenállás, diplomáciai tárgyalás	letelepítési politika (1962-ig) ⁵³	egyenlősítő ⁵⁴	eliten kívüli rétegek
1948–1956	2. kihívás: 1948-as kelet-európai szovjetizálás. Az USA és Svédország ellensúlya	alkalmazkodás Moszkvához + nyugati kapcsolat + északi integráció	külső finlandizáció	a külpolitikai döntéshozatal korlátozása	elit + eliten kívüli rétegek (szabad skandináviai mozgás és munkavállalás)
1956–1990	3. kihívás: a Szovjetunió leverő a magyar 1956-os forradalmat (a háttérben: a „németkérdés”)	a belpolitika igazodása Moszkvához + külkereskedelmi liberalizáció	belső finlandizáció	kekkonenizáció, elmaradt választás (1973), sajtó önkorlátozása	döntően: elit
Az 1960-as évek elejétől máig	4. kihívás: a svéd jóléti állam vonzereje	exportorientáció (EFTA-csatlakozás, megegyezés a KGST-vel, szovjet klíring)	a jóléti és fogyasztói társadalom kiépülése ⁵⁵	modernizációs, korporatív + esélyegyenlősítő ⁵⁶	elit + eliten kívüli rétegek (oktatás, egészségügy, korporatív intézmények, nemek egyenjogúsága)
Az 1960-as évek végétől máig	5. kihívás: globalizáció a) technológiai (flexibilis gyártás, 1960-as évek vége) b) olajválság (1970-es évek) c) szovjet összeomlás d) technológiai (1980-as évek, infokommunikáció)	szovjet–finn és finn–amerikai technológiai együttműködés + 1990 után: európai integráció, export felfuttatása	infokommunikációs finn modell + finlandizáció vége (1989–90) + pénzügyi válság (1990–1993) ⁵⁷	modernizációs (hatékonyságot növelő) ⁵⁸ + egyenlősítő	elit (vállalati átszervezések) + eliten kívüli rétegek (oktatás, egészségügy modernizálása)

határfolyónak. Fiziker, 2015. 334. 1942-ben finn fő hadicélnak a murmanszki vasút tűnt, de a várost nem tudták elfoglalni. Fogarassy, 1942. 482–483.

53 Helsinki egyenlősítő letelepítésbe kezdett, folytatva a két világháború közti földosztást. Halecki, 1995. 253.

54 A letelepítésekkel párhuzamosan a második világháború alatt lezárult a finn és a svéd nyelvűek közti konfliktus, illetve a „vörösök” és a „fehérek” közti gyilkos indulatokon is túljutott a finn társadalom.

55 A telepítési politika az egyenlősítéssel a jóléti államot előlegezte meg. A kifejtett jóléti állam korporatív, ágazati egyeztető fórumai az 1956-os sztrájk után jelentek meg. Urkuti, 2001. 66.; Jussila et al., 1999. 272–273.

56 Gazdasági liberalizáció és korporatív intézmények, egyenlősítő jóléti intézkedésekkel (egészség- és nyugdíj-biztosítás). Északon az egyenlőség nem újkeletű: a 16. századig a földek 90 százaléka a parasztoké volt, akik a lakosság 95 százalékát tették ki, s akiknek státusza nem hasonlítható a kelet-európai jobbágéhoz. Lavery, 2006. 37.

57 A spekulációra alapozott fellendülés kifulladásá és a szovjet piac összeomlása nyomán az OECD-országok 1945 utáni legnagyobb visszaesése következett be: Finnország GDP-je 12,5 százalékot esett. Urkuti, 2001. 59.

58 Az 1980–1990-es évek fordulóján a keynesiánust a monetáris politika és privatizáció váltotta. Urkuti, 2001.

Az első szovjet kihívás és a finn válasz: a letelepítési politika, 1945–1962

A finn modernizációt előkészítette egy intézkedés, mely látszólag visszalépés, de hosszú távon a jóléti társadalom előfeltételeit teremtette meg. A karéliai menekültek letelepítéséről van szó, ami így a hosszú távú növekedést alapozta meg. A vizsgált korszak első szovjet kihívása által kiváltott első finn válasz tehát 1944–1945-ös. Szembetűnő a finn elit gyors reakciója, a konszenzusos döntés és az egyenlősítési törekvések. Amikor Finnország léte és állami berendezkedése volt a tét („a veszély éve”: 1944–1948), akkor előbb katonai ellenállással megállították a szovjet hadsereget (1944), majd kiugrottak a német szövetségből.⁵⁹ Területi veszteség is érte keleten az országot. A szovjet hódítás és a lappföldi háború elől menekülő száz-
ezrek elhelyezése volt az első kihívás, melyre választ kellett adni. Ekkor az elit a hagyományokra épített: a skandináv rendiségtől a két háború közti finn, balti földosztáson⁶⁰ át a kis társadalmi különbségekig több tényezőre támaszkodhattak a letelepítésnél.⁶¹ Az akció egyenlősítő hatásával a birtokszerkezetet is módosította. Állami, önkormányzati, vállalati és magánföldről hasítottak ki darabokat a letelepülőknél, így a kisbirtokok kerültek túlsúlyba.⁶²

A letelepítéstől politikuskarriernek függtek: Kekkonen karjalai képviselő 1940-től vezette a Menekültellátó Központot.⁶³ Az 1945-ös letelepítést az agrárminisztérium osztályára bízta: vezetője a karéliai Veikko Vennamo.⁶⁴ Ő a populizmus máig, az Igaz Finnek pártjaig ívelő irányzatát alapította meg. A földrendezésbe beleszólt Paasikivi kormányfő is, így a törvény kimondta: a svéd–finn helyi etnikai arányokat ne módosítsák.⁶⁵ 142 ezren kaptak 2,8 millió hektárt, így Suomi az egyetlen OECD-ország, ahol a háború után nőtt a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma. A gazdasági érdeket háttérbe szorította a társadalmi összefogás. Még nem jóléti társadalmat építettek, de alapeszméjét követték: az egyenlőtlenség csökkentése segíti a növekedést. A karjalaiak 1948-ig vehették birtokba földjüket, hasonló akciók 1962-ig folytak.⁶⁶

59 Jutikkala–Pirinen, 2004. 346., 350.; Tillotson, 1993. 217–221.

60 Pihkala, 1999. 36.; Tuchtenhagen, 2009. 86.; Kasekamp, 2010. 114.

61 A lappföldi háborúban százezer ember lakóhelye pusztult el. Granberg, 1997. 106. Az 1945 után letelepítendő karéliaiak 422 ezren, az északról menekülők 160 ezren voltak. Pihkala, 1999. 28.

62 Granberg, 1997. 106.; Allardt, 1989. 218.; Pihkala, 1999. 36.; Kilpeläinen, 2016. 201.

63 Kilpeläinen, 2016. 200.

64 Vennamo Kekkonen Agrárpártjában politizált, 1959-ben a populistákkal együtt vált ki. Gombos, 2001. 160.

65 Gombos, 2001. 161–162.

66 Jakobson, 1990. 73.; Barr, 2009. 45–47.; Granberg, 1997. 107., 111–112.

A második kihívásra adott válasz: a szovjetizálás elkerülése és a külső finlandizáció

Gombos József szerint rejtély, hogy Sztálin 1945 után miért nem szovjetizálta Finnországot. Erre a revizionista történetírás ad választ: Sztálin még a háború végén sem volt abban a helyzetben, hogy „azt csináljon, amit akar”.⁶⁷ Helsinki is reálisan értékelte a helyzetet: katonai ellenállása 1944-ben nem a győzelmet célozta, hanem hogy kompromisszumra készítse a szovjeteket – ez sikerült, s így a britek is beleeshettek Finnország sorsába.⁶⁸ Paasikivi felismerte: Moszkvának egy biztonsági zóna kialakítása a legfontosabb, tehát defenzív a szovjet szemlélet. Az 1946–1956 közötti elnök a szovjet igényeket tisztán katonáinak vélte, de utódja, Kekkonen a kulturális és gazdasági szférára is figyelt.⁶⁹

Nem minden a finneken múlt: az ország ugyanis periferikus jelentőségű volt katonailag. George Schöpflin szerint Sztálin számára két stratégiai irány volt fontos: a török tengerszorosok és a megszállt keletnémet zóna felé vezető. Mark Kramer és Max Jakobson szerint is Moszkvának Varsó fontosabb volt Helsinkinél. A Majszkij-féle szovjet tervreztre hivatkozva Békés Csaba a következőket írja: a Kreml Észak-Európában „egy semleges zóna létrehozását tartotta volna kívánatosnak a Szovjetunió biztonsága érdekében, s az ország nyugati határai mentén fekvő országokkal való jövőbeli kívánatos viszonyt pedig lényegében az 1948 után kialakult szovjet–finn kapcsolatok jellemzőihez hasonlónak írta le”.⁷⁰ Osmo Apunen szerint 1945 után „Finnország nemzetközi helyzete annyira nem vált rosszra, mint ahogy azt a háború alatt várni lehetett”, így nem feltétel nélküli megadás alapján kötöttek vele békét.⁷¹ Jukka Nevakivi magyarázata erre: 1943-ban az USA elutasította Molotov tervét a finn feltétel nélküli megadásra.⁷²

Sztálinnak kezdetben tehát nem a szovjetizálás számított. Így a finnek a szovjet politika keményebbre váltását, 1947–1948 fenyegetéseit kivédhették, mert már 1944–1945-ben eleget tettek a biztonsági igényeknek.⁷³ A szovjet katonai győzelem gyökeres váltást hozott a finn elit körében is: Mannerheim hajlandónak tűnt 1945-ben a Kremllel együttműködni, ezért a britek tartottak egy finn–szovjet katonai szövetségtől. Az 1947-es békeszerződés főleg London miatt tartalmazott a hadsereg leszerelésére szigorú előírásokat, Helsinki tévesen hitte, hogy a Kreml áll emögött.⁷⁴

Finnország nem került be a direkt szovjet zónába, Paasikivi vezetésével ugyanis az elit őrizte pozícióit, az ország pedig a tőkés berendezkedését. Vitatott,

67 Gombos, 2006. 36–37.; Bartha, 2003. 35–36. Az 1944-es „sikeres kiugrással Finnország elkerülte a megszállást és megőrizte politikai berendezkedését, így a Szovjetunió nem tudott közvetlenül beavatkozni (...), a nyugati szövetségesek Finnországot nem hagyták teljesen magára”. Richly, 1997. 497.

68 Rentola, 2012. 171–172.

69 Kramer, 2009. 59–60.; Kekkonen, 1989. 83.

70 Békés, 1999. 220. Lásd még: Rentola, 2012. 171–175.; Schöpflin, 1993. 63–64.; Jakobson, 1998. 50.; Kramer, 2009. 71.

71 Apunen, 1978. 122.

72 Idézi: Richly, 1997. 490. Ezt az álláspontot képviseli a hadtörténész Pekka Visuri is. Visuri, 1990. 17–18.

73 A finnek betiltották például a fasisztának minősített szervezeteket. Kirby, 1979. 160.

74 Visuri, 1990. 20–22.; Jutikkala–Pirinen, 2004. 353.

hogy 1948-ban kommunista puccs fenyegette-e valóban Helsinkit. Ám az biztos: 1948 tavaszán Paasikivi elnök, majd Karl-August Fagerholm új miniszterelnök fellépése megelőzte egy ilyen akció végrehajtását.⁷⁵ Az ellenállás svéd állami hagyományokra nyúlt vissza: a kommunisták befolyását a helyi bürokrácia ellensúlyozta.⁷⁶ Schöpflin tézise is igazolható: nemcsak Moszkva és Washington hatott Köztes-Európára, hanem az itteni országok saját elitje is befolyásolta a kisállamok sorsát. (A magyar példa itt negatív, tekintve hogy a Horthy-kori elit 1944–1945-ben elvesztette az irányítást a folyamatok fölött.)

Hozzá kell tenni: Finnország helyzete más volt, mint Magyarországé. Suomi szovjetizálását maga Sztálin is lassította: 1946–1947-ben a jóvátétel fontosabb volt számára, ezért mérsékelte finnországi híveit.⁷⁷ Végül a finn elit háttérbe szorította a kormányba bekerült kommunista kádereket 1948-ban, ezért ez az esztendő jelentősebb fordulópont társadalmi és gazdasági szempontból, mint az 1944-es, „fél-sikerrel felérő” katonai vereség. 1948-ban dőlt ugyanis el: a finnek megőrzik nyugati típusú társadalmi berendezkedésüket. Sztálin akarata azért sem volt olyan erős a finnek szovjetizálására, mint például a kommunista puccsal 1948-ban a keleti blokkba bevont Csehszlovákia esetében, mert a Kreml „túlnyerte” magát Prágában. A túlnyerés azt jelentette, hogy a Nyugat a csehszlovák puccsra kemény választ adott: felgyorsult a NATO szervezése. Sztálin a finneknél ezért volt visszafogott. Utóbb azonban sajnálkozott is: „túlzottan tekintettel volt” az amerikaiakra, akik szerint „egy ujjukat sem mozdították volna” Helsinkéért.⁷⁸

Am 1948-tól az angolszász hatalmak szerepe mégiscsak erősödött Finnországban. A hidegháború éleződésével az USA másképp kezelte Helsinkit, mint Kelet-Európát: segítséget kínált a bolsevizálás megelőzésére. Az 1948-as finn-szovjet barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződés (YYA-egyezmény) így nem a kezdeti szovjet elképzelést tükrözte. „Puhább” lett, mint a mintának szánt magyar-szovjet szerződés. A Nyugatnak megfelelő kompromisszum jött létre, Nyugat-barát kormány alakult Fagerholm vezetésével (1948–1950), majd az USA kölcsönökkel segítette Helsinkit. Ám Gombos József szerint mítosz, hogy „a finneknek sikerült kihúzni a szerződés méregfogát”: Moszkva katonailag „azt csinált befolyási övezetében – amit akart”. Kimmo Rentola mindazonáltal úgy véli: katonailag a Nyugat lemondott a finnekről, de gazdaságilag nem. S mivel a hidegháború nem hozott katonai összecsapást, a gazdaság döntött: a tőkés berendezkedés maradt.⁷⁹

A finn gazdasági fejlődés beindulását szokás a háborús jóvátétel pozitív hatásának tulajdonítani. Kekkonen a gép-, hajó- és kábelipar kapacitásainak megduplázódásáról írt a szovjet jóvátétel kapcsán. Ám éppen tőle tudjuk: ezt főleg svéd

75 1948-ban Paasikivi elnök és a szociáldemokrata Fagerholm kormányfő a jogállamért lépett fel. Paasikivi a hadsereg riadóztatásával megelőzte a „csehszlovák típusú” puccsot. Utóbb kiderült: a finn kommunisták „kemény ága” támogatást kért Moszkvától egy puccshoz, de „nem kapott”. Ezután Yrjö Leino kommunista belügyminisztert leváltották. Jutikkala–Pirinen, 2004. 356–357.; Halmesvirta, 2001. 289.; Meinander, 199. 290–291.

76 Hivatalnokokat csak a svéd korszak szabályai nyomán bocsáthattak el. Jutikkala–Pirinen, 2004. 355.

77 Sz. Bíró, 2012. 40.; Schöpflin, 1993. 62–63.; Kirby, 2011. 238.; Gombos, 2001. 96.

78 Mastný, 1996. 42–43.

79 Kirby, 1979. 167.; Gombos, 2006. 36–37.; Rentola, 2012. 184.

hitelből fedezték: Stockholmnak fontos volt ugyanis Helsinki szovjet függőségének csökkentése. Sztálin nem akarta a svédeket a „Nyugat karjaiba lökni”, ezért sem erőltette Finnország szovjetizálását.⁸⁰ Így Helsinki nem a jóvátételt, hanem az „ütköző-zóna-státuszt” fordította előnyére.

A finlandizáció és a németkérdés (a második és a harmadik kihívás összefüggései)

A szovjet befolyás Finnországban 1945 után évtizedekig érvényesült, a finlandizálással Helsinki kül- és belpolitikáját alárendelte Moszkva érdekeinek.⁸¹ „A finlandizáció fogalmával azt a fajta államközi kapcsolatot szokás leírni, amelyben egy kevésbé erős és befolyásos állam kénytelen bizonyos engedményeket tenni a nála jóval nagyobb és erősebb szomszédjának azért, hogy nemzeti szuverenitását (vagy legalább annak nagy részét) megőrizhesse” – így Sz. Bíró Zoltán elitelméleti szempontokra is rámutat: „Finnországban a háborús évekről a háború utáni időszakra történő áttérés a politikai folytonosság jegyében ment végbe. (...) lényegében ugyanazok a politikusok vezették ki az országot a háborúból, akik nemcsak a »folytatólagos« háborúban (1941–1944) vettek részt, de már a téli háború (1939–1940)”, vagy már az első szovjet–finn háború (1918–1920) idején is fontos tisztségben voltak.⁸² Ezért érdekes, hogy Paasikivi felhívást tett közzé a háború utáni első voksoláskor, hogy „új arcokat” válasszanak a finnek a parlamentbe. Emiatt vádolták a választás szabadságának megsértésével is.⁸³

Évszázados távlatban a Kreml akkor erősítette finnországi befolyását, ha Berlin erősödésétől tartott. Bár 1945 után nem Németországtól félt, hanem az USA-tól, a finlandizáció mégis összefüggött az 1950-es évektől a németkérdéssel: az éjszakai fagyok krízise (1958) és a jegyzékválság (1961), valamint az utóbbival párhuzamosan zajló finn csatlakozás az Európai Szabadkereskedelmi Társuláshoz (EFTA) is kapcsolódott a Nyugat-Berlin körüli feszültségekhez. A Közös Piacca 1973-ban egyeztek meg a finnek a társulásról: ekkor nagyköveti szintre emelték a diplomáciai kapcsolatot a két Németországgal. A finlandizáció vége is összefügg ezzel. Helsinki akkor nyerte vissza teljes szuverenitását, amikor az egységes Németország létrejött.⁸⁴

A finlandizáció az aktuális erőviszonyoktól függve, a finn semlegességi törekvés és a szovjet befolyás eredője volt. Ehhez kellett egy harmadik erő – Washington és London –, biztosítva Helsinkit: érdemes ellenállnia a Kremlnek. S bár az USA nem bízott Kekkoneben, London rugalmasabb volt: a finn elnöknek nemcsak a KGB-vel volt kapcsolata, hanem a brit titkosszolgálattal is.⁸⁵

80 Arnault, 1986. 51.; Kekkone, 1989. 80.; Jutikkala–Pirinen, 2004. 356–357.

81 A finlandizáció „a kül- és belpolitikai szuverenitás önkéntes korlátozása”. Urkuty, 2005. 519.

82 Sz. Bíró, 2012. 40.

83 Apunen, 1978. 123.

84 Helsinki Moszkva miatt nem lépett be az Európai Gazdasági Közösségbe. Gombos, 2001. 29.

85 Kekkone KGB-s kapcsolatairól: Rusi, 2007; illetve Laqueur, 1993. 53. Kennedy finnek iránti bizalmatlanságáról: Jakobson, 1998. 5. Golicin ex-KGB-tiszt szerint Kekkone KGB-s volt. E vád nyomán a britek az elnök mellé álltak. Rentola, 2012. 175. Kekkone kapcsolatban állt a KGB-vel, de az nem működhetett szabadon Finnországban Oleg Kalugin szerint. Kalugin, 2009. 193.

A finlandizáció kifejezés a svéd lapkiadó, Herbert Tingstenre és egy osztály politikusra, Karl Gruberre vezethető vissza az 1950-es években. A szót e formában Richard Löwenthal és Walter Laqueur használta az 1960–1970-es években.⁸⁶ A szovjet függőséget hangsúlyozta az utóbbi: azok a politikai pártok kerülhetnek kormányra, amelyeket Moszkva engedélyez, és a semlegességet is beárnyékolja a szoros szovjet kapcsolat.⁸⁷ 1993-ban Laqueur úgy látta: engedményeket kellett tenni Moszkvának, de Kekkonen túl messzire ment. Ki is derült róla, hogy a KGB finanszírozta kampányait.⁸⁸ Maga a finn elnök ezt mondta: *„Minél nagyobb bizalom uralkodik Finnország és a Szovjetunió viszonyában, annál inkább szentelhetjük magunkat mi, finnek, a nyugati országokhoz fűződő kapcsolataink ápolásának és továbbfejlesztésének.”*⁸⁹

A finlandizáció két fő típusát különbözteti meg Anssi Halmesvirta: a külsőt és a belsőt.⁹⁰ Ő főleg a külső megítélés és a belső megéleléstörténet szempontjából elemzi a folyamatokat.⁹¹ Ez véleményem szerint két szovjet kihívás–válasz hatás eredménye: 1948–1956-ban az első (külső) és 1956–1989 között a második (belső) fázist is a Kreml lépései váltották ki, de a finnek másképp reagáltak a két periódusban. Az első a szovjetekkel kötött barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződéstől 1956-ig tartott. A második kezdete az 1956-os magyar forradalom leverése, vége pedig Finnország semlegességének gorbacsovi elismerése.⁹²

A külső finlandizáció 1948-ban kezdődött: az ekkor megkötött barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződés szerint, ha Helsinki vagy Moszkva „Finnország területén keresztül Németország vagy vele szövetséges más állam fegyveres támadásának célpontjává válna, Finnország kötelezettségeihez híven szuverén államként fog harcolni, hogy visszaverje a támadást”, szükség szerint a Kreml segítségével. A szerződés nem automatizmust jelentett: a két ország tárgyalta volna, ha katonai támadás veszélyét észlelték volna – így értelmezése nyitott maradt. A finn elit kompromisszumra kész volt, de a döntő pillanatban távol tartotta a Kremlt a finn belpolitikától. Sztálinnal szemben Paasikivi stabilizálta a helyzetet: „A külpolitikának meg kell előznie a belpolitikát” – fogalmazta meg a külső finlandizáció lényegét.⁹³

86 Karl Gruber a „finnische Politik” kifejezést használta 1953-ban. Maude, 1995. 74. Richard Löwenthal írt elsőként a finlandizációról 1966-ban. Pierre Hassner is korán használni kezdte e fogalmat. Laqueur, 1977.

87 A Laqueurével ellentétben, döntően finnországi véleményekről lásd: Kirby, 1979. 188–189.

88 Laqueur a KGB-s finanszírozás kapcsán megállapítja: „valami búzlott Helsinkiben”. Laqueur, 1993. 53.

89 „Ha ezt valaki »finlandizálásnak« nevezi, az az ő problémája, nem Finnországé.” Kekkonen, 1989. 58.

90 A külső finlandizáció a pillanatnyi erőviszonyoktól függő, a finn semlegességi és a szovjet befolyásolási törekvések eredőjeként alakuló folyamat. Ekkor Helsinki külpolitikája alkalmazkodott Moszkva vélt vagy valós igényeihez. Halmesvirta, 2008. 4., 8. Ennek nyomán időben elhatároltam a két korszakot. Az 1956-tól kezdődő belső finlandizáció öncenzúrával, belpolitikára ható szovjet nyomással és egyes politikusok kizsorításával járt. A parlamentarizmus gyengült, a finn elit a belpolitikában is alkalmazkodott a szovjet elvárásokhoz. Szegő, 2013.

91 Halmesvirta, 2008.

92 Koivisto, 1997. 128–129.; Kirby, 2011. 282–283.

93 Nyssönen, 2007. 356.; Halmesvirta, 2008. 4.

A belső finlandizáció nem szovjetizálást jelentett (harmadik kihívás)

A finlandizáció második periódusában – 1956–1989 között – a külső finlandizációhoz képest már többről volt szó. 1956-tól, a harmadik szovjet kihívástól, a magyar forradalom leverésétől kezdve Kekkonen belső finlandizációs törekvései érvényesültek. A szovjet álláspont keményedett ekkor, az államfő pedig még inkább a kompromisszumra hajlott. Tehát 1956 is komoly kihívás–válasz effektushoz vezetett, immár a harmadikhoz, 1944–1945 és 1948 után: a külső kihívásra ekkor a finn elit egy évszázados hagyományhoz illő, rugalmas választ adott. 1956 megmutatta a különbséget a finlandizáció és a szovjetizálás között is. Nyikita Hruscsov titkos beszéde elhomályosította a XX. kongresszuson elmondott nyilvános szónoklatát: eszerint az enyhülés a Nyugatnak tett gesztus volt, nem a direkt szovjet befolyási zónának, s nem is Magyarországnak.⁹⁴ A finnek sejtették, hogy csak átmenetileg nőtt a mozgásterük, később visszavettek igényeikből. Az SZKP 1956 februárjában kiadott egy nyilatkozatot, amely utalt ugyan a finn semlegességre,⁹⁵ de ezt Helsinki nem értette félre: a gesztus a Kreml befolyásának őrzését szolgálta egy finomodó hatalmi technikát igénylő korban.⁹⁶

A rakéták és atomfegyverek világában a hagyományos haderő jelentősége csökkent. Moszkva európai gesztuspolitikájával függ össze Kekkonen 1953-as akciója: bukott kormányfőként, nehezítve utódja, Sakari Tuomioja helyzetét, kiszivárogtatta: a Kreml hajlandó lenne területi engedményekre Helsinki javára.⁹⁷ Kekkonen revíziós törekvései illeszkedtek a Kreml terveihez: protezsáltjuk népszerűségét akarták növelni, kisebb, *de facto* átadott területek árán. A Saimaa-csatorna bérbeadása – erről később szó esik még – ugyanis *de jure* nem járt határmódosítással. (A tényleges határváltoztatást Moszkva geopolitikai okból nem hagyhatta.)⁹⁸ Kekkonen már 1955-ben gondolkozott Karélia visszaszerzésén. Évtizedekig próbálkozott, de a porkkalai szovjet katonai támaszpont visszaadásához mérhető sikert nem ért el.⁹⁹ Porkkalát 1955-ben kapták vissza, beléphettek az ENSZ-be, sőt az Északi Tanácsba (ÉT) is.¹⁰⁰ Ennek ára a szovjet–finn barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződés húsz évvel való meghosszabbítása volt.

Kekkonent 1956-ban elnökké választották, és a szovjetek mindent megtettek, hogy hatalmon tartsák. A Saimaa-csatorna bérbeadása is az ő szavazóbázisát

94 Hruscsov szerint ők nem a kapitalizmus hívei, de nem akarnak beavatkozni a tőkés rendszerű államokban. Tehát csak Nyugaton zárta ki a beavatkozást. *Szabad Nép*, 1956. február 16., 1.

95 Halmesvirta, 2001. 302–303.

96 Löwenthal szovjet poszttotalitarizmusról, Laqueur autoriter rendszerről ír. Rainer, 2011. 97–102.

97 MNL OL, KÜM, finn, XIX–J–1–j; 13. d. XX-202. Pénzügyi kérdések. 616. Titkos. 1953.

98 Bulgaryin kormányfő 1955-ben közölte Kekkonennel: Karélia ügye az egész szovjet–finn kompromisszumos csomagot romba döntené. Így Kekkonen nem hiúsította meg emiatt az akkori megegyezést. Suomi, 1991. 408–409.

99 Rusi, 2007. 65.

100 A tanács alapítói: Dánia, Svédország, Norvégia, Izland. Az ÉT tagjai az alakuláskor, 1952-ben törölték el az útlelél-ellenőrzést, 1954-ben jött létre a közös munkaerőpiac, és 1955-től ugyanazok a társadalombiztosítási jogok érvényesültek minden skandináv állampolgár számára.

erősítette az 1960-as években.¹⁰¹ A Kreml csak addig tett gesztust területi kérdésekben, amíg a finnek bele nem mentek a barátsági szerződés prolongálásába. 1956-ban a finn területi követelések felvetésének már csak a lehetősége is aggasztotta Moszkvát. A potenciális finn igényekről, amelyek a szovjet vezetők tervezett 1956-os helsinki útja előtt vetőd(het)tek volna fel, diplomáciai jelentéseiben írt Szipka József helsinki magyar követ. Ő úgy tudta, a finnek fel akarták vetni a határrevíziót, s azt tudakolták diplomáciai úton, hogy Nyikita Hruscsov, Nyikolaj Bulganyin és Kliment Vorosilov elfogadnának-e egy meghívást. Szipka szerint, ha a szovjet vezetők eljöttek volna Helsinkibe, biztosan felvetették volna nekik Karélia, azaz a finn keleti határ ügyét.¹⁰² Ezt egy másik magyar diplomáciai értesülés is megerősítette 1956 nyarán, Vorosilov vizitje előtt.¹⁰³ Így Moszkva nem merte kockáztatni, hogy Hruscsov utazzon Helsinkibe. Nem akartak nemet mondani a finn követelésekre.¹⁰⁴

Később, a hidegháborús klíma fagyosra válásával, a magyar '56 leverésével, a finnek is visszafogottá váltak: 1957-ben már Hruscsov is ellátogatott a finn fővárosba, ahol nem vetették fel a határkérdést.¹⁰⁵ A finnek az ENSZ-ben is tartózkodtak a magyarországi szovjet beavatkozás elítélésétől, így reagáltak a harmadik (szovjet) kihívásra: a belső finlandizáció nyomán Kekkonen hatalma erősödött – az ügyvezető és kisebbségi kormányok gyakoribbá válása a parlamentarizmust gyengítette.¹⁰⁶ 1945–1990 között 3845 napig (bő tíz évig) kisebbségi vagy „hivatnalkormány” működött Helsinkiben.¹⁰⁷

A finn belpolitikában érzékelhető szovjet befolyás összefüggött a rendezetlen németkérdéssel. Nyugat-Berlin körül a helyzet már 1958 végén élesedni kezdett.¹⁰⁸ A belső finlandizáció mélypontja volt az „éjszakai fagyok” krízise, miután a Nyugat-barát szociáldemokrata Fagerholm megalakította harmadik kormányát 1958 augusztusában. A szovjetek attól féltek: az Agrárpártot Kekkonen ellen hangolják, így változna a külpolitika, s így az NSZK-ra és az NDK-ra gyakorolt finn hatás miatt is aggódtak. A Kreml kereskedelmi korlátozást rendelt el, és propagandaháborút indított Fagerholm ellen. Decemberben szovjet nyomásra az agrárpárti (Kekkonen pártja ez) miniszterek lemondtak, s a kormány megbukott. Közben zajlott a szociáldemokraták párton belüli válsága. Az egyik frakció 1959-ben saját pártot alapított Munkások és Kisgazdák Szociáldemokrata Szövetsége

101 A Saimaa-csatorna a finn tóvidék fa- és fémexportját könnyíti meg. Dolmányos, 1972. 68., 220., 222.

102 MNL OL, KÜM, finn. XIX-J-1-j; 8. d., 52. tétel. 139/szig.titk./1956.

103 MNL OL, KÜM, finn. XIX-J-1-j; 8. d., 52. tétel. 006387/sz-t./56.I. Mikola Rezső (Külgügyminisztérium) értesülése.

104 MNL OL, KÜM, finn. XIX-J-1-j; 8. d., 52. tétel. 176/sz.t./1956. „Ezért nem rendelték Vorosilov elvtárs mellé a Szovjetunió külügyminisztériumának egy vezető tisztviselőjét sem.” MNL OL, KÜM, finn. XIX-J-1-j; 8. d., 52. tétel. 176/2/szig.titk./1956.

105 Kekkonen naplójába így írt 1958-ban: „Másképp tény, hogy Finnország az orosz érdekszférához tartozik, és ha a finnek nem szabnak határt [saját politikájuknak], az oroszok majd megteszik. Az orosz érdekszféra nem fog megváltozni a Szovjetunió rovására – jól emlékszünk Magyarország sorsára.” Halmesvirta, 2002. 5. Vö. MNL OL, KÜM, finn. XIX-J-1-j; 8. d., 52. tétel. 50/szig.titk./1957.

106 Kirby, 1979. 175.; Halmesvirta, 2008. 7.

107 Saját számítás. Az adatok forrása: Gombos, 2001. 222–226.

108 Hruscsov ultimátuma 1958 novemberében Nyugat-Berlin demilitarizálását követelte. Bihari, 2002. 319.

(TPSL) néven.¹⁰⁹ Kekkonent 1959 januárjában Leningrádba hívták, demonstrálva a válság végét.¹¹⁰

A következő nagy finn–szovjet diplomáciai krízis, a „jegyzékválság” is egy Berlin körüli vita közben tört ki: 1961-ben kezdték a berlini fal építését, s ekkor Moszkva jegyzéket intézett Helsinkikez, katonai konzultációt kezdeményezve a barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződés alapján. Ez a Finnországot vagy finn területeken át a Szovjetuniót célzó német (vagy velük szövetséges) támadás veszélye esetén írta elő a konzultációt. Az éppen zajló finn kampány közben Hruscsov nyilvánosan kimondta: Kekkonen újraválasztását szeretné.¹¹¹ Az elnök Novoszibirszkbe utazott, s a krízis megoldójaként tűntette fel magát, akinek sikerült elkerülnie a Kreml beavatkozását. A feszült légkörben ellenjelöltje, Olavi Honka visszalépett, Kekkonen nyert. Egyesek szerint ő rendezte a konfliktust újraválasztása érdekében.¹¹²

Az 1960-as évek szovjet törekvésének, Kekkonen népszerűsítésének volt példája a Saimaa-csatorna ügye: a világkereskedelemben ekkor kapcsolódott be a keletfinn tóvidék ipara. 1960-ban kezdte újra Kekkonen az utolsó Fagerholm-kormány alatt megszakadt tárgyalásokat a csatornáról,¹¹³ mely a Finn-öböl és a keletfinn Saimaa-tórendszer között húzódik.¹¹⁴ Egy 1961-es magyar diplomáciai irat szerint Moszkva a finn közvéleményt akarta befolyásolni a csatorna bérbeadásával.¹¹⁵ Kekkonen végül az 1962-es Saimaa-egyezménnyel elérte, hogy Helsinki használhassa e szovjet területet. A nemzetközi vérkeringésbe bekapcsolódó keleti finn térségek az Agrárpárt választói bázisát adták. Moszkva így Kekkonent segítette a kampányban, befolyásolva a választásokat.¹¹⁶

Moszkvával is erősödtek a gazdasági kapcsolatok. *„Gyakran játszottunk úttörő szerepet a nemzetközi kooperáció formáinak fejlesztésében. Már az első, 1947-es gazdasági szerződésben megegyeztünk a kölcsönös kedvezmények elvében, (...) 1950-ben Finnország volt az első piaci gazdaságú ország, amely öt évre szóló árucser-egyezményt kötött a Szovjetunióval”*¹¹⁷ – Kekkonen ezzel arra utalt, hogy az EFTA-hoz csatlakozva, Moszkvának továbbra is megadták a legnagyobb kedvezményt. A szovjet gyanakvás eloszlátására az EFTA-n belül Finnországnak (formálisan) önálló szervezetet hoztak létre. Egy közös tanácsról (FinEFTA) volt szó, így Helsinki az EFTA-nak csak 1986-ban lett teljes jogú tagja – akkor is csak a Kreml jóváhagyása után.¹¹⁸ Az EFTA-hoz csatlakozva Helsinki a Közös Piacon kívüli nyugat-

109 Halmesvirta, 2001. 302.

110 Jutikkala–Pirinen, 2004. 360.; Jussila et al., 1999. 276–277.

111 Jussila et al., 1999. 279.; Singleton, 1991. 190.; Halmesvirta, 2008. 7.

112 Jutikkala–Pirinen, 2004. 361.; Jussila et al., 1999. 287.

113 Jussila et al., 1999. 279.

114 Paasikivi idejében vetődött fel, hogy szükség lenne a csatorna szovjet részére is, „miután a Saimaa-tórendszer vidékét alig köti össze vízi út Finnország egyéb területeivel, tengeri kijárata pedig a Szovjetunióon keresztül létesíthető a leggazdaságosabban”. MNL OL, KÜM, finn, XIX–J–1–j; 13. d.; 296/962 szig. titk.

115 MNL OL, KÜM, finn, XIX–J–1–j; 13. d.; 24/szt. 1961.

116 Uo. Vö. Jussila et al., 1999. 277.

117 Kekkonen, 1989. 81.

118 A teljes jogú tagságot Gorbacsov már nem ellenezte. Urkuti, 2005. 525–526.

európai országok szabadkereskedelmi térségéhez kötötte magát. Ez a külkereskedelem további liberalizálását és a fa- és papíripar szempontjából fontos brit célpiac biztosítását is elősegítette. Kekkonen szovjet jóváhagyást kapott a belépéshez: ha nem csatlakoztak volna, akkor Norvégia és Svédország átvette volna külpiaci pozícióikat. Így az 1961-es belépés után az EFTA részaránya a finn kivitelen 20-ról 50 százalék fölé ugrott.¹¹⁹ Helsinki kereskedelmét a Szovjetunióval klíringszerződés szabályozta: keretösszeget rögzítettek a bilaterális forgalom össz volumenére, ezt igyekezett a két fél áruval feltölteni. Általában a finnek tudtak versenyképes termékeket kínálni, de az 1970-es évek olajválsága Moszkvát hozta előnybe.

A svéd modell vonzása (negyedik kihívás) és a finn–svéd gazdasági pálya

1945–1990 között Finnország azért is emelkedhetett a világ legfejlettebb országai közé, mert modernizációja során a nyugati – illetve az északi – orientációt követte. Ám északon is két modell létezett: a svéd és a dán. A fő eltérés: a dán társadalomszervezés centralizáción alapul, a svéd és a finn decentralizáción. Finnországban nem a központi kormány felel a szociális ügyekért, a környezetvédelemért.¹²⁰ Az autonómiát Ilkka Taipela a gazdasági fejlődés tényezői közé sorolja.¹²¹

A finnek a társadalompolitikában a svéd úton jártak, de csak az 1960-as évektől követték a svédeket: ekkor vált általánossá a munkanélküli-segély és a nyugdíjbiztosítás. A finn társadalom struktúrája hasonló a svédhez: egységes a munkásosztály, a feudalizmus sosem fejlődött ki, legalábbis közép-európai értelemben nem volt északon jobbagyság sem.¹²² A finn fogyasztói társadalom is később alakult ki a svédnél. Az ok a szovjet jóvátétel miatti forráskivonás: az életszínvonal alacsony volt, a cukor és kávé elosztását 1954-ig korlátozták, a jegyrendszer jó része 1947–1949-ig volt hatályban. 1952-ben, a helsinki olimpia idején érkezett az első Coca-Cola-szállítmány az országba. A fogyasztói társadalom kialakulását segítette a külkereskedelem 1955–1957-es liberalizálása: 1962-ben oldották fel az autóimportkorlátozást. A televíziózás kezdett általánossá válni, a modern háztartási gépek (mosógép, hűtőszekrény) pedig a nők házimunkára fordított idejét rövidítették le. Az 1960-as évekre vált általánossá a folyó víz és a beltéri mellékhelyiség az otthonokban.¹²³

A svéd modell a magas adóterhek miatt nem volt elég hatékony. Ezért a gazdaságpolitikában időnként a dán példát követték a finnek: a munkát terhelő adókat alacsonyan tartották. Kisebb jólétet eredményeztek így a szociális transzfe-

119 Az 1960-as évek alatt ugrott meg az EFTA-kereskedelem. Meinander, 1999. 384.

120 A finn oktatás, egészségügy és szociális ellátás jelentős része önkormányzati feladat. Nousiainen, 2016. 25.; Eichengreen, 2008. 274.; Allardt, 1989. 214.

121 A politikus 2017-es budapesti előadásán még négy tényezőről szólt: konszenzusos rendszer, ingyenes és kötelező oktatás, trilaterális rendszer (korporatív döntéshozatal a gazdaságban) és a nemek egyenjósága.

122 Pogátsa, 2012; Allardt, 1989. 212., 215.; Gombos, 2001. 154., 164–165.

123 Heinonen, 2013. 10–13., 22–25., 31.

rek, de a finnek nem váltak „transzferfüggővé”, a gazdaság pedig hatékonyabb lett.¹²⁴ Finnország 1945–1990 között majdnem megötszörözte gazdasági fejlettségét (489 százalékos fajlagos GDP-növekedés), míg Svédország bő háromszoros értéket mutathatott „csak” fel (318 százalék). A nagyobb finn dinamikában a termelékenység növekedése, az 1980-as évekbeli szovjet hatás, illetve a finn márka leértékelés-sorozatának hatása emelhető ki.¹²⁵ Hosszabb távon azonban a szovjet piac nem bizonyult stabilnak: Mihail Gorbacsov bukása előtt a kétoldalú kereskedelemben óriási adósság gyűlt fel (600 millió euró). Az ezután bekövetkező szovjet összeomlás pedig egybeesett a finn gazdaság más problémáival – „buborék” keletkezett a pénzügyi liberalizáció hibái miatt –, így a háború után a fejlett országok körében a legsúlyosabb gazdasági krízis lépett fel: a finn GDP 10 százaléknál is többet zuhant 1990–1993-ban.

A jóléti-korporatív állam és a modernizáció (a negyedik és az ötödik kihívás összehatása)

A kihívás–válasz hatások közül a negyedik a jóléti állam kiépülését eredményezte. A kihívást itt az 1956-os nagy sztrájk, a demográfiai robbanás és a svéd állam vonzereje együttesen jelentette. A munkabéke fontossá vált az 1956-os általános sztrájk után, amely hetekre megbénította a gazdaságot.¹²⁶ Az 1960-as évek elején vezették be a munkanélküliség kezelésére az országos biztosítási rendszert. Ennek két pillére: az érintett korábbi jövedelmétől függő segély és az alanyi jogon járó alapsegély. A nyugdíjrendszer hasonlóan épült fel: jövedelemtől függő és minimál nyugdíjon alapuló pillérei voltak. A demográfiai robbanásra (a lélekszám 1950-ben elérte a négymilliót), a „baby-boom-generáció” megjelenésére az oktatási kapacitások fejlesztésével reagáltak, megteremtve a tartós növekedés alapjait, sőt a későbbi, ötödik – globális infokommunikációs – kihívásra adott választ is segítette a képzés javítása.¹²⁷

A sztrájkra, a demográfiai hullámra és a svéd „vonzásra” adott válasz tehát a jóléti társadalom kiépítése volt. Ennek előkészületei már korábban elkezdődtek: az 1950-es években ért véget a finn „ellenőrzött gazdaság” korszaka. 1954-ben megszűnt a jegyrendszer. A külkereskedelmet 1957-től liberalizálták. Az ár- és bérrendszer új szabályozása nem tökéletesen szabad piacot kreált, hanem a korporatív gazdaságirányítást erősítette, ami a modern jóléti társadalmak jellemzője.¹²⁸

124 Jakobson, 1990. 12., 78.

125 Az úgynevezett „leértékelési ciklusokról” lásd: Urkuti, 2001. 72.

126 A sztrájk 1956. március 1-jétől 19 napig tartott, 430 ezer dolgozó vett benne részt. Halmesvirta, 2001. 302.

127 Jussila et al., 1999. 272–273.; Hjerpe, 2008.

128 Az 1960-as évekbe az állam, a munkaadók és a munkavállalók munkabékét teremtettek, s alacsonyan tartották a munkanélküliséget is. Urkuti, 2001. 68.; Arnault, 1986. 64–66.

Jacques Arnault az iparban és a bankéletben ennek megfelelően összefonódásokat észlelt. Ő a Nokia és a bankok, biztosítók összekapcsolódására fókuszált. Päivi Oinas viszont azt hangsúlyozza, hogy a fa- és papíripar világcégeinek, az UPM–Kymmene-nek, illetve a Stora Ensónak a finn elődcégei a finn állammal, illetve a helyi bankokkal-biztosítókkal összefonódva terjeszkedtek a világpiacon.¹²⁹ A modernizációra példa a Nokia folyamatos átalakulása: a közös tulajdonosi háttérrel működő cégeket, vagyis a faipari, a gumipari és a kábelgyártó tevékenységeket 1967-ben vonták össze, és elkezdődött a modern technológiára való áttérés. A Nokiának voltak hagyományai, melyekre lehetett támaszkodni – ha az informatikai társadalomra való áttérést, az ötödik kihívás–válasz hatást elemezzük. Már a háború alatt távközlési fejlesztések zajlottak a finn hadseregben és a hadiiparban. Ezt a finn kábelművek, a Nokia egyik elődvállalata is hasznosította a polgári területen, de előtte még az 1960-as években is a finn hadseregnek szállított rádiótelefonokat, s 1971-re gyakorlatilag már egy finn mobiltelefon-hálózatot épített ki, amit akkor még autórádió-telefonhálózatként ismertek.

A Nokia felfutása egy nagyhatalmi kihíváshoz kötődik. Ez akkor vált nyilvánvalóvá, amikor 1969-ben a Kreml feladta a számítógép-fejlesztési programját, és az IBM 360-as széria másolását határozta el. Ez pedig felértékelte a korábban létrejött szovjet–finn tudományos és technikai együttműködést. A kapcsolat a számítástechnikában „burjánzott” (a Nokia ekkor még komputereket is gyártott). Az ötödik kihívás–válasz hatás kezdetét tehát már az 1960-as évek végén észlelhetjük. A Nokia 1957-től működött együtt Moszkvával, a finn–szovjet technológiai vegyes bizottságon keresztül. Az 1970-es években ez már kereskedelmi jelleget öltött – a Nokiának egyre fontosabb lett Moszkva: az 1980-as években a szovjet piacra automatikus telefonközpontokat, robot- és automatizációs, komputer- és vezetékek nélküli távközlési technológiát szállított, hatalmas profittal. Ám a szovjet–amerikai viszony 1970-es évek végi romlásával a Nokia helyzete érzékenyebbé vált a COCOM-lista – az amerikai technológia exportjának korlátozása – miatt. Hiába volt fontos a szovjet piac, a berendezések alkatrészei az USA-ból is érkeztek. Így figyelni kellett Washington érdekeire is, ahol gyanakodva tekintettek a szovjet–finn technikai kooperációra. Helsinki az 1980-as években titkos egyezményt kötött a Pentagonnal. Így az USA kontrollálhatta, milyen high-tech eszközök jutnak szovjet kézre. 1987-ben kormánymegállapodással erősödött az amerikai kapcsolat. A finnek ekkorra a NATO-államokkal egyenértékűnek számítottak: megkapták a legmodernebb technológiát, de nem adhatták át Moszkvának.¹³⁰

129 Arnault, 1986. 57–61.; Oinas, 2005. 1230.

130 Autio-Sarasmo, 2011. 72–74.

Társadalmi változások és a pártrendszer összefüggései, a pártok kekkonenizációja

Finnországban a jóléti társadalom kiépítése dinamikus ipari növekedéssel párosult. Ám ez komoly kihívásokkal járt: 1950-ben a munkaképes lakosság több mint egyharmada az agráriumban dolgozott, s már ekkor elindult a vidékről városba vándorlás, amely az 1960-as évek második felétől gyorsult fel. Nemcsak belső folyamatokról volt szó, hanem Finnországból Svédországba is megindult a vándorlás. Ezt az 1950-es évek közepétől az északi államok közti egységes munkaerőpiac segítette elő. Így a finn munkanélküliséget „exportálták”, főleg Svédországba. A szomszédos országba távozók 300 ezren lehettek.¹³¹ A kivándorlás az agrárium átalakulása mellett összefüggött az 1945 utáni „baby boom”-generáció munkába állásával is. A csúcsot az exodus 1970-ben érte el: 41 ezren hagyták el az országot Svédország felé. A döntő lökést ehhez a finn márka drasztikus leértékelése adta: 1967-ben a svéd nominálbérek így 31 százalékkal értékeltődtek fel.¹³²

A gazdasági változások főleg belső, finn folyamatok eredményei. Az ipar és a szolgáltatások is fejlődésnek indultak. „Skandináv” foglalkozási szerkezet alakult ki: 1960–1980 közt 22 százalékponttal zuhant az agrárnépesség aránya (13,5 százalékra). Közben az ipar alig növelte arányát (32,6 százalékról 34,6 százalékra), tehát a szolgáltatások szívták fel a munkaerőt: 32,2-ről 51,8 százalékra nőtt az ágazat részaránya.¹³³ A jóléti állam funkcióbővülését a nyugdíjasok és a diákok számának növekedése is mutatja (3. táblázat).¹³⁴

3. táblázat. A finn lakosság megoszlása foglalkozási kategóriák szerint (%)

	1950	1960	1970	1975	1980
Mező- és erdőgazdaság	41	32	18	12	9
Ipar	21	19	21	21	21
Építőipar	8	10	9	8	6
Közlekedés és távközlés	6	7	7	7	7
Kereskedelem	8	10	13	13	14
Szolgáltatások	9	11	13	15	18
Nyugdíjasok, diákok stb.	6	11	18	20	24
Ismeretlen	1	0	1	4	1
Összesen	100	100	100	100	100

A finn agrárium fejlődése, gépesítése negatív hatással is járt: a gazdák között nőtték a különbségek. A leggyengébbek feladták gazdaságukat, miután az állam kezdte leépíteni a szubvenciókat. A „parasztok megfojtása” ellenállást váltott ki az 1970-es választásokon. A Kekkonen Agrárpártjából 1959-ben kivált, Vennamo-

131 Granberg, 1997. 108–109.; Jakobson, 1998. 93.; Bánfalvy, 1996. 736.

132 Urkuti, 2001. 71–72.

133 Granberg, 1997. 109–110.; Alestalo, 1986. 36–37.

134 Allardt, 1989. 219.

féle Finn Kisgazdapárt győzelmet aratott a hagyományos centrupárti és népi demokrata¹³⁵ körzetekben. Utóbb a Finn Vidék Pártja nevet vette fel. A feszültség indokolhatta, hogy Kekkonen 1973-ban miért nem akarta elnökválasztáson megmérettetni magát. Timo Vihavainen szerint nyugati demokráciában ez példátlan volt.¹³⁶ Kekkonen szerint tárgyalnia kellett a Közös Piacca a szabadkereskedelemtől, és elő kellett készítenie a helsinki értekezletet. A Kremlnek sem volt érdeke a leváltása,¹³⁷ így a szovjet hatásra hosszabbították meg az elnöki ciklust 1973-ban.

A jóléti szociálpolitikának sokrétű hatása volt a finn pártrendszerre. Míg a (szélső)jobboldal erősödött – a Vidék Pártja az 1980-as években a kormányba is bekerült¹³⁸ –, gyengült a Finn Kommunista Párt (FKP), mivel eltűnt a vidéki proletariátus. Az FKP 1948–1966 közt kiszorult a kormányból, de az ipari körzetekben erős maradt. Az agrárregiókban a modernizációs bizonytalanság miatt volt meghatározó. A finn kormányba 1966-tól a kommunisták bekerültek ugyan, de a konszenzusos politikai elitbe csak részben integrálódtak.¹³⁹ Az FKP gyengülésében¹⁴⁰ közrejátszott a nagyhatalmi befolyás, a belső folyamatok és a kommunista pártelit döntésképtelensége: a finn konszenzusos elitbe integrálódjon-e, egy külső hatalom érdekeit szolgálja-e ki vagy saját hatalmi érdekeit nézze.¹⁴¹

Miközben a finn pártrendszer a nagy társadalmi változásokra reagált, a pártokon belül a finlandizáció sajátos jelensége, a „kekkenenizáció” zajlott. Azaz Kekkonen pártján kívül is megjelentek az államfő emberei a politikai szervezetek meghatározó figuráiként. A legfontosabb ebből a szempontból az FSZDP, a szociáldemokraták „megdolgozása” volt, ami Moszkva és Kekkonen manipulációinak köszönhető. Az FSZDP elhatárolódott a baloldali radikalizmustól, s fokozatosan romlott a viszonya a kommunistákkal és Moszkvával 1945 után. A párt antikommunista attitűdjét fokozta 1948-ban a népi demokráciák tanulsága: a kommunisták és a szociáldemokraták közötti együttműködés az utóbbiak szervezeti felszámolásához vezet.¹⁴² Az FSZDP meggyengítése Kekkonen 1956-os elnökké választása után sikerült, különösen 1958–1959 után. Fagerholm szociáldemokrata kormányfő ekkori lemondása után kezdődött az FSZDP „kekkenenizációja”: a pártból 1959-ben kivált a Munkások és Kisbirtokosok Szociáldemokrata Szövetsége, amely kormányzati szinten együttműködött az Agrárpárttal és jó kapcsolatban volt Kekkonennel 1958–1973 között.

135 A kommunista befolyású, népfront jellegű tömörülésről, a Finn Népi Demokratikus Szövetségről van szó.

136 Granberg, 1997. 112.; Klinge, 1991. 146–152.; Dutton, 2009. 40.

137 Kekkonen hatása a finn politikára Moszkva befolyását is közvetítette. Dutton, 2009. 40–41.

138 Ekkor Veikko fia, Pekka Vennamo irányította a pártot. Az 1990-es évek elején megbuktak a választásokon. Ám a 2000-es években újjáéledő populizmus, az Igaz Finnek – a második legerősebb párt a 2019-es választásokon – gyökerei a Finn Vidék Pártjáig nyúlnak vissza. Granberg, 1997. 108.; Gombos, 2001. 160.

139 Bereczki, 2002. 197.; Jakobson, 1998. 93.; Gombos, 2001. 155–157.

140 Az FKP-t megosztotta az 1968-as Prágai Tavasz elfojtása. A sztálinisták gyengültek, majd kiváltak 1985-ben. A megmaradt pártból 1990-ben megalakult a Baloldali Unió. Az 1980-as évek végén megszűnt a Finn Népi Demokratikus Szövetség, az FKP gazdaságilag is csődbe jutott. Kommunista Munkáspárt alakult. Gombos, 2001. 157.; Bereczki, 2002. 197.

141 A párt választási párttá vált: az ideológia helyett a mandátumszerzés lett fontos. Gombos, 2001. 157.

142 Gombos, 2001. 154–155.

Az FSZDP maradéka is váltott: a jóléti államot propagálták – nagy szerepet kapott a női egyenjogúság kérdése. A megosztottság 1973-ban ért véget: a pártból kiváltak többsége visszalépett, a szociáldemokraták felsorakoztak Kekkonen mellett. Az FSZDP meghatározó személyisége ekkoriban már Rafael Paasio volt, a kekkonenizáció egyik „fő terméke”. Ő 1966–1968 között és 1972-ben is miniszterelnök volt. Középutasként és Kekkonen embereként kerülhetett hatalomra, s a Kremlnek elfogadható volt. Döntő érdemei voltak a jóléti állam kiépítésében, ami a modernizáció motorja lett. „Balra is nyitott”: 1966-ban meghívta kabinetjébe a Finn Népi Demokratikus Szövetséget (SKDL).¹⁴³ Kalevi Sorsa kiválasztásában is nagy szerepe lehetett, amikor az utóbbi az FSZDP főtitkára lett. Ebbe szintén beleszólt Moszkva. A Kremlnek az volt a legfontosabb, hogy ne jobboldali szociáldemokrata kerüljön a párt élére. (Sorsa később Finnország leghosszabb ideig regnáló miniszterelnöke lett.)

A kekkonenizáció nemcsak a szociáldemokratákat érintette, hanem szinte az összes nagyobb finn pártot. Kekkonen saját pártján, az Agrárpárton kívül a Svéd és a Finn Néppártot, de a konzervatívokat, továbbá a függetleneket, pártonkívülieket is. A két háború közötti vezető erő, a Nemzeti Koalíciós Párt (NKP) különleges szempontból: 1945 után „szalonképtelenné” vált, a tőle jobbra lévő pártokat feloszlatták. Hiába fogadták el 1957-ben a „népi kapitalizmus” programját, s léptek közelebb a jóléti államhoz, illetve a „reformbarát konzervativizmushoz”, ez akkor még nem volt elég a hatalomba való stabil bekerülésükhöz. Erkki Huurtamo jutott közben többször miniszteri poszthoz. Ez Kekkonennel ápolt személyes jó viszonyának volt köszönhető – ő a kekkonenizáció konzervatív reprezentánsa. Az NKP egésze mindazonáltal többször ellenezte Kekkonen külpolitikáját és újraválasztását. Ez pártszakadást okozott: Alkotmányos Jobboldali Párt néven a Kekkonen-ellenes szárny 1974-ben kivált. A „megtisztulás” hangsúlyossá tette a párt új, mérsékeltebb irányvonalát. Az 1987-es választások után az NKP adta a kormányfőt: Harri Holkeri jóléti programot hirdetett.

Az 1945–1990 közötti finn gazdaság- és politikatörténet értelmezési keretei

Finnország 1945–1990 közötti története öt szempont (demokrácia, szabad piacgazdaság, finlandizáció–függetlenség, protestantizmus, földrajzi fekvés) alapján rendszerezhető:

143 Singleton, 1991. 148.; Jutikkala–Pirinen, 2004. 361–362.

1. Finnországot demokratikus berendezkedését megőrző államként jellemzik.¹⁴⁴
2. Finnországot szabadpiaci országgént állítják szembe a szovjet blokk államaival.
3. Az ország egészét nem szállta meg Sztálin, elkerülve a direkt szovjet befolyási zónát.¹⁴⁵
4. Protestáns ország fejlett oktatással és magas megtakarítási hajlandósággal, így mind a szellemi, mind az anyagi infrastruktúrában erős bázisa volt a gazdasági fejlődésnek.¹⁴⁶
5. Az országnak kedvezőbb a földrajzi fekvése és jobbak a természeti adottságai, mint a kelet-közép-európai országoknak, ezért volt szerencsésebb a fejlődése.¹⁴⁷

Erre az öt állításra egyfajta válaszként, talán túlzottan is negatív megállapításokat tesznek mások:

1. Kekkonen elnöksége távol állt a demokráciától. A sajtószabadság korlátozása, az öncenzúra,¹⁴⁸ a pártok manipulálása és az elnöki hatáskör kiterjesztése¹⁴⁹ miatt Kekkonent „monarchizmussal” vádolták, elveszett függetlenségéről beszélve.¹⁵⁰
2. A szovjetizálthoz képest a finlandizált gazdaság szabadabb, de nem teljesen liberalizált.¹⁵¹ A liberalizáció tévedései is okozták az 1990-es krízist, amit fokozott az oligopol belső piac.¹⁵²

144 Timo Vihavainen szerint Kekkonen hatékony volt a nyugati kapcsolatok fejlesztésében. Dutton, 2009. 40. Gombos: Finnország „kivétel”: Köztes-Európa egyetlen állama, amelyre nem erőszakolták rá a szovjet típusú berendezkedést. Gombos, 2006. 33.

145 A második világháborúban három hadviselő fővárosát nem foglalták el: Moszkvát, Londont és Helsinkit. Gambiez, 1986. 10. Sem a náci, sem a szovjetek nem szállták meg az országot. Jakobson, 1998. 5–6.

146 A megtakarítási ráta a nemzetközínél magasabb, gyorsítva a tőkeképződést. Urkuti, 2001. 64.

147 Az ország periferiális fekvése kedvező volt, amikor a szovjet hadsereg támadásának lassításáról volt szó. Varga, 1991. 334–335. A finn és a magyar vezetők 1943-tól a háborúból való kihátrálást készítették elő, egymást is figyelve. Ezt 1944-ben sikerült a finneknek végrehajtani, a magyaroknak nem. Ennek fő oka a két ország különböző stratégiai helyzete. Kosáry, 1994. 317–318.

148 Dutton, 2009. 40.; Lounasmeri, 2013. 106–109., 112–115.

149 1973-ban a parlament meghosszabbította az elnök mandátumát. Lavery, 2006. 141.

150 Seppo Hentilä: az ország egy hidegháborús konfliktusban szovjet befolyás alatt állt volna. A demokrácia maradt, de Kekkonen uralma az 1970-es években ezt kétségessé tette. Antero Jyränki: Kekkonennel bizonyos mértékig visszasüllyedtek a monarchizmusba. Risto Penttillä: az elnök uralma egy régi monarchiát idézte. Jukka Relander: a finnek meghajoltak a külső hatalmak, a 21. században például az EU előtt. Dutton, 2009. 40–41.

151 Az állam az 1950-es évek közepéig ellenőrizte a munkaerőpiacot, az ár- és bérszabályozást. Az EU-csatlakozásig korlátozták a külföldiek föld-, ingatlan- és részvényvásárlását. Idesorolható a banki kamatok szabályozása és az állami szubvenciók is. Pogátsa, 2012; Urkuti, 2001. 67.

152 Négy kiskereskedelmi lánc a forgalom 90 százalékát bonyolította (Kesko, Tuko, Eka, SOK). Hét bank közül a KOP és a SYP együtt a betétek 86,2 százalékát kezelte 1983-ban. Az öt biztosító közül a Pohjola 32, az Eläke-Varma 26 százalékos piacrészeléssel bírt. A SYP és a KOP részvényese volt a Pohjolának, a Pohjola pedig a két banknak. A top 50 cég közül 23 vezetőségében ült KOP- vagy SYP-képviselő. Arnault, 1986. 42., 57–58.; Urkuti, 2001., 102–103.

3. A szovjet befolyás nem a megszállástól függött. Akkor erősödött, amikor feladták finn támaszpontjukat: 1956-tól kezdett belsővé válni a finlandizáció.¹⁵³
4. A protestantizmus nem játszik szerepet egy ország fejlettségében.¹⁵⁴
5. A földrajzi determinizmus téves, a természeti erőforrások pedig hátráltatják az országot.¹⁵⁵

A finn gazdasági fejlődést véleményem szerint az előző álláspontok szintézise magyarázza:

1. Finnország nem lett diktatúra, választásokat tartottak – néha limitált szereppel –, így a politikai elit visszajelzést kapott a folyamatokról, s meg tudott újulni. 1956 fordulópont: előtte a külső, utána a belső finlandizáció érvényesült, s a nagy sztrájk után kezdődött a társadalom és a gazdaság korporatív átalakulása is.
2. Összességében piacgazdaságnak nevezhető Finnország: a verseny – néhol korlátozva – kifejthette ösztönző hatását.
3. A Vörös Hadsereg nem szállta meg az országot. A társadalom mélyrétegeit nem roncsolta szét Moszkva, az elit nagyrészt őrizte pozícióit.
4. A protestáns reformirányzat, a pietizmus előbb az elitekre (felvilágosodás), később az egész társadalomra (demokratizálás, oktatási esélyegyenlőség) hatott.
5. Finnországban 1945 után csökkent a természeti erőforrások jelentősége. A fa- és papíripar részben technológiai transzfert bonyolított le.

Ezt kiegészíthetjük két ponttal. A finn elit a háború után igyekezett rendezni a szovjet kapcsolatokat, másrészt „gazdasági revízió” révén enyhítette a háború utáni rendezés gazdasági károkozását.

6. A vesztes oldalon zárt háború után Helsinki nyitott volt a kompromisszumra: felismerte a szovjet biztonsági igényeket, és engedményeket tett. Így elkerülte a teljes szovjetizálást.
7. A finn elit belátta: Karélia visszaadását nem érheti el, ezért gazdasági megoldást keresett a kárenyhítésre. A Saimaa-csatornáról szóló alkut gazdasági revízióknak nevezem.

A 3. pont adja a finn fejlődés nem ideológiai jellegű magyarázatát: az elit intaktségének és konszenzusának őrzése fontos a gazdasági fejlődésben. A háború végén egy ilyen elit tudott ellenállni a szovjetizálásnak és tudta megtartani a magántulajdonon alapuló társadalmi rendszert. Helsinki nem ideális feltételek közepette ért el

153 Halmesvirta, 2008. 7.

154 Acemoglu–Robinson, 2013. 65.

155 Uo. 54–55. A „nyersanyag-átokról” lásd: Madarász, 2010. 101.

szinte maximális sikert: 1985-re a világ tíz legfejlettebb állama közé került.¹⁵⁶ Bár 1945-ben még félperifériának számított, Finnország a kelet–nyugati kereskedelem egyik fő haszonélvezője lett a hidegháború idején.

*

Összefoglalásként megállapítható: Finnország földrajzilag Köztes-Európában fekszik, de geopolitikailag mégsem sorolható azonos régióba a kelet-közép-európai államokkal. A szovjetizálás 1948-as elkerülésekor figyelembe kell venni a svéd, a brit és az amerikai hatásokat is, amelyek a szovjetizált kelet-közép-európai kisállamokban nem voltak ilyen erőteljesek. A finn elit intaktsága is meghatározó az eltérő fejlődési pálya magyarázatakor. A 2010-es évek megmutatták, hogy Moszkva befolyása hullámszerűen változik Köztes-Európában. Így a finlandizáció kutatása megvilágíthat olyan problémákat, melyek akkor merülnek fel, ha egy nyugati típusú politikai intézményrendszert próbál manipulálni egy nagyhatalom. A konszenzusos finn elitnek mind a mai napig folyamatosan reagálnia kell a kihívásokra: a Nokia gyengülése, a fa- és papíripar trendszerű hanyatlása ellenére is innovatív módon fenntartja a jóléti társadalmat a 2000-es években. Beszélhetünk egyfajta „finn modellről” is, amely a nyitott, jóléti és információs társadalom kiépítését célozza.¹⁵⁷

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források

MNL OL, KÜM [Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Külügyminisztérium], finn, XIX–J–1–j.

2. Kiadott források és szakirodalom

Acemoglu–Robinson

2013 Acemoglu, Daron – Robinson, James A.: *Miért buknak el nemzetek? A hatalom, a jólét és a szegénység eredete*. Bp., 2013.

Alestalo

1986 Alestalo, Matti: *Structural Change, Classes and the State: Finland in a Historical and Comparative Perspective*. Helsinki, 1986.

Allardt

1989 Allardt, Erik: Finland as a Nordic Society. In: *Finland. People – Nation – State*. Eds.: Engman, Max – Kirby, David. London, 1989. 212–226.

Anderson

2006 Anderson, Benedict: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Bp., 2006.

¹⁵⁶ Arnault, 1986. 73.

¹⁵⁷ Szabó–Hámori, 2006. 55.

Andorka

1991 Andorka Rudolf: A magyarországi és finnországi hosszú távú társadalmi fejlődés a társadalmi jelzőszámok idősorai alapján. In: *Szociológiai Szemle*, 1. (1991) 1. sz. 35–58.

Apunen

1978 Apunen, Osmo: Finnország külpolitikai vonala. In: *Külpolitika*, 5. (1978) 1. sz. 122–131.

Arnault

1986 Arnault, Jacques: *Finlande „finlandisation” Union Soviétique...* Paris, 1986.

Autio-Sarasma

2011 Autio-Sarasma, Sari: Knowledge through the Iron Curtain: Soviet Scientific-technical Cooperation with Finland and West Germany. In: *Reassessing Cold War Europe*. Eds.: Autio-Sarasma, Sari – Miklóssy, Katalin. London–New York, 2011. 66–82.

Bánfalvy

1986 Bánfalvy Csaba: A skandináv országok válasza a világgazdasági kihívásra az elmúlt évtizedben. In: *Közgazdasági Szemle*, 33. (1986) 6. sz. 729–738.

Barr

2009 Barr, Nicholas: *A jóléti állam gazdaságtana. A nagy ellátórendszerek működésének összefüggései*. Bp., 2009.

Bartha

2003 Bartha Eszter: A sztálinizmus a régi és új historiográfiában. A jelenség meghatározásának elméleti és módszertani problémái. In: *A sztálinizmus hétköznapijai*. Szerk.: Krausz Tamás. Bp., 2003. 15–39.

Békés

1999 Békés Csaba: A hidegháború eredete. In: *Magyarország a jelenkorban*. Szerk.: Stan-deisky Éva – Rainer M. János. Bp., 1999. 217–226. (1956-os Intézet. Évkönyv, 7.)

Bereczki

2002 Bereczki András: Finnország. In: *Európai politikai rendszerek*. Szerk.: Kardos József – Simándi Irén. Bp., 2002. 187–206.

Bibó

2012 Bibó István: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In: *Bibó István művei. III.* Bp., 2012. 180–264.

Bihari

2002 Bihari Péter: *A németek. 2000 év Európa közepén*. Bp., 2002.

Bottoni

2014 Bottoni, Stefano: *A várva várt Nyugat. Kelet-Európa története 1944-től napjainkig*. Bp., 2014.

Cabouret

2005 Cabouret, Michel: *La Finlande*. Paris, 2005.

Davie

2010 Davie, Grace: *A vallás szociológiája*. Pannonhalma, 2010.

Dolmányos

1972 Dolmányos István: *Finnország története*. Bp., 1972.

Dutton

2009 Dutton, Ed: Playing the Blame Game: Finland and the Soviets. In: *History Today*, 59. (2009) 10. sz. 39–41.

Eichengreen

2008 Eichengreen, Barry: *The European Economy since 1945: Coordinated Capitalism and Beyond*. New Jersey, 2008.

Fiziker

2015 Fiziker Róbert: *Leleplezett történelem. 39 história a huszadik századból*. Bp., 2015.

Fogarassy

1942 Fogarassy Béla: Hadiesemények a szovjet arcvonalon 1941 szeptember elejétől december elejéig. In: *Magyar Katonai Szemle*, 12. (1942) 1. negyedév, 471–484.

Gambiez

1986 Gambiez, Fernand: Préface. In: Arnault, Jacques: *Finlande „finlandisation” Union Soviétique...* Paris, 1986. 9–11.

Gombos

2001 Gombos József: *A finn „második köztársaság” politikatörténete, 1944–2000*. Szeged, 2001.

2006 Gombos József: *Két évszázad finn politikatörténete, 1809–2006*. Szeged, 2006.

Granberg

1997 Granberg, Leo: Nehéz szerep – a kistermelő útja a letelepedéstől az információs társadalomig. In: *Replika*, 25. (1997) 3. sz. 105–114.

Guiso et al.

2006 Guiso, Luigi – Sapienza, Paola – Zingales, Luigi: Does Culture Affect Economic Outcomes? In: *Journal of Economic Perspectives*, 20. (2006) 2. sz. 23–48.

Gyurgyák–Kisantal

2006 *Történelemelmélet*. I–II. Szerk.: Gyurgyák János – Kisantal Tamás. Bp., 2006.

Halecki

1995 Halecki, Oscar: *A nyugati civilizáció peremén. Kelet-Közép-Európa története*. Bp., 1995.

Halmesvirta

2001 *Finnország története*. Szerk.: Halmesvirta, Anssi. Debrecen, 2001.

2002 Halmesvirta, Anssi: Editor's Introduction. In: *Kádár's Hungary – Kekkonen's Finland*. Ed.: Halmesvirta, Anssi. Jyväskylä, 2002. 7–14. (Hungarologische Beiträge, 14.)

2008 Halmesvirta, Anssi: Finlandizálás, a hideg béke és az intő magyar példa. In: *Debreceni Disputa*, 6. (2008) 9. sz. 4–9.

Heinonen

2013 Heinonen, Visa: Introduction: The Formation of the Finnish Type of Consumer Society between the East and the West, the 1950s and 1960s. In: *Finnish Consumption: An Emerging Consumer Society between East and West*. Eds.: Heinonen, Visa – Peltonen, Matti. Helsinki, 2013. 10–40.

Higley

2007 Higley, John: Az elit és a vezetés változása a liberális demokráciában. In: *Érték és Valóság*, 8. (2007) 13–22.

Hjerppe

2008 Hjerppe, Riitta: An Economic History of Finland. In: *EH.Net Encyclopedia*. Ed.: Whaples, Robert. <http://eh.net/encyclopedia/an-economic-history-of-finland/>.

Jakobson

1990 Jakobson, Max: *Finnország. Mítosz és valóság*. Bp., 1990.

1998 Jakobson, Max: *Finland in the New Europe*. Connecticut, 1998.

Jussila et al.

1999 Jussila, Osmo – Hentilä, Seppo – Nevakivi, Jukka: *From Grand Duchy to a Modern State. A Political History of Finland since 1809*. London, 1999.

Jutikkala–Pirinen

2004 Jutikkala, Eino – Pirinen, Kauko: *Finnország történelme*. Bp., 2004.

Kalugin

2009 Kalugin, Oleg: *Spymaster: My Thirty-two Years in Intelligence and Espionage against the West*. New York, 2009.

Kansikas

2016 Kansikas, Juha: Career Paths in Institutional Business Elites: Finnish Family Firms from 1762–2010. In: *Enterprise & Society*, 17. (2016) 1. sz. 1–38.

Kasekamp

2010 Kasekamp, Andres: *A History of the Baltic States*. New York, 2010.

Kekkonen

1989 Kekkonen, Urho: *A finn út*. Bp., 1989.

Kilpeläinen

2016 Kilpeläinen, Hannu: Karjala lakosságának áttelepítése. In: *100 szociális innováció Finnországból*. Szerk.: Taipale, Ilkka. Helsinki, 2016. 200–202.

Kirby

1979 Kirby, David. G.: *Finland in the Twentieth Century*. London, 1979.

2011 Kirby, David G.: *A Concise History of Finland*. Cambridge, 2011.

Klinge

1991 Klinge, Matti: *Finnország rövid története*. Nyíregyháza, 1991.

Kodolányi

1942 Kodolányi János: *Suomi*. Bp., [1942].

Koivisto

1997 Koivisto, Mauno: *Witness to History: The Memoirs of Mauno Koivisto, President of Finland 1982–1994*. London, 1997.

Kokkinen

2012 Kokkinen, Arto: *On Finland's Economic Growth and Convergence with Sweden and the EU15 in the 20th Century*. Helsinki, 2012.

Kosáry

1994 Kosáry Domokos: Utószó. In: *Magyarország 1944. Fejezetek az ellenállás történetéből*. Szerk.: M. Kiss Sándor. Bp., 1994. 315–320.

Kramer

2009 Kramer, Mark: Stalin, Soviet Policy, and the Consolidation of a Communist Bloc in Eastern Europe, 1944–1953. In: *Stalinism Revisited: The Establishment of Communist Regimes in East-Central Europe*. Ed.: Tismăneanu, Vladimir. Bp.–New York, 2009. 51–102.

Lányi

2018 Lányi Gábor János: *A kálvinizmus nyitánya. Berni zwingliánusok és francia–svájci kálvinisták vitája az egyházfegyelem gyakorlásáról*. Bp., 2018.

Laqueur

1977 Laqueur, Walter: The Specter of Finlandization. In: *Commentary*, 1977. december. <http://www.commentarymagazine.com/article/europe-the-specter-of-finlandization/> (letöltés: 2019. július 3.).

1993 Laqueur, Walter: A Postscript on Finlandization. In: *Commentary*, 1993. január. <https://www.commentarymagazine.com/articles/a-postscript-on-finlandization/> (letöltés: 2019. július 3.).

Lavery

2006 Lavery, Jason Edward: *History of Finland*. Westport, 2006.

Lengyel

1993 Lengyel György: *A multipozicionális elit a két világháború között. Fejezetek egy történet-szociológiai kutatásból*. Bp., 1993.

Lipset

1995 Lipset, Seymour M.: *Homo politicus. A politika társadalmi alapjai*. Bp., 1995.

Lounasmeri

2013 Lounasmeri, Lotta: Through Rose or Blue and White Glasses? Decades of News about the Soviet Union in the Finnish Press. In: *Nordicom Review*, 34. (2013) 1. sz. 105–123.

Maclean

1980 Maclean, Fitzroy: *Tito: A Pictorial Biography*. New York, 1980.

Madarász

2010 Madarász Mihály: A világpiaci kőolajárak és a Szovjetunió felbomlása. In: *Rendszerváltás és történelem*. Szerk.: Krausz Tamás – Mitrovits Miklós – Zahorán Csaba. Bp., 2010. 91–111.

Maddison

2006 Maddison, Angus: *The World Economy*. Vol. 1. *A Millennial Perspective*. Vol. 2. *Historical Statistics*. Paris, 2006.

Mastný

1996 Mastný, Vojtěch: *The Cold War and Soviet Insecurity: The Stalin Years*. New York–Oxford, 1996.

Maude

1995 Maude, George: *Historical Dictionary of Finland*. London, 1995.

Meinander

1999 Meinander, Henrik: *Finlands historia*. Del 4. Esbo, 1999.

Merza et al.

2016 Merza Ádám – London András – Kiss István Márton – Pelle Anita – Dombi József – Németh Tamás: A világkereskedelem hálózati elméleti vizsgálatának lehetőségeiről. In: *Közgazdasági Szemle*, 63. (2016) 1. sz. 79–98.

Nousiainen

2016 Nousiainen, Pekka: Az önkormányzati rendszer. In: *100 szociális innováció Finnországból*. Szerk.: Taipale, Ilkka. Helsinki, 2016. 25–26.

Nyysönen

2006 Nyysönen, Heino: Political Cultures in Urho Kekkonen's Finland and János Kádár's Hungary. In: *Bridge Building and Political Cultures: Hungary and Finland 1956–1989*. Eds.: Halmesvirta, Anssi – Nyysönen, Heino. Jyväskylä, 2006. 13–76. (Hungarologische Beiträge, 18.)

2007 Nyysönen, Heino: Kádár, Kekkonen és a magyar 1956 emléke Finnországban. In: *Az 1956-os forradalom visszhangja a szovjet tömb országában*. Szerk.: Rainer M. János – Somlai Katalin. Bp., 2007. 356–370. (1956-os Intézet. Évkönyv, 14.)

Oinas

2005 Oinas, Päivi: Finland: A Success Story? In: *European Planning Studies*, 13. (2005) 8. sz. 1227–1244.

Ormos

2007 Ormos Mária: *Közép-Európa. Volt? Van? Lesz?* Bp., 2007.

Pándi

1999 Pándi Lajos: *Köztes-Európa 1756–1997*. Bp., 1999.

Pihkala

1999 Pihkala, Erkki: The Political Economy of Post-War Finland, 1945–1952. In: *Scandinavian Economic History Review*, 47. (1999) 3. sz. 26–48.

Pogátsa

2012 Pogátsa Zoltán: A finn sikermodell. In: *PogiBlog*, 2012. november 11. <http://pogiblog.reblog.hu/cimke/Finnorsz%C3%A1g> (letöltés: 2019. július 3.).

Rahner–Vorgrimler

1980 Rahner, Karl – Vorgrimler, Herbert: *Teológiai kisszótár*. Bp., 1980.

Rainer

2011 Rainer M. János: *Bevezetés a kádárizmusba*. Bp., 2011.

Ránki

1977 Ránki György: Finnország gazdasági fejlődésének néhány kérdése. In: *Századok*, 111. (1977) 2. sz. 381–390.

Rentola

2012 Rentola, Kimmo: Great Britain and the Soviet Threat in Finland, 1944–1951. In: *Scandinavian Journal of History*, 37. (2012) 2. sz. 171–184.

Richly

1997 Richly Gábor: Zsdanov másik arca. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság Finnországban 1944–1948. In: *Századok*, 131. (1997) 2. sz. 489–498.

2002 Richly Gábor: A finn ébredési mozgalmak. In: *Hagyomány, közösség, művelődés*. Szerk.: Ablonczy Balázs et al. Bp., 2002. 258–268.

2007 Richly Gábor: *Történelemkép és nemzeti identitás Finnországban 1917–1944*. Bp., 2007.

Romsics

2008 Romsics Ignác: Suomi titkai. In: Romsics Ignác: *Történelem, történetírás, hagyomány. Tanulmányok és cikkek, 2002–2008*. Bp., 2008. 123–149.

Ruostetsaari

2015 Ruostetsaari, Ilkka: *Elite Recruitment and Coherence of the Inner Core of Power in Finland: Changing Patterns during the Economic Crises of 1991–2011*. Lanham, 2015.

Rusi

2007 Rusi, Alpo: *Vasemmalta ohi. Kamppailu Suomen ulkopoliittisesta johtajuudesta rautaesiripun varjossa 1945–1990*. Jyväskylä, 2007.

Schöpflin

1993 Schöpflin, George: *Politics in Eastern Europe, 1945–1992*. Cambridge, 1993.

Singleton

1991 Singleton, Fred: *A Short History of Finland*. Cambridge, 1991.

Suomi

1990 Suomi, Juhani: *Kuningastie – Urho Kekkone 1950–1956*. Helsinki, 1990.

Sz. Bíró

2012 Sz. Bíró Zoltán: Finnlandizáció. In: *História*, 34. (2012) 7. sz. 40.

Szabó

2001 Szabó Péter: Németország szövetségei az 1941. évi szovjetunióbeli hadműveletekben. In: *Hadtörténeti Közlemények*, 114. (2001) 4. sz. 563–572.

Szabó–Hámori

2006 Szabó Katalin – Hámori Balázs: *Információgazdaság. Digitális kapitalizmus vagy új gazdasági rendszer?* Bp., 2006.

Szegő

2013 Szegő Iván Miklós: Hruscsov és a finnek – területi helyett „gazdasági revízió”. In: *Konferenciák, műhelybeszélgetések. VII.* Szerk.: Ballabás Dániel. Eger, 2013. 91–119.

2017 Szegő Iván Miklós: Akik kiszabadultak Sztálin vasmarkából. Az egységes finn és jugoszláv elitek 1948-ban. In: *RMJ60. Tanulmányok a hatvanéves Rainer M. János tiszteletére*. Szerk.: Fábián Máté – Romsics Ignác. Eger, 2017. 151–176.

2018 Szegő Iván Miklós: *Gazdasági ingadozás és elitváltozás. Finnország és Magyarország 1945–1990*. [PhD-értekezés.] Eger, 2018.

Szíj

1982 Szíj Enikő: Juhana Vilhelm Snellman és a társadalomtudományok. In: *Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei*, 33. (1982) 1–4. sz. 64–71.

Tarján

1994 Tarján Tamás: Az OECD-tagországok növekedésének Jánossy-féle trendvonala. In: *Közgazdasági Szemle*, 41. (1994) 10. sz. 914–925.

Therborn

2016 Therborn, Göran: *The Killing Fields of Inequality*. Cambridge, 2016.

Tillotson

1993 Tillotson, H. M.: *Finland at Peace and War, 1918–1993*. Willby, 1993.

Tomka

2009 Tomka Béla: *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Bp., 2009.

Toynbee

1971 Toynbee, Arnold J.: Tanulmány a történelemről. In: Toynbee, Arnold J.: *Válogatott tanulmányok*. Szerk.: Borosi András. Bp., 1971. 13–218. (Társadalomtudományi Könyvtár.)

Tuchenhagen

2008 Tuchenhagen, Ralph: *Kleine Geschichte Schwedens*. München, 2008.

2009 Tuchenhagen, Ralph: *Geschichte der baltischen Länder*. München, 2009.

Urkuti

2001 Urkuti György: *A valutaválságok kialakulása és hatásai*. [PhD-értekezés.] Bp., 2001.

2005 Urkuti György: Finnország, a későn jött „eminens”. In: *A huszonötök Európái*. Szerk.: Gálik Zoltán – Kiss J. László. Bp., 2005. 518–549.

Vági

2011 Vági Attila: Magyarország és Ausztria az annus mirabilis évében (1989). In: *Ausztria a 20. században*. Szerk.: Németh István – Fiziker Róbert. Bp. 2011. 500–514.

Varga

1991 Varga Domokos: Bibó István eszményei és a finn fejlődés útja. In: *Bibó Emlékkönyv*. Szerk.: Bence György et al. Bp.–Bern, 1991. I. kötet. 334–345.

Visuri

1990 Visuri, Pekka: *Evolution of the Finnish Military Doctrine, 1945–1985*. Helsinki, 1990.

Wallmann

2000 Wallmann, Johannes: *A pietizmus*. Bp., 2000.

IVÁN MIKLÓS SZEGŐ

FIVE CHALLENGES OF FINNISH HISTORY AND FIVE RESPONSES OF THE FINNISH ELITE, 1945–1990

Self-restraint of elites prevails in Finland. Cultural background of self-restraint in this Northern country includes lutheranism and its pietist movement. The most effective economic systems are those that have inclusive institutions and are strongly defending property rights. In Finland, right of private property remained intact after 1945, since Helsinki avoided sovietization in 1948. I also examine the handling of critical economic turning points and the social embeddedness of the Finnish elite, and how these phenomena correlate with economic success. I try to model Finnish economic development between 1945–90 by the challenge-response-theory of Toynbee. The Finnish elite gave good responses to five challenges, thus Finland had to face new and even newer challenges, each after the other. I found that consensually unified elites in Finland endorsed the constant and consistent economic growth of the country. Influence of the Kremlin on economic and political decisions can also be observed in Finland between 1945 and 1990.

Forradalmak és puccsok az arab világban a 20. század második felében

Paradigmatikus elemzés

Az arab világ második világháború utáni történelmének legfőbb jellegzetessége az volt, hogy a sorban függetlenné váló országokban a hatalomért és a társadalmi változásokért folyó küzdelem puccsok, forradalmak vagy az uralkodóházon belül lejátszódó, úgynevezett palotaforradalmak formáját öltötte. Azt is mondhatjuk, hogy a fejletlen vagy teljesen kialakulatlan demokráciával rendelkező országokban ez a megfelelője a választási-parlamenti harcoknak. Ezek az erőszakos változások tértől és időtől függetlenül számos hasonló vonással rendelkeztek, amelyeknek a tanulmányozása és rendszerezése segít megérteni az arab politikai-társadalmi folyamatokat, és egyben fényt vet a napjainkban az arab világban lejátszódó események hátterére is. A modern történelmi vizsgálatban gyakorta használt módszer, hogy az egy helyen és időben megtörtént eseményeket nemcsak történeti folyamatokban vizsgálják, hanem a komparatív elemzést szisztematikusan alkalmazva paradigmákat állítanak fel, és a különböző helyeken és időpontokban megtörtént hasonló karakterű események komponenseit analizálják. Ezzel a módszerrel szeretnék én is élni, amikor vizsgálat tárgyává teszem az elmúlt hat évtized sikeres arab puccsait és forradalmait, valamint sikertelen puccskísérleteinek egy részét.

Hat arab ország jöhet szóba egy ilyen vizsgálatnál: Líbia, Egyiptom, Szudán, Szíria, Irak és Jemen. Algériában a forradalmi változások nemzeti szabadságharc során valósultak meg, amelynek mások a szabályszerűségei.¹ Észak-Afrika többi országa közül Tunéziában a radikális változásokat szintén a nemzeti ellenállási mozgalom és a függetlenség hozta magával, az utóbbi évek eseményei pedig még nem tanulmányozhatók történelemként. Marokkóban néhány sikertelen puccskísérleten kívül a jelentős társadalmi mozgalmak ellenére sem történtek radikális változások, és a trón-utódlások is megrázkódtatások nélkül zajlottak le.² Mauritániáról nem áll rendelkezésre elég megbízható anyag ahhoz, hogy érdeklődési körömbé vonjam. Jemen

* A szerző a Budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi Tanulmányok Intézete docense (1093 Budapest, Köztársaság u. 4–6., kinga.devenyi@uni-corvinus.hu).

1 Az 1954 és 1965 közötti algériai történelem elemzésére és a Nemzeti Felszabadítási Front (*Front de libération nationale*, FLN) szerepére például: Jackson, 1977.

2 E három ország történelmét taglalja függetlenségüktől 2011-ig Willis, 2014.

1990-ig külön utakon járó két ország volt, ezért nem kapott helyet jelen tanulmányban. Kettejük közül Észak-Jemenre voltak jellemzőek a sorozatos puccsok.³

A nem említett közel-keleti országok közül Libanon sajátos helyzetben van, mivel a parlamenti demokráciát elsősorban külső katonai beavatkozások fenyegették, illetve függesztették fel időről időre, vagy polgárháború zajlott, amelynek mások a jellegzetességei, mint a katonai puccsoknak.⁴ A többi ország monarchikus berendezkedésű királyság (Jordánia, Szaúd-Arábia), szultánátus (Omán) vagy sejk-ség (Kuvait, Egyesült Arab Emírátságok, Katar, Bahrein), amelyek mindegyikében csak palotaforradalmak zajlottak, nyílt katonai hatalomátvétel nélkül. Ezek persze részben hasonlítottak a katonai puccsokhoz, mint például az ománi hatalomváltás, amelynek során angol segítséggel a fiatal Kábúsz⁵ eltávolította a modernizációt gátló apját, Tajmúr szultánt.⁶

A tanulmányom tárgyát képező fent felsorolt öt országban összesen 27 sikeres, illetve sikertelen puccsot, forradalmat vizsgáltam meg. Az, hogy ki melyiket nevezi puccsnak és melyiket forradalomnak, mindig nézőpont és ideológiai-politikai hozzáállás kérdése. Egy neves lengyel Közel-Kelet-kutató és diplomata, Jan Natkański azt mondta egyszer, hogy az arab világban a győztes felkeléseket forradalomnak, a veszteseket pedig puccsnak nevezik – bár utólag egy ellenpuccs vizsgálható az előző forradalmat puccsnak.

A fentiek alapján a célom, hogy a következő eseményeket kíséreljem meg elemezni. Az országok sorrendjét az első puccs kitörésének ideje határozza meg.

I. Szíria

1. 1949 – Zaím puccsa
2. 1949 – al-Hinnávi és as-Sísakli puccsa
3. 1949 – as-Sísakli puccsa
4. 1954 – as-Sísakli eltávolítása
5. 1960 – an-Nahlávi puccsa és kiugrása az EAK-ból
6. 1963 – baaszista forradalom
7. 1966 – baaszista kiigazítás (*taadíl*) al-Atászi vezetésével
8. 1970 – baaszista korrekciós forradalom (*taszhíh*) Háfiz al-Aszad vezetésével

II. Egyiptom

9. 1952 – forradalom Nagíb tábornok vezetésével
10. 1954 – „palotaforradalom” – Nászir fordulata

3 Jemen modern kori történetének kiváló összefoglalóját adja Dresch, 2000. Lásd még: Khadduri, 1952; Dawisha, 1975; Abdin, 1979; Witty, 2001.

4 Erre vonatkozóan: Traboulsi, 2007; El-Husseini, 2012.

5 Jelen cikkben az arab szavak és nevek átírása a *Keleti nevek magyar helyesírása* kötetben lefektetett elveket követi (Ligeti, 1981).

6 Lásd: Dévényi, 2010.

III. Irak

11. 1958 – al-Kászim vezette forradalom
12. 1958 – Abd asz-Szalám Árif sikertelen puccsa
13. 1963 – Árif és a Baasz Párt sikeres puccsa
14. 1963 – Árif „palotaforradalma” – eltávolítja a Baasz Pártot a hatalomból
15. 1968 – baaszista puccs („forradalom”)

IV. Szudán

16. 1958 – Ibráhím Abbúd tábornok sikeres puccsa megdönti a parlamenti rendszert
17. 1964 – „októberi forradalom” – Abbúd megdöntése; a forradalmat egy sikertelen katonai puccs készítette elő, amelyet az iszlamista erőkkel összefogó ar-Rasíd at-Táhir Bakr vezetett
18. 1969 – „májusi forradalom” – sikeres puccs an-Nimeri vezetésével
19. 1971 – rövid életű puccs, amelyet a kommunista párt szervezett an-Nimeri ellen, és véresen levertek
20. 1975 – elbukott puccskísérlet Haszan Huszajn őrnagy vezetésével
21. 1976 – puccskísérlet. Az ellenzéki politikai erők katonai támogatással próbálták megdönteni an-Nimeri uralmát
22. 1985 – népi megmozdulás távolította el an-Nimerit a hatalomból, átmeneti katonai uralom után helyreállítva a parlamenti rendszert
23. 1989 – „nemzeti megmentés forradalma” Omar al-Basír vezetésével; az iszlamista erőkre támaszkodó puccs diktatúrához vezetett
24. 1990 – „ramadáni” puccs, Abd al-Kádir al-Kadri tábornok vezetésével, amelyet véresen levertek
25. 1992 – puccskísérlet Ahmad Hálid vezetésével, a szudáni Baasz Pártra támaszkodva

V. Líbia

26. 1969 – szeptemberi forradalom
27. 1975 – puccskísérlet al-Kaddáfi eltávolítására

A puccsok, forradalmak és puccskísérletek legfontosabb jellemzőit a következő paradigma alapján vizsgáltam, megjegyezve, hogy nem minden esetben találtam elég-séges forrást és adatot arra, hogy minden megjelölt kérdésre választ kaphassak az összes eseménynél (1. táblázat).⁷

⁷ Egy másik lehetséges paradigma a puccskitörések valószínűségét elemzi, mint például Belkin–Schofer, 2003. Ez azonban nem képezi jelen tanulmány tárgyát. Edward Luttwak szintén a puccsok általános jellegzetességeit taglalja, elsősorban a tervezés és a megvalósítás közös elemeire fókuszálva (Luttwak, 1969). Az 1949–1980 közötti időszakból 55 arab katonai puccsot sorol fel Be’eri, 1982. 80–81.

1. táblázat. A puccsok, forradalmak és puccskísérletek legfontosabb jellemzői

I. Előzmények	II. Kitérés	III. Utóélet
1. Történeti előzmények 2. Okok 3. Belső/külső körülmények 4. Belső/külső előkészítés 5. Előző rendszer a) monarchia/köztársaság b) parlamenti demokrácia/ közvetlen diktatúra	1. Végrehajtók 2. A közvetlen előkészületek 3. A végrehajtás 4. A katonaság szerepe 5. A tömegek szerepe 6. Véres/vértelen 7. Időtartam 8. Az előző rendszer vezetőivel a) leszámolás b) börtön c) száműzetés	1. Hazai tömegviszhang 2. Nemzetközi viszhang 3. A rend azonnal helyreáll/hosszabb zűrzavar 4. Rendszerváltás/marad a rendszer 5. Diktatúra lesz/parlamenti rendszer lesz 6. A széles tömegeknek jobb/indifferens 7. A puccsisták továbbra is együtt/szétválnak 8. Rövidesen újabb puccs (a társak egymás ellen vagy új erő)/hosszabb stabilitás/változatlan 9. A segítő erőkhez való viszony

Szíria*Az 1949. áprilisi (első) katonai puccs*

Szíria az első világháború, a Török Birodalom szétesése után francia protektorátus lett.⁸ Két évtizedes meg-megújuló harcok⁹ és lázadások után¹⁰ 1946-ban formálisan független köztársaság lett az ország, de megmaradt a régi vezető réteg, amely a franciákkal működött együtt. Továbbra is az 1943 óta hatalmon lévő Sukri al-Kuvatli maradt Szíria elnöke, s vele együtt a többi poszton is ugyanazok az emberek maradtak, akik már évtizedek óta irányították francia „útmutatások” alapján az országot.¹¹ Ez nagy csalódást okozott az igazi változások híveinek. A feltörekvő középosztály számára továbbra is hiányzott a társadalmi mobilitás lehetősége. Ugyanakkor az első palesztin-izraeli háború csúfos kudarca és a szíriai hadsereg leszerelése, akárcsak Egyiptomban, Szíriában is mély bizalmi válságot okozott, és a fennálló rendszer elveszítette minden támaszát.

Az országban azért nem tudott egy európaiasan elképzelt parlamentarizmus működőképpé válni (francia katonai támasz nélkül), mert a különböző nemzetiségek és vallási szekták erői között nagy volt a széthúzás.¹² Az arabok mellett a kurdok, a drúzok, az örmények és a türkmének közösségei, illetve a szunnita és alavita síta muszlimok, továbbá a keresztény egyházak mind a központi hatalommal, mind egymással is állandó harcban álltak. Az egyetlen komoly összetartó erő a hadsereg volt.¹³

Az 1948-ban elvesztett palesztinai háború után a változást támogató erők hatékonyan szították a kormányellenes hangulatot a hadsereg köreiben és a lakosság között is. Az Egyesült Államok is erősen szorgalmazta a francia utódállamnak tekintett Szíriában a rendszer megdöntését. Az Egyesült Államok nagykövetségén kívül a Moszad is titkos segítséget nyújtott ebben. Tették mindezt abban a remény-

⁸ Erre az időszakra: Khoury, 1981 és 1991.

⁹ Lásd: Júnusz, 1960.

¹⁰ Lásd: Ál Dzszundi, 1960. Az 1966-ig tartó időszak szíriai történelméről átfogóan ír Haddád, 2001.

¹¹ A franciák szerepéről, a francia hatásról és az ezzel szemben erősödő arab nacionalizmusról: Khoury, 1989.

¹² A széttagozódó országról ír Khoury, 1981.

¹³ Moubayed, 2005.

ben, hogy egy erős, de Amerika-barát és Izraellel kibékülni kész kormány kerül majd hatalomra. Ez utóbbiban nem is nagyon tévedtek, csak arra nem számítottak, hogy egy ilyen rendszer nem lesz elég erős ahhoz, hogy hatalmon maradjon.¹⁴

A puccsban végül is a hadsereg főparancsnoka, Huszni az-Zaím ezredes és két helyettese, Adíb as-Sísakli¹⁵ és Számi al-Hinnávi¹⁶ ezredesek irányításával egy szűk körű katonai tisztii csoport vett részt. Az összes előkészület néhány összeövetelből állt 1949 első hónapjaiban, ahol megbeszélték a tennivalókat és szétosztották a feladatokat. Miután az összeesküvők a hadsereg vezetéséből kerültek ki, akiknek egyébként is hivatalból kapcsolatot kellett tartaniuk, nem okozott feltűnést a szervezkedés. 1949. április 11-én került sor tervük végrehajtására. Reggel a hadsereg elfoglalta a középületeket a fővárosban, Damaszkuszban. A hatalomváltás egyértelműen csupán katonai puccs volt, hiszen csak a katonaság vett benne részt. Tömegek egyáltalán nem csatlakoztak a katonai akciókhoz (ezt nem is tartották kívánatosnak a vezetők). A puccs vértelen volt, s egyetlen nap alatt befejeződtek a katonai műveletek. Az előző rendszer vezetőit mind bebörtönözték, majd hamarosan száműzték őket. Maga al-Kuvatli Egyiptomba ment.¹⁷

Miután az előző, parlamenti választáson alapuló rendszer általános ellen-szenvet váltott ki, érthető, hogy az új katonai rendszert a tömegek lelkesedése fogadta. Nemzetközileg is örömmel vették a damaszkuszi híreket, az Egyesült Államok és a Szovjetunió is azonnal üdvözölte az-Zaím ezredest és kormányát. Miután az al-Kuvatli-kormány támasz nélkül maradt, a régi-új katonai vezetés azonnal helyre tudta állítani a rendet. A köztársasági államformát meghagyták ugyan, elnökkel és miniszterekkel, de a parlamentet és a pártokat feloszlatták, és lényegében katonai diktatúrát vezettek be.

A hatalmi elit leváltásán túli gazdasági-politikai változásokat remélő tömegek hamar közömbösek lettek, az az-Zaím által bevezetett vagy tervezett társadalmi reformok pedig túl gyorsak voltak, és csak kevés támogatóra találtak. Ezek a reformok a nők egyenjogúsítását, egy európai mintára megalkotott, s ezért iszlám-ellenesnek tekintett családjogi törvényt és az ország teljes szekularizációját vették tervbe. Ugyancsak rosszallást váltott ki az-Zaím izraeli béketerve, amelynek értelmében Szíria vállalta volna, hogy bizonyos térítések és a tűzszünet fejében több százezer palesztinai arabot befogad. Végül az izraeliek sem reagáltak az egész Szíriában ellenérzést kiváltott tervre.

A puccsisták útjai még a nyáron szétváltak, és hamarosan újabb két katonai puccs követte az elsőt. 1949. június 26-án egykori társai letartóztatták és még az éjjel kivégezték az-Zaím elnököt és kormányának több tagját. A véres leszámolások után al-Hinnávi ezredes lett az új elnök, akit as-Sísakli is támogatott. 1949 decemberében azonban as-Sísakli újabb puccsot hajtott végre, és eltávolította al-Hinnávit.¹⁸

14 McGowan, 1988. 24–30. Az amerikai szerepvállalásról: Little, 1990.

15 Markaz as-Sark al-Auszat, 2002a.

16 Markaz as-Sark al-Auszat, 2002b.

17 Halabi, 1991.

18 Morrison–Woog, 2009. 32–45.

A szíriai eseményekben tevőleges szerepet vállaló idegen hatalmak közül az Egyesült Államoknak elsősorban az iraki olaj szállítására szolgáló olajvezeték megépítésében, Izraelnek a stabil tűzszünet létrehozásában, míg a Szovjetunióknak egy Nyugat-ellenes Szíria megalkotásában volt érdekeltsége. Azonban végül is az az-Zaím-kormányban mindenki csalódott. A szovjetek a Nyugat-barátsága miatt, a nyugatiak pedig a gyenge támogatottsága miatt fordultak el tőle.¹⁹ Belpolitikailag a már említett elszármított reformterveken kívül az etnikai viszályok, elsősorban a drúzkérdés megoldatlansága okozta az-Zaím bukását.²⁰

Az 1963. március 8-i baaszista puccs

Az első, az az-Zaím-féle puccs óta eltelt közel másfél évtized a tétova, változó jellegű és irányú útkeresések időszaka volt. Volt baloldali és jobboldali kormány, katonai diktatúra és (látszatra) polgári demokrácia, többpártrendszerrel. As-Sísakli 1949. decemberi puccsa után egy általa a háttérből irányított látszatdemokrácia jött létre választásokkal. 1953. július 11. és 1954. február 25. között az elnöki posztot is elfoglalta.²¹

1954 februárja, as-Sísakli végleges eltávolítása után helyreállították a parlamentarizmust, engedélyezték a pártok működését Hásim al-Atászi elnök uralma alatt.²² Szíria 1956 novemberében katonai egyezményt kötött a Szovjetunióval, és egyre inkább az egyiptomihoz hasonló, azzal szimpatizáló arab szocializmus felé haladt az ország.²³ Ezt koronázta meg az Egyesült Arab Köztársaság (EAK) létrehozása Egyiptommal közösen 1958. február 1-jén. Három évvel később azonban a szíriai polgári és katonai erők egyaránt megelégték az egyiptomi vezetés mellett játszott alárendelt szerepet, és 1960. szeptember 21-én Abd al-Karím an-Nahlávi tábornok katonai puccsal magához ragadta a hatalmat és bejelentette Szíria kilépését az EAK-ból.²⁴

Az an-Nahlávi-féle puccs előkészítésében újfent jelentős szerepet játszott az amerikai követség és az ott székelő titkosszolgálat. Bár az amerikai félelmek, hogy Irak is csatlakozni fog az EAK-hoz, feleslegesnek bizonyultak, mert a „szocialista” és szovjetbarát Kászim-rendszer kezdettől fogva Szíria- és Egyiptom-ellenes volt, a szovjet orientációjú EAK-ot így is túl nagynak és erősnek tartották az amerikaiak a közel-keleti térségben. Az egymást váltó katonai vezetők nem élvezték sem a társadalom, sem a különböző orientációjú (baloldali és iszlám) pártok és szervezetek támogatását sem. Az arab nacionalizmus is megmaradt a jelszavak szintjén. A Szovjetunió erőteljes támogatásával sikerült a baloldali erőket összefogni az Arab Szocialista Újjászületés (Baasz) Párt (*al-Baasz al-Arabi al-Istiráki*) vezetésével. Bár a Baasz erőteljes civil támogatást is élvezett, legújabb kori arab szokás szerint a szer-

19 A korszak átfogó elemzése: McHugo, 2014.

20 al-Hauráni, 2000. 991–997.

21 Rubin, 2007. 27–42.

22 Martin, 2015. 28. skk.

23 Chaitani, 2007. 14–32.

24 Choueiri, 2000.

vezkedés a hadseregen belül indult meg, és elsősorban a Baasz radikális szárnyának térnyeréséhez vezetett.²⁵

1962–1963-ra a Szíriai Baasz Párt sokat veszített tömegtámogatásából, és az újjászervezése sem fejeződött be, ezért taktikai megoldásokhoz folyamodott. Hívei beszivárogtak a különböző katonai és civil intézményekbe, a párt vezetősége pedig kapcsolatot teremtett az Egyiptommal való egyesülést támogató násziristákkal. Ugyanakkor sikerült megnyerniük a puccshoz a politikailag semleges Zijád Haríri tábornok támogatását, aki a Golán-fennsík katonai parancsnoka volt. A hatalmon lévő, úgynevezett „elszakadási rezsim” – amely másfél évvel korábban az Egyesült Arab Köztársaságból való kilépés és az Egyiptomtól való elszakadás révén jutott hatalomra – már elvesztette támogatói többségét és képtelen volt az ellenállásra. A társadalmi problémákat nem tudták megoldani, a félig liberalizált, félig oligarchikus, feudális kötöttségű szír köztársaság összeomlott. Így következett be az 1963. március 8-i katonai puccs, amely nem talált különösebb ellenállásra.²⁶ A puccsot ugyan a Baasz Párt katonai szárnya tervelte ki és hajtotta végre, de a politikai szárny, Misel Aflak vezetésével, március 9. után átvette az irányítást, összehívott egy különböző polgári ellenzéki csoportokból álló tanácsot, hogy megalakítsák az új átmeneti polgári kormányt.²⁷

Az 1963-as baaszista katonai hatalomátvétel nagyon sok hasonlóságot mutat más arab országok (Egyiptom, később Szudán és Líbia) katonai puccsaival: a belső katonai szerveződés polgári erők törekvéseit és érdekeit (is) kifejezésre juttatta, egy nap alatt lejártszódott a rendszerváltás, a puccs vértelen volt, az előző vezetőket bebörtönözték, a parlamentet és a pártokat feloszlatták. Az az-Zaím-ellenes 1949-es puccsal szemben nem volt véres leszámolás. Ugyanakkor a puccs csak a kezdetét jelentette a hosszú belső pártharcoknak a hatalomra jutott különböző irányzatok között, ami aztán csak az 1970-es, úgynevezett „korrekciós forradalommal” ért véget.²⁸

A különbségek is szembetűnőek azonban. Egyiptomban a Forradalmi Tanácsban belül zajlott le a hatalmi harc, és közben Nászir leszámolt a kezdetben őt támogató politikai erőkkel is (Kommunista Párt, Muszlim Testvérek). Szudánban an-Nimeri, mint majd látni fogjuk, az őt támogató erős politikai párttal, a Szudáni Kommunista Párttal küzdött meg, sikeresen, a hatalom kizárólagos birtoklásáért. Szíriában külső erő nem játszott aktív szerepet a hatalomért vívott harcban, itt a Baasz Párt polgári (radikális) és mérsékeltebb katonai szárnya között folyt a harc.²⁹

Az arab nacionalista irányultságú frakció Amín al-Háfízt juttatta az elnöki székbe 1964 májusában, akinek tervei között volt Egyiptom, Irak és Szíria, illetve Szíria és Irak egyesülése. Utóbbit az tette volna lehetővé, hogy rövid időre Irakban is a Baasz Párt jutott hatalomra (lásd ott).³⁰

25 Az átmeneti időszak részletes elemzése: Szibái, 1975.

26 Hinnebusch, 2001. 41–42.

27 Uo. 44. skk.

28 Uo. 44–60.

29 McGowan, 1988. 33–36.

30 Morrison-Woog, 2009. 46–52.

Az 1966. február 23-i „belső” baaszista puccs³¹

A pánarab irányzatot és a többpártrendszer visszaállítását támogató Amín al-Háfiz elnököt és embereit a szintén baaszista katonatisztek egy csoportjának puccsa távolította el a hatalomból. Amín al-Háfizra börtön várt, az alkotmányt pedig felfüggesztették. Márciusban a katonák helyét polgári baaszista kormány foglalta el, ezt nevezték később „helyesbítő” forradalomnak (*taadíl*).³² A szakadás olyan mély volt, hogy a legfőbb baaszista ideológusokat, a polgári szárnyat támogató Misel Aflakot és Szaláh ad-Dín al-Bítárt is elűzték az országból, akik a sors fintoraként a szintén baaszista irányítás alatt álló Irakba menekültek.³³

Az 1970. november 13-i „korrekciós forradalom” (szaura taszihijja)

A polgári és a katonai szárny harca az 1963-as puccs óta folyt a Baasz Párton belül, amely egyetlen gyűjtőpárttá alakulva szélsőségesen különböző irányzatokat foglalt magában. Az 1967-es háború Szíriában negatív belpolitikai hatást váltott ki, ami érdekes módon nem a katonai irányzatot, hanem a radikális polgári frakciót érintette hátrányosan, melynek élén az elnök, Núr ad-Dín al-Atászi állt.³⁴ Az egyik központi téma a palesztinok támogatásának mikéntje és mértéke volt. A katonai vezetésnek, élén Háfiz al-Aszad ezredessel, nem tetszett a palesztinok beengedése Szíriába és katonai támogatásuk a jordániai–palesztin összecsapásban 1970 szeptemberében.

A több éven át tartó belső hatalmi harc 1970. november 13-án ért véget, amikor al-Aszad vértelen puccsal átvette a hatalmat Damaszkuszban, al-Atászi pedig élete végéig börtönben ült. Ezt nevezte később al-Aszad „korrekciós forradalomnak”,³⁵ miután a hatalom birtokosa továbbra is a Baasz Párt maradt, de annak inkább az ország lassú belső átalakítását és a rendszer stabilitásának megvalósítását célul kitűző szárnyával a hatalom élén. A stabilitást úgy sikerült megvalósítani, hogy a Baasz Párton belül egyébként is túlsúlyban lévő alavita síitákra támaszkodtak, akik a lakosságnak közel 20 százalékát teszik ki.³⁶

1970-ben, letéve katonai rangját, az addigi honvédelmi miniszter, Háfiz al-Aszad lett a miniszterelnök, majd 1971 márciusában köztársasági elnök. Utóbbi tisztségét 2000-ben bekövetkezett haláláig töltötte be. Ezzel először a régió történetében egy alavita síita lett az ország első embere.³⁷ A katonaságot a hatalomátvé-

31 A Baasz Párt átalakulásáról: Ben-Tzur, 1968.

32 Díb, 2012. 269. skk.

33 McGowan, 1988. 36–38.

34 A hatnapos háború szíriai következményeire: Dunstan, 2009.

35 A korrekciós forradalomra: Díb, 2012. 356–379.

36 Hinnebusch, 2001. 1–13.

37 Az alaviták a síita iszlám szélsőséges szektája, akik Alit, a Próféta vejét nem egyszerűen első és legfontosabb szellemi vezetőjüknek tekintik, hanem valószínűleg istenítik is, bár tanításaikat mindig titokban tartották. Hatalomra jutásuk óta azt állítják, hogy csak Ali követői, nem istenítői. A szunnita ortodox muszlimok szerintük nem is tekinthetők muszlimoknak. Részletesen: Kerr–Larkin, 2015. Lásd még: Pipes, 1989; Friedman, 2010.

telben a szovjet titkosszolgálat is támogatta.³⁸ Maga al-Aszad, a későbbi elnök az 1950-es években a Szovjetunióban kapott katonai kiképzést.³⁹

A következő negyven évben csak egy jelentősebb kísérlet történt a rendszer megdöntésére, ez azonban nem a katonaságból indult ki, s ennek megfelelően vereségre is volt ítélve. Ez az 1982. februári, két hétig tartó felkelés Hamá városában, amelyet a Muszlim Testvérek „szabad városnak” nyilvánítottak. A hadsereg vetett véget a szunnita muszlim tömegmegmozdulásnak, lerombolva az óvárost és megölve mintegy húszezer embert.⁴⁰ A hamái felkelők azonban semmilyen nemzetközi támogatást nem kaptak, még Szíria ellenségei, az Egyesült Államok és Izrael részéről sem, mert az amerikaiak, akárcsak később Irakban, az Öböl-háború után kitört síta felkelés idején, óvakodtak attól, hogy muszlim vallási mozgalmat segítsenek hatalomra.

Egyiptom

Az 1952-es forradalom

Egyiptom a két világháború között állandó forrongásban volt a brit uralom ellen. Ugyan 1922 után megszűnt a közvetlen brit protektorátus, de megmaradt Egyiptom pénzügyi, katonai és külpolitikai függősége, elsősorban a szuezi övezet megszállása révén. Az 1919-es forradalom ugyan elbukott, de 1936-ig folyamatos volt az ellenállás valamilyen formája.⁴¹

1945 decemberében Mahmúd Fahmi an-Nukrási, Egyiptom miniszterelnöke jegyzéket küldött a brit kormánynak, követelve, hogy tárgyalják újra a brit katonai jelenlétet megengedő 1936. évi egyezményt, és vonják vissza a brit csapatokat az országból. Nagy-Britannia azonban ezt elutasította, mire tüntetések robbantak ki Kairóban és Alexandriában, diákok és munkások részvételével.⁴²

A látszólag független Egyiptom első katonai kalandjának, az első arab–izraeli háborúban elszenvedett palesztinai vereségnek a negatív utóhatása is felgyorsította a britekre támaszkodó királyság bukásához vezető társadalmi erjedést. Ehhez járult a társadalmi, gazdasági körülmények romlása, ami a kisszámú, nagy kiterjedésű földbirtokok létrejöttével a társadalmi mobilitást szinte lehetetlenné tette. A mobilitás

38 A szovjet kapcsolatra: McGowan, 1988. 38.

39 Al-Aszad szovjetunióbeli kiképzésére vonatkozóan: Reich, 1990.

40 A legújabb kutatások tükrében megváltozott a hamái felkelés és vérfürdő értékelése, amit elsősorban a hivatalos szíriai propaganda állított be úgy, mint amelyért a Muszlim Testvérek egész szíriai szárnya a felelős. Ma már tudjuk, hogy a vezetőség ellenezte a reménytelen felkelést és demokratikus úton szerette volna érvényesíteni törekvéseit, hasonlóan ahhoz, ahogy ugyanebben az időben az egyiptomi Muszlim Testvérek lehetőséget kaptak arra, hogy bekerüljenek a parlamentbe. Azonban egy fiatalokból álló szárny, az úgynevezett „Harcos Élcsapat” ennek ellenére megindította a felkelést, amelyhez aztán a város lakosságának jelentős része csatlakozott. Erről részletesen: Ramírez Díaz, 2018. 49. skk. Lásd még: Axon-Hewitt, 2018. 93–96.; Lefèvre, 2013. 109–136.

41 A történelmi előzményekről: Daly, 1999. 239–251.; Botman, 1999. 285–308.; Beinin, 1999. 309–333.

42 Fay, 1991. 53–56.

és az érvényesülés egyetlen útja, mint mindenütt az arab világban, a hadseregbe való belépés volt, amely Egyiptomban Urábi pasa 1882-es mozgalmának leverése óta a rendszer alapját képezte. A középfokú katonai iskolát elvégző alsó középosztálybeli tisztek alkották azt a tiszti réteget, amely aztán az 1952-es események motorja lett.⁴³

Az egyiptomi társadalmi mozgalmak közül háromnak lett meghatározó szerepe: a tiszti mozgalmaknak, a Muszlim Testvérek vallási alapú politikai és félkatonai szervezetének és a Kommunista Pártnak. Az első kettő az 1948–1949-es vereség után nem hivatalos szövetséget is alkotott egymással, melynek alapja az volt, hogy a Muszlim Testvérek a hadseregen belül is szervezkedtek, sőt már 1948-ban küldtek saját egységeket Palesztinába.⁴⁴

A változásoknak a külső körülmények is kedveztek a második világháború után: a Szezei-csatornát kézben tartó britek és franciák fokozatosan háttérbe szorultak a nemzetközi politika színterén, és a két antagonisztikus nagyhatalom, az Egyesült Államok és a Szovjetunió összefogott és egységesen lépett fel – különböző indítékoktól vezérelve – a gyarmati rendszer maradványainak felszámolása érdekében.

Egyiptomon belül már 1949-től kezdve elkezdődött a fiatal, középszintű katonatisztek szervezkedése, amiből aztán az 1950-es évek elejére kialakult a Szabad Tisztek mozgalma (*Harakat ad-Dubbát al-Ahrár*). Első komoly megmértetésük 1952 januárjában volt, amikor a kairói Tiszti Klub vezetőjének saját emberüket akarták választani, de a király ezt rendeletileg megakadályozta. Következő lépésük egy rangidős tábornok, Mohamed Nagíb bevonása volt a szervezetükbe, miáltal befolyásuk kiterjedt a tisztikar idősebb tagjaira is.⁴⁵

A forradalom előkészítését jól szolgálták azok a terrorakciók is, amelyeket a nagyvárosokban (Kairóban, Alexandriában) és a Szezei-csatorna övezetében követtek el az egyiptomi nemzeti rendőrség támogatásával.⁴⁶ Az akciók kezdőpontja 1951 decembere volt, amikor a brit katonaság ötven egyiptomi vályogházat bulldózerezett le a Szezei-csatorna övezetében, hogy egy új utat építsen, amelyen a brit csapatoknak biztosítani tudják a vízellátást. Ezek után sorra következtek a terrorakciók, amelyek elkövetői rendre az iszmáílíjjai egyiptomi rendőrségi tiszti laktanyában találtak menedéket. 1952. január 25-én a britek ezt megelégtették, megtámadták a laktanyát, és amikor a rendőrök nem voltak hajlandók kiadni a merénylőket, elsöpörték a laktanyát. Ötven rendőrtiszt halt meg, és több mint száz szenvedett súlyos sebesülést. A hír hallatára másnap egész Kairóban tüntetések kezdődtek, és a feldühödött „csőcselék”, ahogy az angol sajtó írta, felgyújtotta a brit érdekeltégű épületeket, mint a Sheppard's Szálló, a brit légitársaság (BOAC) irodái, a brit lovas klub. Utólag „fekete szombatnak” nevezték el az egyiptomiak 1952. január 26-át, sok újság a „második forradalom” jelzővel illette (az első az 1919-es forradalom volt). „Kairó lángokban” – írta a nemzetközi sajtó. Sok külföldi megfigyelő szerint

43 Botman, 1999. 285–308.

44 Mitchell, 1969. 35–79.

45 Erről lásd részletesen a résztvevők visszaemlékezéseit, illetve azok elemzését: al-Dzsavádi, 1996.

46 Részletesen: as-Saríf, 1987, különösen a 6. és 7. fejezet: *Tahtít al-maaraka* (A harc megtervezése) és *Namádizds tatbíkijja* (Alkalmazott módszerek).

azonban nem annyira a fékezhetetlen csőcselék műve volt mindez, hanem jól megtervezett és fegyelmezetten végrehajtott akcióról volt szó.⁴⁷ Ez jobban beleillik az elmúlt hetven év arab „forradalmainak” a sémájába, mint a spontán tömegakció.⁴⁸

A külső befolyás is jelentősen elősegítette a „forradalmi helyzet” kialakulását. A brit célpontok elleni terrorakciókat nem csupán a rendőrség, hanem különböző külföldi ügynökségek (KGB, CIA, Moszad) munkatársai is segítették.⁴⁹ A CIA még 1952 után is jelentős pénzösszegekkel támogatta Gamál Abd an-Nászir rendszerét az egyiptomi kommunisták elleni harcban.⁵⁰ A pénzekből azonban más célok megvalósítására is futotta. Kairóban éveken át mindenki tudta, hogy a rendszer jelképeként nyilvántartott Kairó Torony (Burg al-Káhira) is ebből a pénzből épült fel, és ezért a köznyelv egyszerűen csak „CIA Torony”-nak nevezte el.⁵¹ A külföldi támogatás másik, napjainkból is jól ismert formája az egyiptomi rendszer és a brit uralom elleni nemzetközi propaganda-hadjárat volt, amelyben elsősorban a széles körben elterjedt korrupciót és a demokratikus törekvések elnyomását támadták az amerikai befolyás alatt álló sajtóorgánumok, valamint a nagy tömegben rendszeresen terjesztett arab nyelvű röplapok.

A forradalom által megdöntött rendszer parlamentáris monarchia volt, amelyben a királynak joga volt közvetlenül beavatkozni, amennyiben a parlament döntései neki (vagy a briteknek) nem tetszettek.

A katonai államcsíny irányítását egy tíztagú testület végezte, amelyben kilencen a Szabad Tisztek közül kerültek ki, míg a tizedik Nagíb tábornok volt, formálisan a csoport vezetőjeként. Az igazi irányítás azonban az első perctől fogva Nászir kezében volt. A puccsot 1952. augusztus 5-ére tervezték, azonban miután kiderült, hogy az összeesküvők névsora az udvar kezébe került, előbbre hozták a dátumot, és már július 23-án akcióba kezdtek. Éjjel katonák foglalták el a stratégiai pontokat Alexandriában és Kairóban, másnap reggel 7 óra 30 perckor a későbbi elnök, Anvar asz-Szádát⁵² Nagíb tábornok nevében rádióbeszédben jelentette be a forradalmat. Július 25-én Fárúk király ellenállás nélkül lemondott a trónról, és 26-án szabadon távozható, helyette a még csecsemőkorú II. Fuád lett a király, aki helyett a Forradalmi Tanács által kinevezett régens lett a tényleges uralkodó.

Bár a Muszlim Testvérek mozgalma 1947-től kezdve kapcsolatot tartott az azzal a tiszti mozgalommal, amely aztán végrehajtotta az 1952-es forradalmat vagy katonai puccsot, arra nincs bizonyíték azóta sem, hogy abban tevőlegesen részt vett volna.⁵³ Végül is megállapítható az események természetéről, hogy az egyértelműen katonai puccs volt, csak katonák vettek benne részt, bármiféle tömeges rész-

47 Kandil, 2014.

48 al-Sayyid Marsot, 2007. 124–127.

49 Bár pontosan nem lehet tudni, hogy milyen szerepe volt a CIA-nak a katonai puccs megszervezésében, a kérdést többen is megpróbálták megközelíteni a rendelkezésre álló hiányos adatok és tények alapján: Aburish, 2004; Thompson, 2011; Bradley, 2008.

50 Az Egyiptomi Kommunista Párt szerepéről: Abd al-Fattáh, 1975. 13. skk. Lásd még: Botman, 1986.

51 Az amerikai segítségről részletesen: Morsy, 1995.

52 Később egy memoárkötetben igyekezett bemutatni, hogy ő miként látta az 1952-es forradalmat: asz-Szádát, 1965. A bevezetőt maga a forradalom vezetője, Gamál Abd an-Nászir írta a könyvhöz.

53 Perlmuter, 1974. 46. skk. Lásd még: Zahid–Medley, 2006.

vétel nélkül. Utólagos elnevezése azonban forradalom lett, s ez a későbbi jelentős társadalmi átalakítást tekintve indokolt.⁵⁴

Maga a puccs vértelen volt,⁵⁵ és július 26-ra véget is ért (ezért nevezik Egyiptomban sokszor július 23–26-i forradalomnak). Pár óra alatt eldőlt minden, négy nap alatt tökéletesen konszolidálódott a helyzet, de évekig eltartott mind a társadalmi átalakítás, mind a végleges politikai vezetés kialakítása. A tömegek nemcsak hogy nem vettek részt a forradalomban, de a Szabad Tisztek nem is igényelték részvételüket. Amikor három héttel a „dicsőséges forradalom” után a munkások, a kommunisták irányításával, jogaikért tüntettek, és a textilgyárat saját kezükbe akarták venni a Kairó melletti Kafr ad-Davvárbán, a katonaság véresen szétverte a tüntetést. A vezetőket elfogták és kivégezték.⁵⁶ Az előző rendszer prominens képviselői esetében kétféle döntést hoztak. A király bíróság elé állítását követelő szélsőségesekkel szemben Nászir az uralkodó és családja elengedése mellett döntött, de mindenki mást Forradalmi Bíróság elé állíttatott.⁵⁷

Az egyiptomiak nagy része látszólag lelkesen fogadta a forradalmat és egyetértett fő célkitűzéseivel – legalábbis kezdetben. A nemzetközi visszhang is kedvező volt, az angol–francia köröket kivéve. Elsőnek Ben Gurion izraeli elnök gratulált Nászirnak.⁵⁸ Napokon belül elismerte az új kormányt mind az Egyesült Államok, mind pedig a Szovjetunió.

Bár a teljes átalakítás még három évig eltartott, az egyiptomiak fő követeléseit, a földosztást és az angol–francia tulajdonú vállalatok államosítását már szeptemberben végrehajtották. A létrejött új rendszer katonai diktatúra volt, a parlamentet és az összes pártot feloszlatták.⁵⁹ A puccsot, illetve forradalmat előkészítő erők hamarosan szétváltak. A segítő erőkkel, a Muszlim Testvérekkel és a kommunistákkal csakhamar leszámolt a katonai rendszer, 1954. november 14-én pedig saját sorait is „megtisztította”. Az addigi frontembert, Mohamed Nagíb elnököt házi őrizetbe helyezték, híveit mindenhonnan eltávolították, és már hivatalosan is Gamál Abd an-Nászir lett Egyiptom első embere, s az is maradt 1970 szeptemberében bekövetkezett haláláig.⁶⁰

54 John Badeau három évvel a katonai hatalomátvétel után azt taglalja, vajon sikerül-e a katonai puccsnak átmennie tényleges társadalmi forradalomba, amire az egyiptomi népnek nagy szüksége volna: Badeau, 1955.

55 Uo. 102. Vö. Halpern, 1963. 76–77.

56 Aburish, 2004. 44. Maga Nászir a halálos ítéletek ellen volt, de a Forradalmi Tanács többi tagja ragaszkodott hozzá.

57 Uo. 42. skk.

58 Ben-Gurion, 1952.

59 A győztes katonai hatalomátvétel utáni útkeresést és kétségeket tárgyalja Cook, 2012. 39. skk.

60 Az 1952-es forradalom utóéletéről: Jankowski, 2002; McNamara, 2003. Lásd még: Dekmejian, 1971.

A 2013-as katonai hatalomátvétel

Egyiptomban ugyan 1952 és 2011 között mindig katonák kormányoztak, de levéve az egyenruhát, polgári külsőben, és a „választási győzelmek” után mint köztársasági elnökök vezették az országot: 1970–1981 között, meggyilkolásáig Mohamed Anvar asz-Szádát, 1981. október 14-től 2011-ig Mohamed Huszni Mubárak.

A 2011. január–februári tüntetések, az úgynevezett „arab tavasz” után Mubárak február 11-én lemondott. A rövid átmeneti időszak, majd a Muszlim Testvérek 2012-es választási győzelme után, a júniusi tömegtüntetéseket követően 2013. július 3-án ismét katonák vették át a hatalmat Abdal-Fattáh asz-Szíszi tábornok, a fegyveres erők főparancsnoka vezetésével, aki kilépve a hadseregből megnyerte a 2014-es választásokat, és azóta mint köztársasági elnök irányítja Egyiptomot. Akárhogy is elemzi valaki a mai helyzetet, egy dolog kétséget kizáróan látszik: tartós hatalmat és társadalmi biztonságot Egyiptomban a királyság eltörlése után csak a hadsereg, illetve annak a vezetői tudtak biztosítani.⁶¹

Irak*A modern iraki állam fejlődése*

A modern iraki állam 1920-ban jött létre mint angol protektorátus alatt álló hásimita királyság, és 1932-ben vált, legalábbis névleg, teljesen függetlenné.⁶² Churchill ugyanis mint gyarmatügyi miniszter 1920-ban még gáztámadást vetett be a lázongó arab és kurd törzsekkel szemben a látszatra már független Irakban.⁶³

Már az 1930–1940-es években is a brit uralom, illetve a monarchia elleni állandó lázongás és puccskísérletek jellemezték az ország belső életét.⁶⁴ Az első az 1936-os Bakr Szidki-féle puccs volt. Az ő kétes hírneve azon alapul, hogy ő volt az arab világ első katonai puccsának a vezetője.⁶⁵ A puccsok közül azonban az 1941. április 1-jei a legjelentősebb, amikor Rasíd Ali al-Gajláni korábbi miniszterelnök az úgynevezett „arany négyszög”, azaz négy magas rangú szunnita katonatiszt támogatásával és a német titkosszolgálat hatékony közreműködésével megdöntötte a kormányt.⁶⁶ A fiatalkorú II. Fajszal helyett a régens, Abdalláh kezében volt a hatalom, aki a britekkel való szoros együttműködés híve volt. A németbarát

⁶¹ Kirkpatrick, 2018.

⁶² Az iraki állam létrejöttéről: Spector Simon–Tejirian, 2004; a két világháború közötti történelmének részletes ismertetése: Spector Simon, 1986.

⁶³ Churchill az ellenzőket így torkolta le: „I do not understand this squeamishness about the use of gas. I am strongly in favour of using poison gas against uncivilised tribes.” Simons, 1994. 147. Alapja egy 1914-es brit törvény a civilizálatlan népek elleni harcról. „A war office minute of 12 May 1919” alapján.

⁶⁴ Nagy-Britannia iraki tevékenységére: Sluglett, 2007.

⁶⁵ Ghareeb, 2004. 224.

⁶⁶ Al-Gajláni hatalomátvételéről és az „arany négyszögről”: Hunt, 2005. 71–72.

kormány miniszterelnöke al-Gajláni lett, 1941. május végén azonban a britek győzelmével és a monarchia visszaállításával ért véget az iraki háború.⁶⁷

Ennek a puccsnak azonban hosszan tartó következményei lettek: az iraki közvélemény szemében a monarchia és kormánya, Núri asz-Szaíd miniszterelnök vezetésével, végérvényesen azonossá vált a gyűlölt brit uralommal, bár 1947 után a britek katonailag kivonultak az országból. Az 1955-ben, angol-amerikai közreműködéssel létrehozott katonai szövetséget, a Bagdadi Paktumot – jogosan – a pánszárab nacionalizmus elleni lépésnek tekintették az emberek, és ezen az EAK ellensúlyozására tervezett – de megvalósításra soha nem került – Irak–Jordánia államszövetség sem tudott változtatni.⁶⁸

Pedig a Núri asz-Szaíd-rezsim megpróbálta az országot modernizálni.⁶⁹ Számtalan olyan reform, amelynek a végső megvalósítása a Kászim-rendszer nevéhez fűződik, már a monarchia idején elkezdődött, például az iskolarendszer alapjainak a kiszélesítése alsó, közép- és felső szinten, a nők bevonása stb. Gazdaságilag is fejlődésnek indult az ország, főleg a kőolaj-kitermelés növekedésének köszönhetően, de a gyáripar termelése is jelentősen megnövekedett. Ennek következménye volt a mind erőteljesebbé váló munkásmozgalom, ami sztrájkokban és utcai zavargásokban is megnyilvánult. A legjelentősebb az al-Vaszba („nagy ugrás”) nevű mozgalom volt 1948-ban, amely diáktüntetésekkel kezdődött, és a véres elnyomás ellenére egész évben tartó, az Iraki Kommunista Párt által irányított sztrájkokhoz vezetett. A javuló életkörülmények és gazdasági helyzet ellenére mindez megismétlődött 1952-ben és 1956-ban is.⁷⁰

A fejlődésnek indult gazdasági életet kétségkívül erősen visszavetette a 140 ezer fős iraki zsidóság majdnem teljes egészének kivándorlása Izraelbe 1952-ben. A kivándorlást meggyorsította a zsidó intézmények, vendéglátóhelyek és üzletek ellen 1951-ben intézett terrorista robbantássorozat, amelyben mai vélemények szerint erőteljesen közreműködött a Moszad is, s amelynek elsődleges feladata az izraeli bevándorlás elősegítése volt ebben az időben.⁷¹ Miután az iraki zsidók tartották kézben az export-import nagy részét és az iraki gazdaság ellenőrzését, gyors távozásuk annak ellenére is sokkhatású volt, hogy vagyonukat hátra kellett hagyniuk, mert az ország elvesztette a kereskedelmi-gazdasági szakértelem nagy részét.⁷²

Az 1958. július 14-i puccs és a forradalmi változások

A puccsot politikailag ugyan, mint láthattuk, a különböző ifjúsági és munkásmozgalmak, valamint az Iraki Kommunista Párt szervezkedései készítették elő, ténylegesen azonban, akárcsak Egyiptomban, egy politikai pártoktól független katonai csoport, a Szabad Tisztek Mozgalma (*Harakat ad-Dubbát al-Ahrár*), más néven a Haza-

67 Lásd: Lyman, 2006; Dawisha, 2009. 8–66.; Tarbush, 2016.

68 Hunt, 2005. 75.

69 Tripp, 2007. 127–138.

70 A helyzetet kitűnően elemzi Alexander, A., 2003.

71 Lásd: Shiblak, 2005.

72 Az iraki zsidóság helyzetéről: Meir-Glitzenstein, 2004; Rejwan, 2004.

fias Tisztek Szervezete (*Tanzím ad-Dubbát al-Vatanijjín*) hajtotta végre. A Rafaat al-Háddzs Szarí ad-Dín ezredes alapította mozgalom az 1950-es évek közepén kezdett határozott formát öltetni. 1957-ben választották Abd al-Karím Kászimot a szervezet Legfelső Tanácsa elnökévé, akinek ekkor a rangja dandártábornok volt. A félig-meddig titkos szervezet taglétszámát nehéz megállapítani, de az biztos, hogy sokkal többen voltak, mint azt régebben gondolták. Egy 2006-os iraki történelmi munka melléklete 129 nevet sorol fel, megállapítva, hogy léteznek még további névsorok, és egyesek szerint akár ötszázan is lehetnek a szervezet tagjai.⁷³

A puccsista tanácsot, mint legmagasabb rangú tisztt, Kászim alapította, de a tervek előkészítését legközelebbi segítője, a későbbi iraki elnök (1963–1966), Abd asz-Szalám Áríf végezte. A kormány által is jóváhagyott tervek szerint 1958. július 14-én az egyik iraki gyalogsági dandárnak a jordániai határ megerősítésére kellett vonulnia Áríf vezetésével, míg a 20. gyalogoszad Kászim irányításával Bagdadon keresztül vonult volna a hátvéd biztosításának céljával. Az akciót Izrael állítólagos fenyegető magatartásával indokolták. Kászim csapatai azonban ahelyett, hogy továbbvonultak volna nyugat felé, Bagdadban maradtak, s kevés ellenállásra találva minden jelentősebb stratégiai pontot elfoglaltak a városban. Ugyanakkor a kommunisták segítségével milliós tömegtüntetést szerveztek, többek között a királyi palota elé. A tömeg katonai segítséggel elfoglalta a palotát, és kivégezték a királyi család, valamint az udvartartás minden tagját. A női ruhában menekülő miniszterelnököt, Núri asz-Szaídot este felismerték és megölték az egyik külvárosban.⁷⁴

A királyságnak különben sem volt gyökere a három különböző tartományból (Moszul, Bagdad, Baszra), különböző etnikumokból (arab, kurd, örmény, arámi, cserkesz stb.) és vallások követőiből (iszlám, kereszténység, judaizmus), valamint egymással szemben álló vallási irányzatokból (síita és szunnita muszlimok) az angolok által összetákolt, összeerőltetett országban. Az angolok bevallottan azért választották a hásimita Fajszal emírt uralkodónak, mert addig még soha nem járt Irakban.⁷⁵

Az iraki változások nemzetközi visszhangja igen különböző volt. A Szovjetunió és Egyiptom (az EAK) lelkesen üdvözölte, az angol nagykövet első reakciója az volt, hogy Irakot elvesztették.⁷⁶ Dwight D. Eisenhower amerikai elnök szerint „Irak volt a térség biztonságának az alapja, amelyre támaszkodhattunk”.⁷⁷

73 an-Násziri, 2006. Ugyanez a szerző 2009-es művében részletesen ismerteti az 1958-as puccs vagy forradalom menetét.

74 al-Basszám, 2005. Az ő visszaemlékezése különösen érdekes, mert nem pusztán ott volt a helyszínen, hanem be is börtönözték azzal a váddal, hogy segítségére volt Núri asz-Szaídnak a szökési kísérletében. Núri asz-Szaíd pozitívan elfogult mai értékelését lásd egy iraki kurdisztáni szerző hosszú cikkében: Ali, 2015. Lásd még egy türkmén származású iraki szerző leírását megjelenés alatt álló könyvéből (*Kisszat Kirkúk fi niszf qarn 1925–1975*): Mardán, V. A., 2014.

75 I. Fajszal hatalomra jutásának és uralkodásának a részletei: Kámil, 1991. Brit levéltári anyagok felhasználásával írt ugyanerről a korszakról, az iraki királyság megalkotásáról és Fajszal trónra juttatásáról Sluglett, 2007. 36–41.

76 Lásd: Worrall, 2007.

77 Lásd: Hahn, 2006; Barrett, 2008.

Kászim miniszterelnök, hadügyminiszter és a Nemzeti Erők parancsnoka, Abd asz-Szalám Árif pedig belügyminiszter és Kászim helyettese lett. Köztársasági elnök helyett a háromtagú Szuverenitás Tanácsát (*Madzslisz asz-Szijáda*) hozták létre, élén Kászimmal. A puccs másnapján létrejött a Forradalmi Parancsnoki Tanács (*Madzslisz Kijádat asz-Szaúra*) is, amely a parlament szerepét töltötte be, és amelybe valamennyi főbb vallási-etnikai csoport (síita arabok, szunnita arabok és kurdok) delegált tagokat. Az új kabinet is igyekezett, legalábbis az első időkben, átfogó jellegűnek mutatkozni: a katonákon kívül a Nemzeti Demokratikus Párt, a Függetlenség Párt, a Baasz Párt és a Kommunisták Párt is egy-egy tárcát kapott benne. A Tanács vezetője azonban a kisebbségi szunnita arabok közül került ki Muhammad Nadzsíb ar-Rubái ezredes személyében. A Tanács katonatiszt tagjai is egytől egyig északnyugat-iraki szunnita családból származtak, hasonlóan a hadsereg tisztikarának nagy részéhez.⁷⁸

A forradalom vezető rétege két nagy csoportra osztható: azokra, akik Irak szuverenitását és tényleges nemzeti egységének megteremtését helyezték előtérbe (legalábbis elméletben) – közülük tartozott a „Vezér” (az-Zaím) Abd al-Karím Kászim –, és azokra, akik a pánarab eszméket tűzték zászlajukra, s az arab egységtörékvések támogatásában látták az új köztársaság legfontosabb feladatát, és az EAK-hoz való csatlakozás feltételeiről szerettek volna tárgyalni Gamál Abd an-Nászir elnökkel. Ennek a csoportnak a vezetője a forradalom második embere, Abd asz-Szalám Árif volt. Őt támogatta a Baasz Párt is, míg Kászim eleinte az utcát ellenőrző kommunistákra támaszkodott.⁷⁹

Történelmi összefüggésbe helyezve az 1958. július 14-i forradalom csak a tetőpontja volt a felkelések és puccskísérletek sorozatának, amely az 1936-os Bakr Szidki-puccsal kezdődött, és magában foglalta Rasíd Ali al-Gajláni 1941-es katonai mozgalmát, az 1948-as Vaszba-felkelést, és az 1952-es és 1956-os tiltakozó megmozdulásokat. A forradalom gyökeresen megváltoztatta az iraki társadalmi szerkezetet, megsemmisítette a földbirtokos és a birtokukat hagyományosan távolból igazgató sejkek hatalmát, ugyanakkor megerősítette a városi munkások, a parasztok és a középosztály helyzetét. A régi szerkezet megváltoztatásával azonban a forradalom felélesztette a régóta elfojtott vallási, törzsi és etnikai konfliktusokat. Ezek közül a legerősebbek a kurd-arab és a szunnita-síita ellentétek voltak. Később ezek mind elősegítették a forradalommal hatalomra jutott erők és elsősorban Kászim bukását.⁸⁰

Az 1963. februári puccs

Az 1963-as, második iraki puccs tulajdonképpen már 1958 óta „érett”, a forrongás szinte folyamatos volt. 1958. szeptember 30-án Kászim elmozdította Árifot minden tisztségéből, miután az egy beszédében nyíltan az EAK mellett szólt. Október 11-én

78 A Tanács tagjainak és működésének részletes ismertetése: Laanáni, 2016.

79 Huszajn, 2007. Az iraki szerző, megemlékezve az 1958-as fordulat 49. évfordulójáról, felteszi a kérdést: Puccs vagy forradalom? Részletes elemzéssel kimutatja, hogy bár katonai puccsként kezdődött, de egyértelműen társadalmi változásokat hozó forradalommal alakult át.

80 Lásd egyebek között: Pike, 2011.

egy vita közben pisztolyt rántott Kászim jelenlétében, majd miután elsimították a vitát, elfogadta a bonni nagykövetséget és elutazott. November 4-én azonban titokban visszatért Bagdadba, hogy puccsot hajtson végre. Másnap puccs előkészítésének vádjával letartóztatták, és hosszas halogatás után 1959 januárjában halálra ítélték. Az ítéletet azonban soha nem hajtották végre, és 1962 decemberében Kászim az ítéletet kegyelemmel életfogytiglani börtönre változtatta. 1958. december 9-én Rasíd Alí al-Gajláni, az 1941-es britellenes kormány miniszterelnöke hajtott végre sikertelen puccsot, amely után őt is halálra ítélték, de azt az ítéletet sem hajtották végre.⁸¹

Az ország belső helyzetét súlyosbította a kurdkérdés megoldatlansága. Kászim eleinte a kibékítés politikáját követte (anyai nagyapja is kurd volt), kiengedte a börtönökből a kurd politikai foglyokat, később azonban nem volt hajlandó tárgyalni Musztafa Bárzáni kurd vezetővel az autonómia kérdéséről, és ezért 1959-ben kiújult Észak-Irakban az arab–kurd háború.⁸²

1959 elején a rendszer összeütközésbe került egyik támogatójával, az egyre nagyobb tömegeket mozgósító Iraki Kommunista Párttal. 1959-ben számos kommunistabarát tünetést vertek szét Moszulban, Bagdadban és Kirkúkbán. Közülük a bagdadi, kettőszázötvenezeres tömegtüntetés véres szétverése 1959. március 6-án kisebb polgárháborút eredményezett.⁸³

A belpolitikában Kászim 1959. decemberi családjogi reformjai váltottak ki nagy ellenállást és ellenérzést mind a szunniták, mind pedig a síták körében (a többnejűség eltörlése, bíróság előtti válás kötelezővé tétele és a férfi–női egyenlőség előírása az új örökösödési törvényben). Ezeket Kászim bukása után azonnal eltörlték.⁸⁴ Külpolitikailag is egyre nehezebb helyzetbe került a rendszer. 1961. június 19-én, Kuvait függetlenségének kikiáltásával egy időben Irak bejelentette igényét Kuvaitra mint „Irak természetes részére”, ami után Nagy-Britannia azonnal csapatokat küldött Kuvait védelmére.⁸⁵

A február 8-i baaszista puccs (szaurat 8 subbát)

A puccs belső erőit a pánarab nacionalizmus védelmén és a kommunistáktól való félelmen kívül a Kászim személyes népszerűsége miatti ellenszenv tartotta össze. A hadsereget Abd asz-Szalám Árif képviselte, a civileket elsősorban a Baasz Párt. Visszatért az országba és aktívan részt vett a puccsban a későbbi elnök, Szaddám Huszajn at-Tikríti is.⁸⁶ A CIA-nak a kairói és bagdadi amerikai követségeken lévő központjai hangolták össze a különböző csoportokat, és még az Amerika-ellenességéről ismert egyiptomi elnök, Gamál Abd an-Nászir is támogatta az akciót, mert egyetlen riválisának Abd al-Karím Kászim iraki elnököt tartotta a Közel-Kelet vezető

81 Dawisha, 2009. 171–193.

82 Uo. 193.

83 Uo. 175–177.

84 Uo. 182–183.

85 Robertson, 2015. 533. skk.

86 Szaddám Huszajn 1959 és 1963 között Kairóban élt, gyakorta látogatta az amerikai követséget, és egyes hírek szerint még a szállodaszámláját is a CIA fizette ki. Kersh–Rautsi, 1991. 20. skk.

szerepének megszerzésére irányuló törekvésében. Ugyanakkor az erős Iraki Kommunista Pártot veszélyesnek tartotta az általa szétvert Egyiptomi Kommunista Párt újraélesztésében. Nászir belső kommunista erők nélküli szovjetbarátságot akart.⁸⁷

A puccs előestéjén és első napján a CIA Kuvaitból titkos rádión adta le a veszélyesnek ítélt és vezető kommunisták, valamint Kászim legfontosabb támogatóinak névsorát a puccsisták számára. A baaszista aktivisták házról házra jártak Bagdadban, és az első napokban 5000 embert öltek meg, főleg az Iraki Kommunista Párt tagjai közül.⁸⁸ „A CIA vonatán jutottunk hatalomra” – nyilatkozta később Ali Szálih asz-Szaadi, a Baasz Párt új főtitkára, aki a kivégzéseket irányította, amelyekben Szaddám Huszajn is aktívan részt vett.⁸⁹

A baaszista milícia Bagdad régi főutcáján, a Rasíd utcában kezdte el a fegyveres felkelést, amelynek a végén, a Mídán téren volt a Honvédelmi Minisztérium, egyben Kászim elnök rezidenciája. Ezt pár órás ostrommal elfoglalták. Kászim elnököt az első órában, február 8-án hajnalban elfogták, és a televízió épületében tartott pár perces tárgyalás után kivégezték.⁹⁰

Az első baaszista kormányt Irak történetében másnap Ahmad Haszan al-Bakr tábornok alakította meg, míg helyettese és belügyminisztere Ali Szálih asz-Szaadi lett, a párt keményvonalas szárnyának vezetője, aki a következő napok leszámolását irányította. A párt két irányvonala közötti egyre élesedő harc követte a puccs győzelmét a következő hónapokban, ami elmérgesedett a mérsékelt szárnyat képviselő Házim Dzsavád és a keményvonalas Ali Szálih asz-Szaadi között.⁹¹

A februári puccs partnerei, a katonák és a Baasz Párt között hamarosan kenyértörésre került a sor. 1963. november 18-án a baaszistákat eltávolították a hatalomból, és Abd asz-Szalám Árif tábornok-elnök mindenhová a saját embereit ültette. 1966-ban gyanús körülmények között légi szerencsétlenségben elhunyt, de a hatalmat öccse, a szintén katona Abd ar-Rahmán Árif vette át 1968-ig.⁹²

Az 1968-as baaszista puccs

Az 1967-es arab–izraeli háború következményei, akárcsak az arab világ többi részében, Irakban is társadalmi felzúdulást váltottak ki. Irak ugyan nem szenvedett vereséget, de ígéretei ellenére részt sem vett a háborúban.⁹³

87 Roger Morris, az amerikai Nemzetbiztonsági Tanács (National Security Council) tagja volt az 1960-as években. Ő írta: „A CIA választotta eszközüül a hatalomra törő antikommunista Baasz Pártot 1963-ban és 1968-ban is.” Lásd: Sale, 2003.

88 A második világháború után jelentős társadalmi-politikai tényezővé vált Iraki Kommunista Párt részletes történetéről: Ismael, 2008.

89 ad-Dúri, 2009. 74.

90 Kászim hatalomra jutását és bukását részletesen elemzi Mardán, Dzs. M., 1989.

91 ad-Dúri, 2009. Az eseményeknek, s azon belül asz-Szaadihoz fűződő viszonyának értékelését adta több mint 40 évvel később Dzsavád, 2003. Abd asz-Szalám Árifről: Fauzi, 1986. Abd ar-Rahmán Árifről (1916–2007) a halála alkalmából írt értékelést Hamdáni, 2007.

92 Az 1958 utáni és 2000-ig tartó időszakot legalaposabban Farouk-Sluglett–Sluglett, 2001 tárgyalja.

93 1968-ban Irakban elterjedt, de ellenőrizhetetlen hírként tartotta magát az, hogy az iraki csapatok elindultak ugyan a jordániai határra, de elérve azt rádöbbenek, hogy nem vételeztek elegendő lőszert, és amire visszaindultak volna, véget ért a hatnapos háború.

A Baasz Párt a hatalomra jutáshoz 1968-ban is kapott amerikai segítséget a CIA közreműködésével.⁹⁴ Ezt mai amerikai források úgy magyarázzák, hogy részben „preventív puccs” volt az 1968-as, mert egyrészt féltek az egyébként Nyugat-barát Árif-rendszer összeomlásától, másrészt azonban zavarta az angol–amerikai olajérdekeltséget, hogy Árif a franciákkal óhajtott szerződést kötni az iraki olajfeltárásokra.⁹⁵ Az 1968. július 17-i puccs egyik fő szervezője a Baasz részéről a párt jobbszárnyának vezetője, Nászir al-Háni volt, aki kitűnő amerikai kapcsolatokkal rendelkezett. A puccs után is ő volt a külügyminiszter, de pár nappal később, július 20-án, az úgynevezett „második forradalom” során, amikor eltávolították mindazokat, akik nem tartoztak az al-Bakr–Szaddám-szárnyhoz, meggyilkolták.⁹⁶

A július 17-i puccs (szaurat 17 tammúz)

A július 17-i baaszista mozgalmat „fehér forradalomnak” is nevezték régebben,⁹⁷ mert azt nem katonai erővel, hanem politikai szervezkedéssel valósította meg az Ahmad Haszan al-Bakr – Szaddám Huszajn at-Tikríti páros.⁹⁸ Al-Bakr volt a Baasz Párt régi vezetője, aki az egész puccsot megszervezte, míg utóbbi a feltörekvő fiatalabb és agresszívabb generációt képviselte. A puccsisták első lépésként a köztársasági elnöki palotához vonultak, és felajánlották Abd ar-Rahmán Árif elnöknek a szabad elvonulást, ha nem áll ellen.⁹⁹ A következő napokban azonban leszámoltak azokkal a katonai és polgári erőkkel, amelyek nem tartoztak közvetlen rokoni körükbe,¹⁰⁰ részben kivégzésekkel, részben gyilkosságokkal. Elsősorban a katonai vezetésket kellett megsemmisíteni, mert Irakban, Szíriával ellentétben, a párt emberei voltak az erősebbek, a puccsot támogató katonai vezetés tagjai jórészt nem is voltak a párt tagjai. Egyelőre a puccs értelmi szerzője, al-Bakr lett a vezető, míg Szaddám a helyettese.

Az 1968. júliusi puccsot követően három és fél évtizedre „puccsmentes” korszak következett Irakban is, akárcsak a szomszédos Szíriában, aminek legfőbb

94 Erről a „nyílt titokról” ma már számos forrásból tudunk, például Sale, 2003.

95 Az *as-Sark al-Auszat* című arab nyelvű nemzetközi napilapban ezt 2010. március 5-i interjújában Irak amerikai nagykövete is beismerte, aki abban az időben a kérdéssel foglalkozó CIA-részlegben dolgozott.

96 1967. július 18. és 1968. július 30. között volt külügyminiszter. Életéről és haláláról: Farouk-Sluglett-Sluglett, 2001. 114–118.

97 A baaszista hatalomátvételtől minden Irakkal foglalkozó forrás beszámol, de különösen érdekes egy memoárfüzeteken alapuló könyv, amelyet az egyik részt vevő tábornok, Halál Dzsászim ad-Dabbág fia adott közre nemrégiben: ad-Dabbág, 2018. Napjainkban a legtöbb iraki forrás nem nevezi sem puccsnak, sem forradalomnak az 1968-as baaszista hatalomátvételt, hanem a semleges *haraka* (mozgalom) szót használják.

98 Később, 1977-ben Szaddám Huszajn rendeletileg megtiltotta a hely- és törzsnévre utaló nevek – mint at-Tikríti, asz-Számarrái – használatát, hogy leplezze, az országot Tikritből és Számarrából, e két akkor közepes méretű, szunnita lakosú városból származó vezetők irányítják, sőt még a vezetéssel szemben álló belső ellenzék is innen került ki. Dawisha, 1999.

99 Abd ar-Rahmán Árifot egy katonai repülőgép Isztambulon keresztül Londonba vitte száműzetésbe, majd 1983-ban kérésére Szaddám Huszajn hazaengedte Bagdadba. Az amerikai inváziót követően 2003-ban Ammánba ment, és ott halt meg 91 éves korában 2007-ben. Lásd: Hamdáni, 2007.

100 Ahmad Haszan al-Bakr volt Szaddám Huszajn idősebb unokatestvére, s mindketten Tikrit város Al-Bú Nászir törzséhez tartoztak.

oka az, hogy a hadsereg ingatag vezetése helyett szélesebb társadalmi és pártalapra sikerült helyezni a hatalmat. A baaszista hatalom megerősödését két körülmény is elősegítette. Egyrészt az olajárrobbanással és az olajkitermelés államosításával Irak hatalmas jövedelemhez jutott, másrészt al-Bakr szocialista irányultságának érvényesülése számos társadalmilag népszerű intézkedéshez vezetett, amelynek révén az olajjövedelemből viszonylag széles néprétegek is részesültek.¹⁰¹

Egyetlen alkalommal jelentett be az iraki hírügynökség puccskísérletet ebben az időszakban, 1973. július 1-jén. Ekkor a belbiztonsági erők parancsnoka, a Szaddám Huszejn által kinevezett Názim Kazzár tábornok tüzszul ejtett két minisztert és a lengyelországi látogatásáról hazatérő Ahmad Haszan al-Bakr elnököt akarta megölni a repülőtéren. A hivatalos verzió szerint az elnök fogadására siető Szaddám Huszejnnek feltűnt a két miniszter eltűnése, értesítette az elnököt, hogy ne induljon el Bejrútból. A lázadó Kazzárt elfogták és beosztottaival együtt kivégezték.¹⁰²

Az újabb hatalmi átrendeződés, a tulajdonképpen hosszú idő óta érlelődött „belső puccs” 1979-ben történt, amikor az addigi elnök, Ahmad Haszan al-Bakr „betegséget” jelentett és lemondott, majd 1982-ben máig tisztázatlan körülmények között meghalt, az elnöki tisztet pedig az addigi alelnök, Szaddám Huszejn vette át. A feltevések szerint al-Bakr mérsékeltebb és a szociális támogatások előtérbe helyezésén alapuló politikája akadályt jelentett Szaddám Huszejn és körei számára, amelyek akkor már a véres és semmilyen eredményt nem hozó iráni háborút készítették elő. Nem lehet véletlen az sem, hogy az iraki hatalmi váltás egybeesett az iráni iszlám forradalommal, hiszen Irakban sokan úgy látták, hogy a katonailag meggyengült, az uralkodóbarát katonai elittel leszámolt Irán könnyű ellenfél lesz.¹⁰³

Szudán

A puccsok sorozatának áttekintése

Szudán 1956. január 1-jén nyerte el a függetlenségét az 1899 és 1955 között tartó brit és névleges egyiptomi uralom alól. Az ország ebben a formájában a 19. század végén jött létre, amikor az angol katonai megszállás elleni, 1881-ben kitört Mahdifelkelést leverték. Az egyiptomi behatolás ugyan az 1820-as évekre megy vissza, de

101 Lásd egyebek között: Alnasrawi, 1994. 1989-es bagdadi látogatásomkor magam is tapasztaltam, hogy az állam milyen hatalmas támogatásban részesítette például a közalkalmazotti réteget, hogy a klímának és a hagyományoknak megfelelően mindenki saját családi házat építhessen. Így születtek az olyan városrészek, mint a „tanárok városa” (*madínat al-muallimín*), a „hivatalnokok városa” (*madínat al-muvazzafin*), a „katonatisztek városa” (*madínat ad-dubbát*).

102 Egy másik változat szerint, amelyet a Baasz Párt vezetőségének egyik egykori tagja tett közzé 2016-ban, a cél nemcsak az elnök, hanem az alelnök Szaddám meggyilkolása is volt. Eszerint Kazzár indítéka az volt, hogy titokban már készültek a hatalmi pozíciójából való eltávolítására. Az mindenképpen biztos, hogy nem álltak mögötte katonai erők, miután a katonaság ebben az időben már nem is rendelkezett hatalmi súllyal, minden a párt kezében összpontosult. Lásd: al-Áni, 2016.

103 Karsh, 2002. 12–21.

ez csak a középső és északi, arabizált-islamizált területekre vonatkozott.¹⁰⁴ A déli és a nyugati, Csáddal határos területek (Darfúr) Szudánhoz csatolása a függetlenség után hosszú polgárháborúkhöz vezetett.¹⁰⁵ A választott parlament által létrehozott kormányt Ibráhím Abbúd tábornok puccsa döntötte meg 1958-ban. A puccs okai között a dél-szudáni háború és a súlyos gazdasági nehézségek álltak első helyen.

Az 1964-es, úgynevezett októberi forradalom tüntetések sorozatával döntötte meg a katonai kormányt. A közhangulatot az islamista erőknél, nevezetesen a Szudáni Muszlim Testvérek mozgalmának sikerült a maguk javára fordítani, és ők alakíthattak kormányt.¹⁰⁶

Az első, hosszabb távon jelentős katonai puccs azonban csak 1969 májusában történt, az úgynevezett „májusi forradalom”, így ezzel kívánok alaposabban foglalkozni. Nagy-Britannia az első világháború után gyakorlatilag egyedül irányította Szudánt, 1946-ig azonban Dél-Szudánt és Észak-Szudánt különálló területként kezelte. 1946-ban egyesítették a két térséget, a déliekkel való előzetes konzultáció nélkül. Az első polgári kormányt Iszmáíl al-Azhari alakította meg. A három legfontosabb vallási irányzat, a hatvijja, a mahdijja és a mirganijja mellett már ekkor megjelent a Szudáni Kommunista Párt is, amely az 1960–1970-es években játszott azután jelentős szerepet.¹⁰⁷

A függetlenség kikiáltása óta több mint tíz jelentősebb puccskísérlet volt Szudánban, ebből négy volt sikeres. Leghosszabban an-Nimeri (irodalmi arab kiejtés szerinti változatban: an-Numajri) és al-Basír rendszere maradt hatalmon, utóbbi egészen 2019. április 11-ig volt Szudán vezetője. Az általam vizsgált időszakban tíz puccsot kell megemlíteni.¹⁰⁸

A vizsgált időszakon kívül esik az a „palotaforradalom” jellegű puccs, amely Omar al-Basír vezetésével zajlott at-Turábi ellen 1999-ben, illetve az a 2004 márciusában lezajlott puccskísérlet, amelyet a Haszan at-Turábi által alapított Népi Kongresszus Párt készített elő,¹⁰⁹ illetve a legutóbbi hónapok eseményei, amelyek kezdő dátuma 2019. április 11. volt, amikor a Szudáni Katonai Tanács puccsal elmozdította Omar al-Basír elnököt és átvette a hatalmat.

104 Holt, 1961; Búr, 2014.

105 Az 1955–1972 és 1983–2005 között zajlott háborúk legfőbb eredménye Dél-Szudán 2011-ben elnyert önállósága volt.

106 Warburg, 2008.

107 Niblock, 1987.

108 Részletesen: O’Ballance, 2000. Lásd még: Idris, 2005.

109 At-Turábi befolyása akkor csökkent, amikor 1996-ban Omar al-Basír elnök feladta az iszlám jog érvényesítésének az eszméjét, véglegesen azonban csak 1999-ben lett kegyvesztett. Utána még egyszer, 2004-ben egy sikertelen puccskísérlettel megpróbált a hatalomba visszakérülni, ami után börtönbe került. Burr–Collins, 2003. 265–277.

Ibráhím Abbúd tábornok katonai puccsa 1958. november 17-én

A puccs közvetlen oka a gazdasági helyzet romlása volt,¹¹⁰ amit a monokultúrás Szudán fő termékének, a gyapotnak a világpiaci dömpingára okozott. 1957-ben nem tudták eladni a termést, erre 1958-ban jelentősen visszaesett a termesztés. Ehhez járultak a dél-szudáni háború költségei, a városi lakosság elszegényedése.¹¹¹ Ugyanakkor a hadseregben sokan féltek a két szélsőség, a kommunisták és a Muszlim Testvérek megerősödésétől. A szomszédos egykori gyarmatosító Egyiptomnak semmiképp nem tetszett a két, vallási alapú párt, a mahdista Umma Párt és a hatmijja rend által irányított Demokratikus Unió Párt (*al-Hizb ad-Dímukráti al-Ittihádi*) parlamenti alapú kormánya. Már az első puccs is jól tükrözte az összes későbbi katonai hatalomátvétel típusát.

A katonaság egyes, háttérbe szorított politikai erők meghosszabbított karjaként, azok céljai megvalósítása érdekében ragadta magához a hatalmat, mintegy „korrigálva” a kvázi demokratikus választások eredményeit. Ugyanaz a politikai harc, amely elősegítette a katonai puccsot, egy idő után hozzájárult a katonai rendszer bukásához, jelen esetben 1964 októberében.¹¹²

Az 1958-as puccs rendkívülisége abban állt, hogy nem valamelyik ellenzéki erő, hanem a kormánykoalíció egyik résztvevőjének, az Umma Pártnak egy frakciója volt a mozgatóerő a háttérben.¹¹³ Abbúd tábornok később egy vizsgálóbizottság előtt azt mondta, hogy maga a miniszterelnök, Abdalláh Halíl kérte fel a hatalomátvételre abban a reményben, hogy majdan ő lehet a későbbi elnöki rendszerben az ország elnöke. Az Umma Pártban ugyanis attól féltek, hogy az ellenzéki erők, a Nemzeti Unió Pártja és a Népi Demokratikus Párt egyesülve új kormányt alakíthat.¹¹⁴ A mindkét koalícióból kimaradt, egyre erősödő Szudáni Kommunista Párt azért el-lenezte a konzervatív puccsot, mert „reakciónak” tartotta, nem pedig azért, mert elvi ellenvetése lett volna a katonai diktatúrával szemben, amint az tizenegy évvel később nyilvánvaló is lett.

A katonai hatalom azonban önállósult, csalódást okozva ezzel az azt létrehozó politikai erőknek, mire azok egy majdani, nekik kedvező katonai puccs reményében egyenként elkezdtek szervezni híveikből saját támogatóikat a hadseregen belül. Így keletkezett a Szabad Tisztek Mozgalma is a Kommunista Párt ösztönzésére, amely az 1969. májusi puccs végrehajtója lett Dzsaafar an-Nimeri vezetésével.

110 Lásd: Ahmad, 2008.

111 Collins, 2008. 69. skk.

112 al-Amín, 2009.

113 Collins, 2008. 72.

114 Az Abbúd-puccs jellemzéséhez és a történelmi előzményekhez: Holt, 1961. 180–188.

Az 1964-es „októberi forradalom”

Évtizedek múltán is nosztalgiával emlékeznek vissza a résztvevők Szudán egyetlen, népi megmozdulásból kifejlődött forradalmára. Igazán forradalom volt az október 21-i fordulat? Október 19-én a kartúmi egyetem diákklubjában összegyűlt diákvezetők és diákok megtárgyalták az egyre romló dél-szudáni helyzetet, és követeléseket fogalmaztak meg, köztük Abbúd tábornok azonnali lemondását. A rendőrség erőszakkal feloszlatta az összejövetelt, majd szétverte az utcai tüntetést. Egy diák, Ahmad al-Kurasi meghalt, és ennek a híre másnap további tüntetéseket indított el. Harmadnapra a hadseregbe beépült politikai erők segítségével eltávolították Ibráhím Abbúd elnököt, de a polgári kormány alatt is katonák maradtak egy sereg fontos kormányzati poszton. Az új hatalom ugyanazoknak a vallási erőknek a kezébe került, akiket az 1958-as puccs leváltott: a mahdista Anszár („segítők”) pártja, az Umma Párt és a hatmijja rend pártja, a Demokratikus Unió Párt. 1966 után egyre jobban előtérbe került a Muszlim Testvérek Pártja, az erős ellenzéki Szudáni Kommunista Pártot pedig betiltották.¹¹⁵ Ez vezetett aztán részben az 1969. májusi puccshoz (vagy forradalomhoz, ahogyan a hívei nevezték).

Az 1969. május 25-i, an-Nimeri vezette katonai puccs vagy más néven „májusi forradalom”

A katonai hatalomátvétel¹¹⁶ kiváltó okai között ugyanazokat találjuk, mint korábban: a gazdasági válság és a déli háború megold(hat)atlansága. Ugyanakkor a különböző hatalmi tényezők és pártok harcának színterévé vált országban az arab világ viszonylatában jelentősnek tekinthető tömegmozgalmak, munkás- és ifjúsági megmozdulások jöttek létre, mindez egy jól szervezett és jelentős támogatottsággal rendelkező Kommunista Párt irányításával. Miután a vallási pártok uralta parlament betiltotta a Kommunista Pártot, a hatalomra jutás legjobb eszközének azt tartották, ha a katonatisztek körében létrejött szervezkedésekbe beépülnek.¹¹⁷

Ugyanakkor számtalan külső erő is működésbe lépett, s bár egymással ellentétes érdekek vezették őket, végső soron mind hozzájárultak a katonai felkelés sikeréhez. A lázadás vezetője, Dzsaafar an-Nimeri ezredes a kartúmi helyőrség parancsnoka volt, aki már több, a kormány megdöntésére irányuló szervezkedésben is részt vett az 1960-as években. 1966-ban az amerikai Kansas állambeli Fort Leavenworth katonai akadémiáján végzett (US Army Command College), és utána is szoros kapcsolatban állt a szudáni amerikai követségen működő hírszerzési irodá-

115 Lásd: Naszir ad-Dín, 2015. A betiltott Kommunista Párt nem tűnt el a politikai élet palettájáról, sőt betiltása következtében, nem lévén parlamenti párt, sokkal szabadabban szervezkedett az utcán. A kommunisták hatalmas tömegtüntetéseket szerveztek, amelyek előkészítették a puccsot. Niblock, 1987. 230. skk.

116 A Forradalmi Parancsnoki Tanács tagjainak fele szerette volna elhalasztani a katonai hatalomátvételt és megvárni, hogy nagyobb tömegbázist tudjanak kialakítani a forradalomhoz. An-Nimeri és társai azonban gyávaságnak tartották a halogatást, és a puccs mellett döntöttek. Collins, 2008. 95.

117 Sidahmed, 2005. 30. skk.

val.¹¹⁸ A vallási irányultságú rezsim megdöntése azonban az élesen Amerika-ellenes Nászir egyiptomi elnöknek is érdekében állt, mivel a szudáni Muszlim Testvérek szervezete szoros kapcsolatot tartott fenn az illegális egyiptomi Muszlim Testvérekkel, Nászir legnagyobb belső ellenzékével. Az egyiptomi szál később is erős maradt an-Nimeri életében.¹¹⁹ Végül a Szovjetunió is hatékonyan működött közre a szudáni rendszerváltásban. Hivatalosan már az SZKP XX. kongresszusán meghirdették azt az elvet, hogy a harmadik világbeli kommunista pártok mindenütt fűzzék szorosabbra kapcsolatukat a nemzeti mozgalmakkal, s ha kell, rendeljék alá magukat azoknak. Ezt tette a Szudáni Kommunista Párt is moszkvai utasításra, várva az alkalmat, hogy majd átvegye a hatalmat a katonai puccs győzelme után. Ez a politika vezetett később az 1971-es sikertelen kommunista puccskísérlethez.¹²⁰

A puccs szervezői már sok év óta rendszeresen tanácskoztak, egyiptomi mintára létrehozva az úgynevezett Szabad Tisztek Mozgalmát (*Harakat ad-Dubbát al-Ahrár*). Akárcsak Egyiptomban, a „szabad” szó Szudánban is azt jelentette, hogy voltak köztük párthű (kommunista) és párthoz nem kötődő tisztek. A május 23-i tanácskozáson ugyan a 13 tagú vezetőségből heten a puccs ellen szavaztak, és csak hatan támogatták, sőt még a Kommunista Párt is kettészakadt a kérdésben, an-Nimeri mégis a lázadás mellett döntött. Május 25-én hajnalban megindultak a fővárosi helyőrség csapatai, elfoglalva a stratégiai pontokat, és a vértelen puccs véget vetett Szudán második, öt évig tartó parlamenti rendszerének. Ugyanaznap este an-Nimeri bejelentette a Forradalmi Parancsnoki Tanács (*Madzslisz Kijádat asz-Szaura*) megalakulását, amely „kézbe veszi az ország jövőjének alakítását”.¹²¹ Vezetője maga an-Nimeri volt, a Tanács tíz tagja közül csak egy volt civil, a miniszterelnök Bábikir Avadalláh. A kiáltvány jelezte az új rezsim kettős, kommunista és nacionalista orientációját: „A hatalomnak vissza kell kerülnie a munkások, parasztok, katonák, értelmiségiek és nemzeti tőkések azon csoportjai kezébe, amelyek nem állnak kapcsolatban az imperializmussal. (...) Az országnak ki kell terjesztenie és erősítenie kell a kereskedelmi és gazdasági kapcsolatokat a szocialista országokkal és az arab világgal (...) annak érdekében, hogy el tudjunk szakadni az imperialista piactól. (...) ki kell terjesztenie az állami szektor alapjait, különösen az iparban, hogy fel tudja váltani az idegen tőkét.” Az új kormány ugyanakkor kifejezte szolidaritását a palesztinokkal és az Izrael-ellenes mozgalmakkal.¹²²

Mindez azt jelenti, hogy bár a szudáni katonai hatalomátvétel 1969. május 25-én az ország belső problémáinak és helyzetének az egyenes következménye volt, mégis mind a külső tényezők szerepét, mind pedig az ideológiai megnyilatkozásokat illetően nagymértékben hasonlított a térség többi országában lezajlott eseményekhez. Miután a Kommunista Párt ereje döntő tényező volt a „májusi forradalomban”, ez rányomta bélyegét az ország bel- és külpolitikájára a következő két évben, egészen az 1971. júniusi puccsig.

118 Jessup, 1996. 540.

119 Uo.

120 Voll-Fluehr-Lobban-Lobban, 1992. 203.

121 Niblock, 1987. 234. skk.

122 Uo.

Bár a következő hónapok sok szempontból valóban forradalmi változásokat hoztak az ország életében, de magukban az eseményekben nem játszottak szerepet tömegek vagy civilek, ezért egyértelműen katonai puccsnak lehet tekinteni, az 1952-es egyiptomi és az 1958-as iraki eseményekhez hasonlóan. Maga a vértelen puccs egy napig tartott csupán, nem követte megtorlás, de az addigi vezető politikai erőket kiszorították a hatalomból és felszámolták a parlamenti rendszert.¹²³

Tömegviszhangja Szudánon belül eleinte pozitív volt, az emberek bizakodva tekintettek a megújodást hirdető rezsimre, támogatottsága is sokkal nagyobb volt, mint az 1958-as puccsé. A nemzetközi visszhang is kedvezett. Az arab országok közül először Egyiptom üdvözölte a szudáni változásokat, majd szeptember 1. után Líbia is támogatta an-Nimerit. Az Egyesült Államok is, az előzmények alapján érthető módon, azonnal elismerte az új szudáni kormányt.¹²⁴

Az új kormány első feladatának a rend helyreállítását tekintette. A Katonai Tanács létrehozásával egy időben an-Nimeri feloszlatta a Szabad Tisztek szervezeteit, mivel azok az új helyzetben túl demokratikusak lettek volna. Nem változott meg az államforma – köztársaság –, és abban sem történt változás, hogy Szudánban (a legtöbb arab országhoz hasonlóan) továbbra is a katonaság maradt a rendszer alapja. A parlamentarizmus eltörlésével formálisan is katonai diktatúra alakult ki.¹²⁵

A széles tömegeknek egy időre javultak az életkörülményei, legalábbis a központi Kartúm körüli térségben. A puccsban részt vevő és a változásokat elindító nacionalista és kommunista erők egy darabig még együtt haladtak, de miután an-Nimeri fokozatosan megpróbálta kiszorítani a kommunistákat a hatalomból, azok egyik frakciója Abd al-Hálik Mahdzsúb főtitkár vezetésével puccsot kísérelt meg an-Nimeri ellen 1971. július 19. és 22. között, amelynek elbukását véres leszámolás kísérte. A Líbiába menekült Mahdzsúbot al-Kaddáfi kiadta Szudánnak, és ott azonnal kivégezték.¹²⁶

Az ezt követő 14 esztendő két kisebb puccskísérlettől eltekintve¹²⁷ (1975-ben és 1976-ban) viszonylag békésen telt el Szudánban an-Nimeri uralma alatt, amelyet a szélsőségek között ingázó diktátor¹²⁸ 1983-ban az iszlám vallási törvénykezés, a *saríá* bevezetésével próbált megszilárdítani.¹²⁹ Azonban az egyre súlyosbodó gazdasági problémák, a dél-szudáni háború kiújulása¹³⁰ és végül az Egyiptomból „importált” Muszlim Testvérek mozgalma¹³¹ megingatta a rendszert, és 1985 márciusában a Testvérek által irányított diákmegmozdulások és sztrájkok véres összetűzésekhez vezettek a rendőrséggel, aminek április 6-án egy gyors és vértelen katonai hatalomátvétel

123 Bechtold, 1976. 115. skk.

124 Sidahmed, 2005. 68–69.; Wai, 1979b. 301.

125 Niblock, 1987. 241. skk.

126 Wai, 1979b. 303.

127 MERIP, 1975. 21.

128 An-Nimeri váltakozó ideológiái irányait jól mutatja be Wai, 1979a. Külpolitikai irányváltásaira: Wai, 1979b.

129 Ebben igazságügyi miniszterére, a modern Szudán leghatásosabb vallási vezetőjére, Haszan at-Turábirra támaszkodott, akárcsak egy ideig utóda, Omar al-Basír is. Lásd: Berridge, 2017; Gallab, 2008.

130 Lásd: Poggo, 2009.

131 Lásd: Zahid–Medley, 2006.

vetett véget Omar al-Basír tábornok vezetésével. A minta világos: a legtöbb arab országban egyedül a katonai puccs tudta – átmenetileg vagy hosszabb távon – feloldani a fennálló rendszer és a társadalmi elégedetlenség okozta feszültséget. Egy év után ugyan a katonák átadták a hatalmat Szádik al-Mahdi polgári kormányának, aki 1966–1967-ben volt már miniszterelnök, de 1989-ben, a déli helyzet további súlyosbodása végül újabb katonai puccshoz vezetett, amely után a katonai főparancsnok, Omar al-Basír végleg átvette a hatalmat.¹³² A következő éveket nemcsak az addig külföldön alig ismert tábornok neve fémjelezte, hanem az utolsó fél évszázad legjelentősebb vallási emberének, Haszan at-Turábinak a neve is, aki 1989 és 1996 között az úgynevezett iszlámista forradalmat, vagy inkább forradalmi jellegűnek beállított társadalmi-politikai átalakítást vezényelte.¹³³

A 2019. április 11-i katonai puccs

2018 decemberétől kezdve folyamatos tüntetések követelték a 30 éve uralkodó elnök, Omar al-Basír lemondását, míg végül 2019. április 11-én a Szudáni Katonai Tanács puccsal távolította el.¹³⁴ A tüntetések azonban ezután is folytatódtak, polgári hatalomváltást követelve, ami május–júniusban újabb összetűzésekhez vezetett, ezúttal az Abdal-Fattáh Burhán tábornok által vezetett új katonai parancsnokság és a tüntetők között, akik egységes frontot alkottak *Taháluf al-Muárada* (Ellenzéki Szövetség) néven. 2019. június 3–4-én az újabb véres összetűzéseknek több mint száz halálos áldozata volt. Semleges elemzők szerint „az országot visszafordította a múltba az a – Szaúd-Arábia nyílt támogatását élvező¹³⁵ – katonai elit, amely foggal-körömmel ragaszkodik a hatalomhoz annak ellenére, hogy áprilisban megegyezett a tüntetőkkel a polgári kormányzás mielőbbi visszaállításáról.”¹³⁶

Líbia

Az 1969. szeptember 1-jei puccs (szaurat al-fátih)

A köztudatban a *szaurat al-fátih min szibtambir* (szeptember 1-jei forradalom)¹³⁷ mint váratlan, minden előzmény nélküli katonai puccs él, amely a brit–amerikai katonai és gazdasági ellenőrzés alatt álló királyságot Nyugat-ellenes „arab szocialista” rendszerre alakította. Már az első újsághírek is ezt a képet festették le az olva-

132 Részletesen: Oppong, 2010. 66–67., 70. skk.; Voll, 1990. A szudáni katonai rendszert jól jellemzi Woodward, 2011.

133 Collins, 2008. 194–217.

134 *Sudan Crisis*, 2019.

135 *as-Sark al-Auszat*, 2019. A szaúdi orientációjú arab napilap úgy állítja be az eseményeket, hogy azok az ellenzék makacs, tárgyalásképtelen magatartásának a következményei.

136 Keane, 2019. Al-Basír jelenleg vád alatt áll, tüntetők meggyilkolása és korrupció vádjával. *al-Dzsazira*, 2019. augusztus 31.

137 Az események időrendjére és a bennük szereplő személyekre: St. John, 2006. A korábbi időszakra: Horváth, 2014.

sóknak, és a későbbi összefoglaló modern arab történelmi munkákból is az derül ki, hogy a fiatal tisztek egy csoportja Muammar al-Kaddáfi vezetésével, kihasználva azt, hogy al-Idríz asz-Szanúsi király gyógykezelésre Törökországba utazott, Bengáziban magához ragadta a hatalmat és kikiáltotta a köztársaságot.¹³⁸ A következőkben, ha röviden is, de sokkal árnyaltabb képet igyekszem megrajzolni a líbiai rendszerváltásról.

1951. december 24-én, az ENSZ Közgyűlés határozata alapján, függetlenné vált Líbia Egyesült Királysága (*Mamlakat Líbija al-Muttahida*). Három állam (Tripoli, Barka [Cyrenaica] és Fezzán) alkotta a szövetségi országot, amelyet egy központi tanács vezetett az uralkodó, Szajjid Muhammad Idrisz asz-Szanúsi fennhatósága alatt.¹³⁹ Az ország központja és fővárosa Tripoli lett, a király és az udvar azonban keleten maradt, Bengázi mellett, közel az egyiptomi határhoz, amely a szanúsi rend székhelye volt. Mindez egy nem igazán szeretett kompromisszum eredménye volt, mert Tripolitánia, vagyis a nyugati országrész csak azért egyezett bele ebbe a megoldásba, nehogy visszatérjen az olasz gyarmati uralom,¹⁴⁰ szoros kapcsolata ugyanis sosem volt a keleti országrésszel.¹⁴¹ A déli területek pedig mindig elszórt törzsi települések voltak, ahol igazi városi kultúra nem alakult ki a korábbi évszázadokban.¹⁴²

Az új királyságot szoros szálak fűzték a Nyugathoz: 1953. július 29-én barátsági szerződést kötött Nagy-Britanniával, amelynek keretében Nagy-Britannia lett az ország fő fegyverszállítója. Ugyanakkor az Egyesült Államoknak átadtak területet, ahol légi támaszpontot építhettek, és így az új független állam a NATO-államok biztos szövetségesevé vált.¹⁴³

Az országban 1959-ben felfedezett kőolaj szükségessé tette a nagyobb központosítást, ezért az 1951-es alkotmány 1963. április 25-én elfogadott módosítása alapján az ország neve is megváltozott Líbiai Királyságra (*al-Mamlaka al-Líbija*).¹⁴⁴ Fontos még azt is megemlíteni, hogy a király a Nagy Szanúsi (asz-Szanúsi al-Kabír) dédunokája volt, aki 1840-ben megalapította a szanúsi misztikus rendet, amely a térség, elsősorban az ország keleti és déli részeinek meghatározó és vezető vallási és politikai hatalma lett. A rend közismerten fontos szerepet játszott az Omar Muhtár-féle szabadságharcban, amelyet az olasz gyarmatosítók ellen vívtak 1911 után.¹⁴⁵

A gyarmati múlt és a király szanúsi gyökerei rányomták a bélyegüket az új országra. Az olasz hivatalnokok távozása hatalmas űrt hagyott a közigazgatásban, a királyi székhely eltávolodása a fővárostól pedig gyakorlatilag elszigetelte az uralkodót, aki csak szűk támogató rétegre támaszkodhatott. Így a monarchia megdöntése tulajdonképpen senkit sem ért váratlanul. Az 1960-as évek során egy sor poli-

138 Berry, 1989. 42–44.

139 Vandewalle, 2012. 34. skk.

140 Berry, 1989. 34–37.

141 Lásd: Vandewalle, 2012.

142 Többek között St. John, 2011. 7.; Mayer, 2011. Líbiában mintegy 140 törzs él, a lakosság minden tagja valamelyik törzshöz tartozik. Ezek közül mintegy 30 rendelkezik napjainkban is jelentős hatalommal. Stratfor, 2011.

143 Lásd: Schumacher, 1986; Van Genugten, 2016.

144 Líbia 1951–1963. I. 2. §.

145 Ahmida, 1994. 73–140.

tikai incidens jelezte, hogy milyen alacsony szinten áll a király legitimitása uralkodásának központján, Barkán (Cyrenaicán) kívül. Az is kiderült, hogy Idrisz király képtelen elindítani azokat a reformfolyamatokat, amelyek felszámolhatták volna azt a korrupciós, rokonsági kapcsolatokon alapuló rendszert, amely a király és a királyi tanács körül kialakult. Már hónapokkal a tényleges katonai felkelés előtt elterjedt a híre, hogy valamilyen katonai hatalomátvétel van készülődésben, ezért a király arra kényszerült, hogy a katonai egységeket állandó mozgásban tartsa az ország különböző területei között, kétségbeesett kísérletként arra, hogy ezáltal megakadályozza az összehangolt akciót uralkodása ellen.¹⁴⁶

A király közben habozott, nem volt képes áttérni egy hatékonyabb uralkodási stílusra, amit nyugati szakértői is javasoltak, s amit az egyre növekvő olajbevételek helyes elosztása és felhasználása is szükségessé tett volna. Ugyanakkor az is az uralkodó és a királyi tanács konzervatív köréi ellen szólt, hogy az 1967-es izraeli háború után egyre erősödő arab nacionalista irányzatokkal szemben Líbia elutasító álláspontot foglalt el. Mindez oly mértékben hiteltelenné és továbbélésre képtelenné tette a királyságot (amelynek intézménye egyébként is új és szokatlan volt a líbiai törzsek számára), hogy senki sem volt meglepve, amikor a tényleges puccs megtörtént. Azonban mind a nyugati szakértők, mind maguk a líbiaiak is azt várták, hogy a hatalmat majd a magas rangú tisztek egy csoportja fogja átvenni. Ehelyett azonban fiatal, alacsony rangú tisztek hajtották végre a katonai puccsot, akiknek sem a monarchiával, sem a magas rangú tisztekkel nem volt semmiféle kapcsolatuk.¹⁴⁷

A váratlanul végrehajtott akció tulajdonképpen meghiúsította a britek által kitervelt és szeptember 5-re tervezett hasonló fordulatot, amelyet Abd al-Azíz as-Salhi tábornokra és törzsére támaszkodva kívántak végrehajtani, s amelynek nem a monarchia megdöntése, hanem csak a trónörökös hatalomra juttatása lett volna a célja.¹⁴⁸ A király egészsége megromlott,¹⁴⁹ ezért már 1969. augusztus 4-én aláírtak egy egyezményt, amelynek értelmében a király lemond, és unokaöccse, a trónörökös veszi át a hatalmat szeptember 2-án. Ez a hír nyilvánvalóan kiszivárgott, és ezt megelőzendő történt a szeptember 1-jei puccs.¹⁵⁰

A puccsot vértelenül hajtották végre, ami elsősorban annak volt köszönhető, amiről már említés történt, hogy tudniillik mindenki várta már a változást. Az Egységes Szabad Tisztek Mozgalma (*Harakat ad-Dubbát al-Vahdaviyyin al-Ahrár*) egy 12 tagú Forradalmi Tanácsot (*Madzslisz Kijádat asz-Szaura*) hozott azonnal létre, amely átvette a kormány szerepét.¹⁵¹ A szeptember 1-jei kiáltvány szerint az ország új neve Líbiai Arab Köztársaság (*al-Dzsumhúrija al-Líbija al-Arabijja*), amely szabad,

146 St. John, 2006. 113. skk.

147 Vandewalle, 2012. 76. skk.

148 A britek egy évvel később sikeresen hajtottak végre egy hasonló akciót egy másik új olajtermelő országban, Ománban. Egy brit katonai támaszpont néhány tisztje kiszabadította a dél-ománi Szalálában házi őrizetben lévő trónörökös, Kábúsz, és apja, Szaíd bin Tajmúr helyébe helyezték. Skeet, 1992. 35. skk.

149 Idrisz király (1890–1983) a puccs idején külföldön tartózkodott, és nem is tért többé haza, Kairóban halt meg. St. John, 2006. 115.

150 Lásd: First, 1974; Van Genugten, 2016.

151 Alexander, N., 1981. 45 évvel az események után idézte fel ezeknek a napoknak a történetét, saját állítása szerint, egy szemtanú, Abd ar-Razzák Muhammad Dzsaafar (Dzsaafar, 2014).

szuverén állam, és Isten segítségével a társadalmi igazság talaján állva egyenlő jogokat biztosít mindenkinek.¹⁵² A királyi rendszer polgári és katonai vezetőit, valamint Haszan ar-Ridá trónörököst letartóztatták, a civilek többségét azonban a trónörökösrel együtt pár nap múlva elengedték. A katonai vezetők közül legtávolabb as-Salhi maradt börtönben, s csak 1988-ban szabadult. Ennek oka nyilvánvalóan az volt, hogy titokban tartásuk a nevében elkövetett csalást.¹⁵³

A trónörökös, az előzmények ismeretében nem meglepő módon, pár nap múlva hivatalosan lemondott a trónnal kapcsolatos minden igényéről. Maga Idrisz király első nyilatkozatában jelentéktelennek minősítette a puccsot, de nem azért, miként akkor és később is értelmezték, mert elég erősnek érezte magát a leverésére, hanem azért, mert ő úgy tudta, hogy más, magasabb rangú tiszteknek kellett volna átvenni a hatalmat. Amikor kiderült tévedése, sietve cáfolta azokat a híreszteléseket, hogy az 1953-as barátsági szerződés alapján a brit csapatokat kívánná segítségül hívni a puccs leverésére, és bejelentette, hogy nem kíván visszatérni az országba. Nászir egyiptomi elnök közvetítésével az új rendszer szabad elvonulást és külföldre távozást biztosított ennek fejében a királyi család minden tagja számára.¹⁵⁴

Az új rendszer vezetői, akik elsősorban Tripoli és Szirt környékének törzseit képviselték, a keleti Barka (Cyrenaica) és a déli Fezzán tartomány fellázadásától tartottak, ez azonban nem következett be. A pozitív visszhang elsősorban Tripoliból érkezett, ahol a korábban a királyi rendszer ellen tüntető fiatalok lelkesen fogadták a királyság megdöntésének hírért.

A nemzetközi visszhang nagy általánosságban pozitív volt, ami részben a puccs és a puccsisták természetének félreértéséből adódott. Szeptember 7-én a Forradalmi Tanács kinevezte az új kormányt, amelynek miniszterelnöke Mahmúd Szulajmán al-Magribi, egy Amerikában végzett szakember lett, tagjai közül hatan civilek, ketten pedig katonák voltak, de nem tagjai a Forradalmi Tanácsnak. Másnap derült fény arra, hogy a Katonai Tanács és egyben az ország tényleges vezetője egy 27 éves, mélyen vallásos, aszketikus százados, Muammar al-Kaddáfi, akit még aznap előléptettek ezredessé és kineveztek a hadsereg főparancsnokává.¹⁵⁵ A Forradalmi Tanács többi tagjának a nevét csak 1970 januárjában hozták nyilvánosságra.

A szervezkedés módszereit és a hatalomra kerülés mikéntjét illetően katonai puccsnak minősíthető szeptember 1-jei fordulat 1969 végére már kiérdemelte a forradalom minősítést: belső reformok, külső semlegesség, a katonai támaszpontok és szerződések felmondása, az arab egységtörekvések támogatása és a palesztin ügy melletti hitvallás voltak a legfőbb jellemzői a gyors átalakulásnak. A nyugati szakértők és diplomaták az első napokban félreértették a helyzetet. Az amerikai nagykövet és a CIA megbízottja is arról biztosította az amerikai kormányt, hogy a katonai támaszpontok felszámolásának követelését csak belpolitikai felhasználásra

152 Vandewalle, 2012. 77–79.

153 Uo. 80.

154 Berry, 1989. 44.

155 Sokszor tévesen úgy szokták megadni a líbiai puccsal foglalkozó források, hogy al-Kaddáfi ezredes vezette a puccsot.

hangoztatja az új katonai rendszer, és valójában a folytonosság fenntartásáról biztosították őket. Ez igaz lehetett – szeptember első hetében.¹⁵⁶

Az új rendszer első belső harcát már 1969 decemberében megvívta, amikor Ádam Szaíd Havváz védelmi minisztert és Músza Ahmad belügyminisztert letartóztatták azzal a váddal, hogy összeesküvést szőttek a köztársaság vezetői ellen és katonai puccsra készültek. Az új kabinetben al-Kaddáfi, megtartva a Forradalmi Katonai Tanácsban betöltött vezetői posztját, miniszterelnök és védelmi miniszter is lett.¹⁵⁷

Az egykori Forradalmi Tanács tagjai idővel nagyrészt távol kerültek a hatalomtól. Egyikük, Omar al-Mahísi 1975. augusztus 8-án az egyiptomi rádión keresztül al-Kaddáfi-ellenes lázadásra és a rendszer megdöntésére szólította fel a líbiai lakosságot. Bár tüntetések voltak, felkelést nem sikerült kirobbantania.¹⁵⁸ Egy másik Forradalmi Tanács-tag, Halífa Haftar a 2011-es felkelés egyik vezetője lett.¹⁵⁹ Miután 1990-ben, csádi hadifogsága idején sikertelenül szervezkedett, hogy megdöntse al-Kaddáfi hatalmát, az Egyesült Államokba menekült, ahol 2011-ig élt és amerikai állampolgárságot nyert. 2014-ben a líbiai hadsereg feje lett, majd a különböző líbiai, törzsi és vallási frakciók elleni sikeres küzdelem után, a kelet-líbiai Bengáziból kiindulva 2019 tavaszán véres utcai harcok során lerohanta a fővárost, Tripolit, és ezzel egy átfogó katonai hatalmat sikerült megvalósítania Líbia területének nagy része fölött.¹⁶⁰

Konklúzió

Tanulmányom során abból a meglehetősen plauzibilis feltevésből indultam ki, hogy a vizsgált arab országok különböző ideológiai megítélés alapján puccsoknak vagy forradalmaknak nevezett katonai támogatású hatalmváltásai számos olyan közös jellemzővel rendelkeznek, amelyek értelmében jogos együttesen vizsgálni őket.¹⁶¹

1. *Történetileg egységes ország vagy független országrészekből összeállított ország?* A vizsgált országok közül egyedül Egyiptom volt történetileg egységes ország. Az a tény, hogy Egyiptomban csupán 30 évvel a függetlenség elnyerése után következett be a katonai hatalomátvétel, és utána is folyamatosan hatalmon maradt az 1952-es rendszer egészen 2011-ig, elsősorban az ország történelmileg, évezredek alatt kialakult stabil társadalmi szerkezetének, folyamatos fennállásának köszön-

156 Van Genugten, 2016. Ennek az időszaknak az összefoglaló időrendjét adja *al-Dzsazíra*, 2012.

157 Van Genugten, 2016. 83. Lásd még: Hinnebusch, 1984.

158 Később Marokkó kiadta Líbiának, s miután Szirtben kiszállt a repülőből, al-Kaddáfi parancsára meggyilkolták. Bu Aud, 2011.

159 Az 1969. szeptemberi eseményekkel kapcsolatos kérdéseket és kétségeket fogalmazta meg Miftáh Faradzs, aki egyértelműen összeesküvésnek és puccsnak minősíti az eseményeket. A cikket a szerző emigrációjában írta, és eredetileg 2005. május 29-én jelent meg az *Ahbár Libijá* internetes portálon. Faradzs, 2011.

160 Paton Walsh, 2019.

161 A nemzetközi szakirodalomban számos publikáció mutat hasonlóságot ezzel a gondolattal. Például: Albrecht, 2015; Batatu, 1983; továbbá Bishara, 2018; Owen, 2006. A három ország összevetése: Al-Qazzaz, 1967. A katonai hatalomátvétel és a demokratizálódás kapcsolatát mutatja be Thyne-Powell, 2016.

hető, ami a többi országra nem volt jellemző. A többi ország mindegyikét az egykori gyarmatosítók, az angolok és a franciák hozták létre. Szíria két önálló területből jött létre, Aleppó és Damaszkusz központtal, amelyekhez harmadiknak a latakiai (alavita) térség csatlakozik. A franciák még az 1940-es években is több országra szerették volna bontani a későbbi Szíriát. A mai Irak a fél évezredes török uralom alatt mindig három, egymástól független tartomány volt: Moszul, Bagdad és Baszra központtal. Bagdad nem volt központ, egyetlen szerepe az volt, hogy a posta oda érkezett Isztambulból. Szudáni állam nem létezett a történelemben, csak az angolok hozták létre egyiptomi segédlettel a 19. században. Egészen a függetlenségig szó volt Egyiptomhoz csatolásáról is, és Dél-Szudán, amely többségében se nem muszlim, se nem arab nyelvű terület, a függetlenség kikiáltásakor döbbsenten fedezte fel, hogy Észak-Szudánhoz csatolták. Líbiát a gyarmatosító olaszok hozták létre három egymástól független területből (Bengázi, Tripoli és Fezzán), amelyek más és más történelmi háttérrel rendelkeznek – Tripoli hol a tuniszi bej alá tartozott, hol önálló volt. Bengázi, amely a 15. század előtt jelentéktelen helység volt, hol Egyiptomhoz, hol Tripolihoz, hol közvetlen isztambuli irányítás alá tartozott, de mivel a két lakott területet sivatag választja el, soha nem volt – és ma sincs – igazi összetartozás-érzés a két terület lakossága között. Fezzán mint sivatagos térség független törzsi terület volt.

2. *A függetlenség elnyerése után: demokrácia vagy annak hiánya?* Egyiptom ugyan látszatra parlamenti demokráciával rendelkezett, de azt felülírta a kettős hatalom, az angolok és az uralkodó akarata. Szíriában nehezen alakult ki az ország egysége, az 1950-es években ugyan volt egy demokratikus időszak, de az nem tudott hosszú időn keresztül fennmaradni, alapvetően az ellentétes érdekeket csak katonai úton lehetett összehangolni. Irakban nem volt demokratikus képviselő az 1932-es függetlenség után, a különböző pozíciókra az angolok nevezték ki saját híveiket a kisebbségben lévő szunnita arabok közül, ezzel követték az Oszmán Birodalom gyakorlatát. A miniszterelnök gyakorlatilag egészen a köztársaság kikiáltásáig egy volt, Núri asz-Szaíd. Demokráciát persze a különböző katonai puccsok sem hoztak az országnak. Szudánban voltak rövidebb demokratikus időszakok 1969 előtt, míg Líbiában a király nevezte ki a különböző tisztségekre az embereit.

3. *Az ország vezetője: választott vagy örökletes?* Egyiptom, Líbia és Irak monarchia volt a forradalmakig, Szíria és Szudán rögtön köztársaság, bár előbbi megpróbálták a franciák, sikertelenül, királlyá alakítani az első világháború után. Nem véletlenül csak ebben a két országban voltak rövid időszakok, amelyekben a parlamentarizmus érvényesült.

4. *Külföldi befolyás: megmaradt vagy megszűnt?* Az öt ország közül Egyiptom, Szudán és Irak az angol, Szíria a francia, míg Líbia a második világháború után a közös angol–francia befolyási övezetbe tartozott. Ez, Szudán kivételével, a függetlenség kikiáltása után sem szűnt meg, és ez a négy országban nagymértékben hozzájárult a puccsokhoz és forradalmakhoz vezető elégedetlenséghez.

5. *Voltak megelőző tömegmozgalmak, vagy váratlanul következett be a puccs?* A nagy változásokat hozó puccsokat, illetve forradalmakat mindegyik országban tömegmozgalmak előzték meg. Bár a hatalomra került rendszerek nem feleltek

meg a népi várakozásoknak, mindegyik országban szétrombolták az évszázados feudális kötöttségekkel rendelkező társadalmi formációkat. Ennyiben mindegyik országban volt egy olyan puccs, amely forradalmi változásokat hozott az adott országban.

6. *Etnikai egység vagy széttagolódás?* Mind az öt országban, Egyiptom kivételével, jelentős etnikai vagy törzsi széttagolódással találkozhatunk. Líbiában ugyan a berberiek együttesen is kevesebb mint 10 százalékot tettek ki, de az arabok közötti törzsi ellentétek is nagyon nagyok, amit al-Kaddáfi erőszakkal és ügyes politikával háttérbe szorított, bukása után azonban nyilvánvalóvá váltak. Szíriában az arabok mellett jelentős kurd kisebbség van. A kurdok az örményekkel és az arámiakkal együtt kiszorultak a hatalomból, de a drúzok egészen az 1963-as puccsig jelentős szerepet játszottak az ország életében, míg a kurdok 2011 után váltak meghatározó tényezővé. Irakban a lakosság 13 százaléka kurd, 8 százaléka türkmén, valamint a magukat asszírnak nevező arámi és több kisebb népcsoport is jelen van. Közülük a kurdok mindig jelentős szerepet játszottak Irak életében, a velük való konfrontáció vagy békés közeledés meghatározta a rendszerek sorsát. Szudán még a többi tárgyalt országnál is sajátosabb helyzetben volt 2011-ig, mivel az ország déli részét kitevő terület sem etnikailag, sem kulturálisan nem állt soha kapcsolatban az északi, elarabosodott területekkel, és a függetlenség után minden rendszer szembe találta magát a dél-szudáni kérdéssel, illetve a fegyveres polgárháborúval.

7. *A vallási egység vagy sokszínűség* a már említett történelmi körülmények miatt egyedül Egyiptomban nem játszik szerepet, az ország lakosságának mintegy 90 százaléka szunnita muszlim, bár ezen belül Felső-Egyiptom más irányzatot követ, mint a domináns Alsó-Egyiptom. Sem ez, sem a 10 százalékot kitevő kopt keresztény kisebbség azonban nem játszott szerepet a tárgyalt időszak változásaiban. Más a helyzet Szíriában, ahol a szunnita muszlim többség mellett jelentős alavita síita kisebbség él és van hatalmon 1970 óta, emellett a drúz vallás hívei s a különböző keresztény egyházak is jelen vannak. Elsősorban az alavita–szunnita ellentét határozta és határozza meg napjainkban is az ország életét. Irakban talán még ennél is jelentősebb az iszlám két nagy irányzata, a síták és szunniták ellentéte, amely a 21. század első két évtizedében is meghatározó tényező. Líbiában ezzel szemben vallási különbségek gyakorlatilag nincsenek, bár a Kelet-Líbiában történelmileg erős gyökerekkel rendelkező szanúzi misztikus rend mindig is fontos szerepet játszott és játszik ma is.

8. *Nyelvi egység vagy többnyelvűség?* Nyelvi egység csupán Egyiptomot jellemzi, a 14. század, a kopt nyelv kihalása óta csak arabul beszélnek az országban. Líbiában a berberieknek nem arab az anyanyelve, s maguk is nagyon eltérő nyelvjárásokat beszélnek. Szíriában az arab többség mellett a kurd, az örmény és a szír-arámi nyelv is jelen van, Irakban pedig az arab és a kurd nyelv mellett az asszírok és a türkmének beszélnek más nyelven. A 2011 előtti egységes Szudán mutatta a legtarthatóbb képet, mert míg északon az arab a domináns nyelv, addig délen több tucat nyelvet beszélnek.

A fenti tényezők több-kevesebb szerepet játszottak a leírt eseményekben, és többségükben hasonlóságra mutatnak a tárgyalt öt ország esetében.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Abd al-Fattáh

1975 Abd al-Fattáh, Fathi: *Sujújjún va-nászirijún*. Kairó, 1975.

Abdin

1979 al-Abdin, A. Z.: The Free Yemeni Movement (1940–48) and Its Ideas on Reform. In: *Middle Eastern Studies*, 15. (1979) 1. sz. 36–48.

Aburish

2004 Aburish, Said K.: *Nasser – The Last Arab: A Biography*. New York, 2004.

Ahmad

2008 Ahmad, Haszan al-Háddzs Ali: *al-Inkilábát al-aszkarija fi sz-Szúdán – aszbáb va-daváfi*. http://www.ashorooq.net/index.php?option=com_content&view=article&id=15899:2011-05-22-15-09-56&catid=41:2008-07-30-07-11-08&Itemid=33 (letöltés: 2019. január 2.).

Ahmida

1994 Ahmida, Ali Abdullatif: *The Making of Modern Libya: State Formation, Colonization, and Resistance, 1830–1932*. Albany, N.Y., 1994.

Ál Dzsundi

1960 Ál Dzsundi, Adham: *Tárh asz-szaurat asz-szúrija fi ahd al-intidáb al-firanszi*. Damaszkusz, 1960.

Albrecht

2015 Albrecht, Holger: The Myth of Coup-proofing: Risk and Instances of Military Coups d'État in the Middle East and North Africa, 1950–2013. In: *Armed Forces & Society*, 41. (2015) 4. sz. 659–687.

Alexander, A.

2003 Alexander, Anne: Daring for Victory: Iraq in Revolution 1946–1959. In: *International Socialism*, 2. (2003) 99. sz. <http://pubs.socialistreviewindex.org.uk/isj99/alexander.htm> (letöltés: 2019. április 3.).

Alexander, N.

1981 Alexander, Nathan: Libya: The Continuous Revolution. In: *Middle Eastern Studies*, 17. (1981) 2. sz. 210–227.

Ali

2015 Ali, Szirkút Kamál: as-Sahíd al-Básá Núri asz-Szaíd va-dauruhu fi ta'szisz ad-daula al-irákijja al-hadísza. In: *Egypt News*, 2015. április 14. http://foxegyptnews.blogspot.com/2015/04/blog-post_39.html (letöltés: 2019. január 2.).

Alnasrawi

1994 Alnasrawi, Abbas: *The Economy of Iraq: Oil, Wars, Destruction of Development and Prospects, 1950–2010*. Westport, Conn., 1994.

al-Amín

2009 al-Amín, Bábakir Abbász: Fí dzikrá saurat októbir asz-szúdánijja. In: *al-Hivár al-Mutamaddin*, 2009. október 21. <http://www.m.ahewar.org/s.asp?aid=188901&r=0> (letöltés: 2019. január 12.).

al-Áni

2016 al-Áni, Táhir Taufík: Tafászíl gajr maszbúka an avval muhávala li-l-kadá alá Szaddám Huszajn kabla 43 áman. In: *Ahbár al-álam al-arabi*, 2016. június 29. https://arabic.rt.com/middle_east/ (letöltés: 2019. április 3.).

Axon–Hewitt

2018 Syria 1975/76–2018. Eds.: Axon, Anthony – Hewitt, Susan. Leiden, 2018. (Contemporary Archive of the Islamic World, 1.)

Badeau

1955 Badeau, John S.: A Role in Search of a Hero: A Brief Study of the Egyptian Revolution. In: *Middle East Journal*, 9. (1955) 4. sz. 373–384.

Barrett

2008 Barrett, Roby: Intervention in Iraq, 1958–1959. In: *The Middle East Institute Policy Brief*, 11. (2008) April, 1–14.

al-Basszám

2005 al-Basszám, Szálih: *Mudzakkirát va-aszrár hurúb Núri asz-Szaíd*. Bejrút, 2005.

Batatu

1983 Batatu, Hanna: *The Egyptian, Syrian and Iraqi Revolutions: Some Observations on Their Underlying Causes and Social Character. Inaugural Lecture of the Shaykh Sabah Al-Salem Al-Sabah Chair in Contemporary Arab Studies*. Washington, 1983.

Bechtold

1976 Bechtold, Peter: *Politics in the Sudan*. New York, 1976.

Be’eri

1982 Be’eri, Eliezer: The Waning of the Military Coup in Arab Politics. In: *Middle Eastern Studies*, 18. (1982) 1. sz. 69–81.

Beinin

1999 Beinin, Joel: Egypt: Society and Economy, 1923–1952. In: *The Cambridge History of Egypt*. Vol. 2. *Modern Egypt, from 1517 to the End of the Twentieth Century*. Ed.: Daly, M. W. Cambridge, 1999. 309–333.

Belkin–Schofer

2003 Belkin, Aaron – Schofer, Evan: Toward a Structural Understanding of Coup Risk. In: *Journal of Conflict Resolution*, 47. (2003) 5. sz. 594–620.

Ben-Gurion

1952 Ben-Gurion, David: Israel welcomes the Egyptian revolution, statement to the Knesset by Prime Minister Ben-Gurion (August 18, 1952). In: *Foreign Policy: Historical Documents 1947–74*. [Israel Ministry of Foreign Affairs.] <https://mfa.gov.il/MFA/ForeignPolicy/MFA-Documents/Yearbook1/Pages/13%20Israel%20welcomes%20the%20Egyptian%20revolution%20statem.aspx> (letöltés: 2019. március 3.).

Ben-Tzur

1968 Ben-Tzur, Avraham: The Neo-Ba’th Party of Syria. In: *Journal of Contemporary History*, 3. (1968) 3. sz. 161–181.

Berridge

2017 Berridge, W. J.: *Hasan al-Turabi: Islamist Politics and Democracy in Sudan*. Cambridge, 2017.

Berry

1989 Berry, LaVerle: Historical Setting. In: *Libya: A Country Study*. Ed.: Metz, Helen Chapin. 4. kiad. Washington, D.C., 1989. 1–63. (Area Handbook Series.)

Bishara

2018 Bishara, Azmi: The Army and Political Power in the Arab Context: Theoretical Issues. In: *AlMuntaqa*, 1. (2018) 11–37.

Botman

1986 Botman, Selma: Egyptian Communists and the Free Officers, 1950–54. In: *Middle Eastern Studies*, 22. (1986) 3. sz. 350–366.

1999 Botman, Selma: The Liberal Age, 1923–1952. In: *The Cambridge History of Egypt*. Vol. 2. *Modern Egypt, from 1517 to the End of the Twentieth Century*. Ed.: Daly, M. W. Cambridge, 1999. 285–308.

Bradley

2008 Bradley, John R.: *Inside Egypt: The Land of the Pharaohs on the Brink of a Revolution*. Basingstoke, 2008.

Bu Aud

2011 Bu Aud, Muhammad: Táríh min al-dzsaráim li-hukm al-akíd: min rifák asz-sziláh ila s-saab. In: *al-Ahbár*, 2011. február 24. <https://al-akhbar.com/Arab/84023> (letöltés: 2019. március 3.).

Búr

2014 Búr Gábor: Partes aequales? Angol–egyiptomi Szudán: különös kétszer kettős. In: *Hindu istenek, számi tigrisek*. Balogh András 70 éves. Szerk.: Majoros István. Bp., 2014. 83–92.

Burr–Collins

2003 Burr, J. Millard – Collins, Robert O.: *Revolutionary Sudan: Hasan al-Turabi and the Islamist State, 1989–2000*. Leiden, 2003.

Chaitani

2007 Chaitani, Youssef: *Post-Colonial Syria and Lebanon: The Decline of Arab Nationalism and the Triumph of the State*. New York, 2007.

Choueiri

2000 Choueiri, Youssef M.: *Arab Nationalism: A History. Nation and State in the Arab World*. London, 2000.

Collins

2008 Collins, Robert O.: *A History of Modern Sudan*. Cambridge, 2008.

Cook

2011 Cook, Steven A.: *The Struggle for Egypt: From Nasser to Tahrir Square*. Oxford, 2011.

ad-Dabbág

2018 ad-Dabbág, Gajsz Dirgám Halíl: *Aurák al-livá Halíl Dzsászim ad-Dabbág*. Bagdad, 2018.

Daly

1999 Daly, Martin W.: The British Occupation, 1882–1922. In: *The Cambridge History of Egypt*. Vol. 2. *Modern Egypt, from 1517 to the End of the Twentieth Century*. Ed.: Daly, M. W. Cambridge, 1999. 239–251.

Dawisha

1975 Dawisha, Adeed: Intervention in the Yemen: An Analysis of Egyptian Perceptions and Policies. In: *Middle East Journal*, 29. (1975) 1. sz. 47–63.

1999 Dawisha, Adeed: „Identity” and Political Survival in Saddam’s Iraq. In: *Middle East Journal*, 53. (1999) 4. sz. 553–567.

2009 Dawisha, Adeed: *Iraq: A Political History from Independence to Occupation*. Princeton, 2009.

Dean

2001 Dean, Roger: Rethinking the Civil War in Sudan. In: *Civil Wars*, 3. (2001) 1. sz. 71–91.

Dekmejian

1971 Dekmejian, R. Hrair: *Egypt Under Nasir: A Study in Political Dynamics*. Albany, 1971.

Dévényi

2010 Dévényi Kinga: Omán: a legrégebbi arab állam. In: *Iszlám és modernizáció a Közel-Keleten. Az államiság eltérő modelljei*. Szerk.: Csicsmann László. Bp., 2010. 209–249.

Díb

2012 Díb, Kamál: *Tárh Szúrija al-muászir: min al-intidáb al-firanszi ila szajf 2011*. 2. kiad. Bejrút, 2012.

Dresch

2000 Dresch, Paul: *A History of Modern Yemen*. Cambridge, 2000.

Dunstan

2009 Dunstan, Simon: *The Six Day War 1967: Jordan and Syria*. Oxford, 2009.

ad-Dúri

2009 ad-Dúri, Szajf ad-Dín: *Ali Szálih asz-Szaadi, náib raísz al-vuzará va-vazír ad-dáhilijja va-szultat al-baasz al-úla fi l-Irák 1963*. Bagdad, 2009.

Dzsaafar

2014 Dzsaafar, Abd ar-Razzák Muhammad: Kisszat száurat al-fátih min szibtambir 1969. In: *Szahífat al-Muszakkaf*, 2821 (2014. május 27.). <http://www.almothaqaf.com/b5/880111-1969> (letöltés: 2019. március 3.).

Dzsavád

2006 Dzsavád, Házim: „Va-má áfat al-ahbár illá ruvátuhá”: min aurák Házim Dzsavád: harakat 8 subbát al-magdúra bajna l-haká’ik va-t-tasvih. 10. rész. In: *al-Kudsz*, 17. (2006. február 18–19.) 5202. sz. 17.

al-Dzsavádi

1996 al-Dzsavádi, Mohamed: *Mudzakkirát ad-dubbát al-ahrár – mudárasza tárihijja nakdijja*. Kairó, 1996.

al-Dzsazíra

2012 Tárih Líbijá min al-Kaddzáfi ila sz-szaura. In: *al-Dzsazíra*, 2012. június 7. <https://www.aljazeera.net/news/reportsandinterviews/2012/7/6/> (letöltés: 2018. november 3.).

2019 al-Basír jaatarif bi-talkihi 25 miljún dúlár min Muhammad bin Szalmán. In: *al-Dzsazíra*, 2019. augusztus 31. <http://mubasher.aljazeera.net/news/2019/8/31>. (letöltés: 2019. szeptember. 4.).

El-Husseini

2012 El-Husseini, Rola: *Pax Syriana: Elite Politics in Postwar Lebanon*. Syracuse, N.Y., 2012.

Faradzs

2011 Faradzs, Miftáh: Hafájá va-aszrár harakat ad-dubbát al-muvahhidín al-ahrár fí szibtambir 1969: al-muámara va-l-hadíá. In: *al-Hiwarnet*, 2011. március 1. <http://www.alhiwar.net/ShowNews.php?Tnd=15368>. (letöltés: 2019. március 3.).

Farouk-Sluglett–Sluglett

2001 Farouk-Sluglett, Marion – Sluglett, Peter: *Iraq since 1958. From Revolution to Dictatorship*. London–New York, 2001.

Fauzi

1986 Fauzi, Ahmad: *Szirát haját ar-raísz Abd asz-Szalám Árif*. Kairó, 1986.

Fay

1991 Fay, Mary Ann: Historical Setting. In: *Egypt: A Country Study*. Ed.: Metz, Helen Chapin. 5. kiad. Washington, D.C., 1991. 1–90. (Area Handbook Series.)

First

1974 First, Ruth: *Libya: The Elusive Revolution*. Harmondsworth, 1974.

Friedman

2010 Friedman, Yaron: *The Nusayri–Alawis. An Introduction into the Religion, History and Identity of the Leading Minority in Syria*. Leiden, 2010.

Gallab

2008 Gallab, Abdullahi A.: *The First Islamist Republic: Development and Disintegration of Islamism in the Sudan*. Aldershot, 2008.

Ghareeb

2004 Ghareeb, Edmund A.: *Historical Dictionary of Iraq*. Oxford, 2004.

Haddád

2001 Haddád, Gasszán Muhammad Rasád: *Min tárih Szúrija al-muászir 1946–1966: aurák sámijja*. Ammán, 2001.

Hahn

2006 Hahn, Peter L.: Securing the Middle East: The Eisenhower Doctrine of 1957. In: *Presidential Studies Quarterly*, 36. (2006) 1. sz. 38–47.

Halabi

1991 Halabi, Szamír: Sukri al-Kuvatli ... va-l-haját fi zilál al-masnaka. In: *Islam Online*, 1991. <https://archive.islamonline.net/?p=10381> (letöltés: 2019. május 9.).

Halpern

1963 Halpern, Manfred: *The Politics of Social Change in the Middle East and North Africa*. Princeton, 1963.

Hamdáni

2007 Hamdáni, Lajsz: Rahíl Abd ar-Rahmán Árif radzsul lam yunszifhu saabuhu fa-anszafahu rabbuhu. In: *al-Hivár al-mutamaddin*, 2020. (2007. augusztus 27.) <http://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=107178> (letöltés: 2019. május 9.).

al-Hauráni

2000 al-Hauráni, Akram: *Mudzakkirát*. Kairó, 2000.

Hinnebusch

1984 Hinnebusch, Raymond A.: Charisma, Revolution, and State Formation: Qaddafi and Libya. In: *Third World Quarterly*, 6. (1984) 1. sz. 59–73.

2002 Hinnebusch, Raymond A.: *Syria: Revolution from Above*. London, 2002. (Contemporary Middle East.)

Holt

1961 Holt, Peter M.: *A Modern History of the Sudan: From the Funj Sultanate to the Present Day*. London, 1961.

Horváth

2014 Horváth Jenő: Líbia a brit–francia megszállás és az ENSZ-gyámság éveiben (1943–1951). In: *Hindu istenek, sziámi tigrisek. Balogh András 70 éves. Szerk.: Majoros István*. Bp., 2014. 241–300.

Hunt

2005 Hunt, Courtney: *The History of Iraq*. Westport, Conn., 2005.

Huszajn

2007 Huszajn, Abd al-Hálík: Fí dzikrá al-49 li-szaurat 14 tammúz al-irákijja. In: *an-Núr*, 2007. július 14. <http://www.alnoor.se/article.asp?id=7843> (letöltés: 2018. augusztus 3.).

Idris

2005 Idris, Amir H.: *Conflict and Politics of Identity in Sudan*. New York, 2005.

Ismael

2008 Ismael, Tareq Y.: *The Rise and Fall of the Communist Party of Iraq*. Cambridge, 2008.

Jackson

1977 Jackson, Henry F.: *The FLN in Algeria: Party Development in a Revolutionary Society*. Westport, Conn., 1977.

Jankowski

2002 Jankowski, James: *Nasser's Egypt: Arab Nationalism, and the United Arab Republic*. Boulder, 2002.

Jessup

1996 Jessup, John E.: *An Encyclopedic Dictionary of Conflict and Conflict Resolution, 1945–1996*. Westport, Conn., 1996.

Júnusz

1960 al-Júnusz, Abd al-Latíf: *Szaurat as-sajh Szálih al-Ali*. Damaszkusz, 1960.

Kámil

1991 Kámil, Abd al-Madzsíd: *al-Malik Fajszal al-avval*. Bagdad, 1991.

Kandil

2014 Kandil, Hazem: *Soldiers, Spies, and Statesmen: Egypt's Road to Revolt*. London–New York, 2014.

Karsh

2002 Karsh, Efraim: *The Iran–Iraq War 1980–1988*. Oxford, 2002.

Keane

2019 Keane, Fergal: Sudan's Old Politics Re-emerge. In: *BBC News online*, 2019. június 5. <https://www.bbc.com/news/world-africa-48512413> (letöltés: 2019. június 5.).

Kerr–Larkin

2015 *The Alawis of Syria. War, Faith and Politics in the Levant*. Eds.: Kerr, Michael – Larkin, Craig. Oxford, 2015.

Kersh–Rautsi

1991 Kersh, Efraim – Rautsi, Inari: *Saddam Husein: A Political Biography*. New York, 1991.

Khadduri

1952 Khadduri, Majid: Coup and Counter-Coup in the Yaman 1948. In: *International Affairs*, 28. (1952) 1. sz. 59–68.

Khoury

1981 Khoury, Philip S.: Factionalism among Syrian Nationalists during the French Mandate. In: *International Journal of Middle East Studies*, 13. (1981) 4. sz. 441–469.

1989 Khoury, Philip S.: *Syria and the French Mandate. The Politics of Arab Nationalism, 1920–1945*. Princeton, 1989.

1991 Khoury, Philip S.: Continuity and Change in Syrian Political Life: The Nineteenth and Twentieth Centuries. In: *The American Historical Review*, 96. (1991) 5. sz. 1374–1395.

Kirkpatrick

2018 Kirkpatrick, David: *Into the Hands of the Soldiers: Freedom and Chaos in Egypt and the Middle East*. London, 2018.

Laanáni

2016 Laanáni, Abd ar-Rahmán: *Záhirat al-inkilábát al-aszkarija fi l-Irák, 1958–1979*. Biskra, 2016.

Lefèvre

2013 Lefèvre, Raphaël: *Ashes of Hama. The Muslim Brotherhood in Syria*. Oxford, 2013.

Líbia

1951–1963 *Dasztúr Líbijá* [Líbia alkotmánya]. <http://www.libyanconstitutionalunion.net/dosstoor.htm> (letöltés: 2019. március 2.).

1969 *Libyan Constitution*. <https://www.temehu.com/NTC/libyan-arab-jamahiriya-constitution-1969.pdf> (letöltés: 2019. március 2.).

Ligeti

1981 *Keleti nevek magyar helyesírása*. Főszerk.: Ligeti Lajos. Bp., 1981.

Little

1990 Little, Douglas: Cold War and Covert Action: The United States and Syria, 1945–1958. In: *Middle East Journal*, 44. (1990) 1. sz. 51–75.

Luttwak

1969 Luttwak, Edward N. *Coup d'État: A Practical Handbook*. New York, 1969.

Lyman

2006 Lyman, Robert: *Iraq 1941. The Battles for Basra, Habbaniya, Falluja and Baghdad*. Oxford, 2006.

Mardán, Dzs. M.

1989 Mardán, Dzsamál Musztafa: *Abd al-Karím Kászim: al-bidája va-sz-szukút*. Bagdad, 1989.

Mardán, V. A.

2014 Mardán, Vadzsdi Anvar: Kajfa kutila al-Vaszi Abd al-Iláh va- Núri asz-Szaíd? In: *Gardenia*, 2014. március 2. <https://www.algardenia.com/maqalat/9190-2014-03-02-19-54-41.html> (letöltés: 2018. április 3.).

Markaz as-Sark al-Auszat

2002a Markaz as-Sark al-Auszat: Adífb as-Sísakli. In: *ad-Dirászá al-Hadárija va-l-Isztrátídzsijja*. Dzsidda, 2002.

2002b Markaz as-Sark al-Auszat: Számi al-Hinnávi. In: *ad-Dirászá al-Hadárija va-l-Isztrátídzsijja*. Dzsidda, 2002.

Martin

2015 Martin, Kevin W.: *Syria's Democratic Years*. Bloomington, 2015.

Mayer

2011 Mayer, Andre: The Role of Tribalism in Libya's History. In: *CBC News*, 2011. március 1. <https://www.cbc.ca/news/world/the-role-of-tribalism-in-libya-s-history-1.1045638> (letöltés: 2019. április 3.).

McGowan

1988 McGowan, Afaf Sabeh: Historical Setting. In: *Syria: A Country Study*. Ed.: Collelo, Thomas. 4. kiad. Washington, D.C., 1988. 1–48. (Area Handbook Series.)

McHugo

2014 McHugo, John: *Syria. The History of the Last Hundred Years*. New York, 2014.

McNamara

2003 McNamara, Robert: *Britain, Nasser, and the Balance of Power in the Middle East, 1952–1967*. London, 2003.

Meir-Glitzenstein

2004 Meir-Glitzenstein, Esther: *Zionism in an Arab Country: Jews in Iraq in the 1940s*. London–New York, 2004.

MERIP

1975 Sudanese Coup Attempt Crushed. In: *Middle East Research and Information Project (MERIP) Reports*, 41. (1975) 21.

Mitchell

1969 Mitchell, Richard P.: *The Society of Muslim Brothers*. Oxford, 1969. (Middle Eastern monographs, 9.)

Morrison–Woog

2009 Morrison, Jack – Woog, Adam: *Syria*. New York, 2009. (Creation of the modern Middle East.)

Morsy

1995 Morsy, Laila Amin: American Support for the 1952 Egyptian Coup: Why? In: *Middle Eastern Studies*, 31. (1995) 2. sz. 307–316.

Moubayed

2005 Moubayed, Sami: *Steel & Silk: Men and Women Who Shaped Syria 1900–2000*. Seattle, 2005.

an-Násziri

2006 an-Násziri, Akíl: *Abd al-Karím Kászim min máhijját asz-szíra adz-dzátijja*. Damaszkusz, 2006.

2009 an-Násziri, Akíl: *14 tammúz, asz-szaura asz-szaríjja*. Damaszkusz, 2009.

Nasr ad-Dín

2015 Nasr ad-Dín, Váil Ali: Szaurat uktúbar 1964 fí sz-Szúdán: Avval szaura saabijja arabijja didd nizám aszkari. In: *Miszr al-arabijja*, 42. (2015).

Niblock

1987 Niblock, Tim: *The Dynamics of Sudanese Politics, 1898–1985*. London, 1987.

O'Ballance

2000 O'Ballance, Edgar: *Sudan, Civil War and Terrorism, 1956–99*. Basingstoke, 2000.

Oppong

2010 Oppong, Joseph R.: *Sudan*. New York, 2010. (Modern World Nations.)

Owen

2006 Owen, Roger: *State, Power and Politics in the Making of the Modern Middle East*. 3. kiad. London–New York, 2006.

Paton Walsh

2019 Paton Walsh, Nick: A US Citizen Wants to Overthrow a US-backed Government in Libya. Here's Why. In: *CNN Analysis*, 2019. április 5. <https://edition.cnn.com/2019/04/05/africa/libya-khalifa-haftar-tripoli-analysis-intl/index.html> (letöltés: 2019. május 11.).

Perlmutter

1974 Perlmutter, Amos: *Egypt: The Praetorian State*. New Brunswick, N.J., 1974.

Pike

2011 Pike, John E.: Iraqi Revolution and Coups. In: *Global Security*, 2011. november 7. <https://www.globalsecurity.org/military/world/war/iraq-coup.htm> (letöltés: 2019. június 5.).

Pipes

1989 Pipes, Daniel: The Alawi Capture of Power in Syria. In: *Middle Eastern Studies*, 25. (1989) 4. sz. 429–450.

Poggo

2009 Poggo, Scopas S.: *The First Sudanese Civil War: Africans, Arabs, and Israelis in the Southern Sudan, 1955–1972*. New York, 2009.

Al-Qazzaz

1967 Al-Qazzaz, Avad: Military Regimes and Political Stability in Egypt, Iraq and Syria. In: *Berkeley Journal of Sociology*, 12. (1967) 44–54.

Ramírez Díaz

2018 Ramírez Díaz, Naomí: *The Muslim Brotherhood in Syria: The Democratic Option of Islamism*. London–New York, 2018.

Reich

1990 Reich, Bernard: *Political Leaders of the Contemporary Middle East and North Africa: A Biographical Dictionary*. New York, 1990.

Rejwan

2004 Rejwan, Nissim: *The Last Jews in Baghdad: Remembering a Lost Homeland*. Austin, 2004.

Robertson

2015 Robertson, John: *Iraq: A History*. Oxford, 2015.

Rubin

2007 Rubin, Barry: *The Truth about Syria*. New York, 2007.

Sale

2003 Sale, Richard: Saddam Key in Early CIA Plot. In: *UPI*, 2003. április 10. <https://www.upi.com/Defense-News/2003/04/10/Exclusive-Saddam-key-in-early-CIA-plot/65571050017416/> (letöltés: 2019. június 5.).

as-Saríf

1987 as-Saríf, Kámil: *al-Mukávama asz-szirrija fi Kanát asz-Szuvisz*. Zarká (Jordánia), 1987.

as-Sark al-Auszat

2019 al-Aszkari asz-szúdáni jubdí isztidádahu li-sztínáf al-muhádaszát. In: *as-Sark al-Auszat*, 2019. június 5. <https://aawsat.com/home/article/1754541> (letöltés: 2019. június 5.).

al-Sayyid Marsot

2007 al-Sayyid Marsot, Afaf Lutfi: *A History of Egypt: From the Arab Conquest to the Present*. Cambridge, 2007.

Schumacher

1986 Schumacher, Edward: The United States and Libya. In: *Foreign Affairs*, 65. (1986) 2. sz. 329–348.

Shiblak

2005 Shiblak, Abbas: *Iraqi Jews: A History of Mass Exodus*. London, 2005.

Sidahmed

2005 Sidahmed, Abdel Salam – Sidahmed, Alsir: *Sudan*. London–New York, 2005.

Simons

1994 Simons, Geoff: *Iraq: From Sumer to Saddam*. London, 1994.

Skeet

1992 Skeet, Ian: *Oman: Politics and Development*. New York, 1992.

Sluglett

2007 Sluglett, Peter: *Britain in Iraq: Contriving King and Country*. London, 2007.

Spector Simon

1986 Spector Simon, Reeva: *Iraq between the Two World Wars: The Militarist Origins of Tyranny*. New York, 1986.

Spector Simon–Tejirian

2004 *The Creation of Iraq, 1914–1921*. Eds.: Spector Simon, Reeva – Tejirian, Eleanor H. New York, 2004.

St. John

2006 St. John, Bruce: *Historical Dictionary of Libya*. 4. kiad. Toronto–Oxford, 2006. (Historical Dictionaries of Africa, 100.)

2011 St. John, Bruce: *Libyan Myths and Realities*. Copenhagen, 2011. (Royal Danish Defence College, Research Paper.)

Stratfor

2011 Stratfor: *Special Report: Libya's Tribal Dynamics*. 2011. február 25. <https://worldview.stratfor.com/article/special-report-libyas-tribal-dynamics> (letöltés ideje: 2019. március 2.).

Sudan Crisis

2019 Sudan Crisis: Ex-President Omar al-Bashir Moved to Prison. In: *BBC News*, 2019. április 17. <https://www.bbc.com/news/world-africa-47961424> (letöltés: 2019. április 23.).

asz-Szádát

1965 asz-Szádát, Anvar: *Aszrár asz-szaura al-miszrijja*. Kairó, 1965.

Szibái

1975 Szibái, Badr ad-Dín: *al-Marhala al-intikálíjja fi Szúrija: ahd al-vahda 1958–1961*. Bejrút, 1975.

Tarbush

2016 Tarbush, Mohammad A.: *The Role of the Military in Politics: A Case Study of Iraq to 1941*. London–New York, 2016.

Thompson

2011 Thompson, Jason: *A History of Egypt*. London, 2011.

Thyne–Powell

2016 Thyne, Clayton L. – Powell, Jonathan M.: *Coup d'État or Coup d'Autocracy? How Coups Impact Democratization, 1950–2008*. In: *Foreign Policy Analysis*, 12. (2016) 1. sz. 192–213.

Traboulsi

2007 Traboulsi, Fawwaz: *A History of Modern Lebanon*. London–Ann Arbor, MI., 2007.

Tripp

2007 Tripp, Charles: *A History of Iraq*. 3. kiad. Cambridge, 2007.

Van Genugten

2016 Van Genugten, Saskia: *Libya in Western Foreign Policies, 1911–2011*. London, 2016.

Vandewalle

2012 Vandewalle, Dirk: *A History of Modern Libya*. 2. kiad. Cambridge, 2012.

Voll

1990 Voll, John O.: Sudan: State and Society in Crisis. In: *Middle East Journal*, 44. (1990) 4. sz. 575–578.

Voll–Fluehr-Lobban–Lobban

1992 Voll, John Obert – Fluehr-Lobban, Carolyn – Lobban, Richard: *Historical Dictionary of the Sudan*. New York, 1992. (African historical dictionaries, 53.)

Wai

1979a Wai, Dunstan M.: Revolution, Rhetoric, and Reality in the Sudan. In: *The Journal of Modern African Studies*, 17. (1979) 1. sz. 71–93.

1979b Wai, Dunstan M.: The Sudan: Domestic Politics and Foreign Relations under Nimeiry. In: *African Affairs*, 78. (1979) 297–317.

Warburg

2008 Warburg, Gaby: *The Muslim Brotherhood in Sudan: From Reforms to Radicalism*. http://actveng.haifa.ac.il/PDF/article/Muslim_BROTHERS_fin.pdf (letöltés: 2019. március 2.).

Willis

2014 Willis, Michael: *Politics and Power in the Maghreb: Algeria, Tunisia and Morocco from Independence to the Arab Spring*. Oxford, 2014.

Witty

2001 Witty, David M.: A Regular Army in Counterinsurgency Operations: Egypt in North Yemen, 1962–1967. In: *The Journal of Military History*, 65. (2001) 2. sz. 401–440.

Woodward

2011 Woodward, Peter: Sudan's Fragile State, 1956–1989. In: *The Sudan Handbook*. Eds.: Ryle, John et al. London, 2011. 149–163.

Worrall

2007 Worrall, Richard John: 'Coping with a Coup d'Etat': British Policy towards Post-Revolutionary Iraq, 1958–63. In: *Contemporary British History*, 21. (2007) 173–199.

Zahid–Medley

2006 Zahid, Mohammed – Medley, Michael: Muslim Brotherhood in Egypt & Sudan. In: *Review of African Political Economy*, 33. (2006) 110. sz. 693–708.

KINGA DÉVÉNYI

COUPS D'ÉTAT AND REVOLUTIONS IN THE ARAB WORLD IN THE SECOND HALF OF THE 20TH CENTURY

A PARADIGMATIC ANALYSIS

The main characteristic of Arab states gaining independence has been the instability of the regimes which came to power. The incapability to settle the inherited and newly formed problems led to violent solutions initiated by the military and often accompanied by mass movements, too. The article analyses this phenomenon through 27 events in five Arab countries: Syria, Egypt, Iraq, Sudan, and Libya. In spite of the army's involvement in the changes of regimes, they were followed in each case by important social developments. Thus the question often asked concerning the nature of these turbulent events, i.e. whether they were coups or revolutions, cannot always be answered unequivocally.

A szarajevói merénylet helye a történelemben

Az első világháború okainak kontrafaktuális elemzése

Szarajevó, 1914. június 28.: Ferenc Ferdinándot, az Osztrák–Magyar Monarchia trónjának várományosát egy szerb nacionalista meggyilkolta. Egy hónapra rá a Monarchia hadat üzent Szerbiának. Hamarosan a fél világ hadban állt, s megindult a Nagy Háború... Ezen egy hónap során, az úgynevezett júliusi krízis idején zajlott az a rendkívül összetett diplomáciai lépéssorozat, amely végül az első világháborúhoz vezetett.¹ De vajon tényleg Ferenc Ferdinánd halála mint „sorsdöntő” esemény indította el a történeteket a maga visszafordíthatatlan útján? Vagy a júliusi krízis során lett volna lehetőség valamilyen békés megoldás felé terelni az eseményeket? Van-e egyértelmű felelős, vagy mindegyik ország követett el hibát? Véletlenek és félreértések sorozatának lehetünk tanúi, vagy inkább a mélyebben található okok már eleve elkerülhetetlenné tették a háborút? Az bizonyos, hogy az első világháború okainak felderítése mára végtelenül elágazó kutatási területté vált,² ahol megoldatlan kérdések, tisztázatlan körülmények és rendkívül bonyolult összefüggések tömkelegével kell mind a történésznek, mind pedig a külpolitika kutatójának számolnia.

Ebben a tanulmányban a nemzetközi kapcsolatok és a történettudomány elméleti hátterére, valamint specifikusan a kontrafaktuális elemzési módra támaszkodva a Ferenc Ferdinánd halálát követő politikai reakciókkal foglalkozom. Az átfogó kérdés, melyre ezen esettanulmány révén választ keresek, az, hogy miként hat egymásra az esemény és az abból eredeztetett következményrendszer; miként súlyozzuk a pontszerű eseményt, az egyén vagy a struktúra szerepét a történetek magyarázatában.³ Specifikusan az alábbi elméleti kérdések kerülnek előtérbe: a na-

* A szerző a Budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi Kapcsolatok Multidiszciplináris Doktori Iskolájának, valamint a Pécsi Tudományegyetem Földtudományok Doktori Iskola Geopolitika alprogramjának doktorjelöltje. A tanulmány elkészítésében nyújtott segítségért és támogatásért köszönettel tartozom dr. Rada Péternek és dr. Marton Péternek. Jelen publikáció az Európai Unió, Magyarország és az Európai Szociális Alap által biztosított forrásból, az EFOP-3.6.3-VEKOP-16-2017-00007 azonosítószámú „Tehetségből fiatal kutató – A kutatói életpályát támogató tevékenységek a felsőoktatásban” című projekt keretében jött létre.

1 A júliusi válság legújabb historiográfiájának elemzése: Gyarmati, 2015.

2 Lásd például a Világtörténet 2015. 2. és 3. számának vonatkozó írásait. A historiográfiához: Mulligan, 2016.

3 Ez a kérdés azért releváns, mert sokak ma is úgy vélik, hogy jelenleg is a kiélezett konfliktusok korát éljük, lőporos hordón ülünk, amely bármikor lángra lobbanthatja a világot. Ferenc Ferdinánd halálának esete arra lehet jó példa a modern történelemből, hogy megnézzük, milyen folyamatok lendülnek, lendülhetnek mozgásba egy-egy pontszerű esemény hatására.

cionalizmus és az expanzív politika állítólagos konfliktusteremtő ereje tényleg olyan erős volt, hogy felülírta a döntéshozók egyéni lehetőségeit és meglátásait? Milyen döntéshozatali helyzetekkel szembesült a korabeli politikai garnitúra a Ferenc Ferdinánd halálát követő egy hónapban?

Két hipotézis Ferenc Ferdinánd halálának szerepéről

Úgynevezett történelmi tényekre „ténylegesen” szükség van, ezek elengedhetetlenek a történelem vizsgálatához, mivel általuk egyszerűsíthető le a végeláthatatlan eseményfolyam. Az esemény ugyanis az emberi felfogás véges rendszerében nem képes a maga végtelennek tűnő „valóságában” megmutatkozni. A kiválasztási folyamat során az események egymást követő és egymás mellett zajló káoszából egyes elemek hangsúlyt kapnak, rájuk támaszkodva pedig oksági láncokat, modelleket építünk, hogy a káosz értelmezhető és kordában tartható legyen. Egyesek szerint éppen ilyen „modellértékű” eseménynek minősül Ferenc Ferdinánd halála is, melyet – mint történelmi tény és mint nagyon fontos eseményt – annak kapcsán, hogy az okok között mekkora jelentőséget tulajdonítunk neki, alapvetően két nézőpontból közelíthetjük meg (a harmadik lehetőséget, a determinizmust nem vesszük számításba). Az első modellben az eseménynek gyengébb, míg a másodikban erősebb szerepet szánunk. Ezzel párhuzamosan az első modellben a struktúra, míg a másodikban az esemény kap nagyobb szerepet, mely a strukturális tényezők hatását felerősíti.

1. Ha az osztrák trónörökös 1914. június 28-i halálát casus belliként értelmezzük, akkor az eseményre csupán mint ürügyre tekintünk, s nagyobb jelentőséget tulajdonítunk az első világháború okai között a „háttérben” húzódó mélyebb indokoknak.⁴ Az esemény helyettesíthető, elhagyható, háború akkor is lett volna, mert más tényezők is a háború irányába mutattak. Ez a modell a háború kitörését illetően determinisztikus, az esemény szerepe a háború kitörésében viszont nem elengedhetetlen. Ez esetben felmerül a kérdés, hogy miként tudunk szilárd történelmi tényként tekinteni Ferenc Ferdinánd halálára és arra mintegy „felhúzni” az első világháború kitörésének minden okát, mivel – kontrafaktuálisan érvelve – ezen konkrét esemény elmaradása esetén egy másik ürügy pótolta volna. Meglátásom szerint a döntéshozóknak az orosz hadba lépésig volt reálisan lehetőségük más mederbe terelni az eseményeket, amint a cári birodalom hadat üzent a központi hatalmaknak, a kölcsönös függés rendszerében a többi nagyhatalom csatlakozása is nagyon valószínű (de nem elkerülhetetlen) volt.

2. Úgy is tekinthetünk a Ferenc Ferdinánd elleni merényletre, mint a háború végső – bár nem kétségtől egyedüli – okára, mely az események olyan „felgyorsulását” indította el, ami nélkül belátható időn belül nem tört volna ki háború. Ezzel

4 Az külön kérdés, hogy a hosszú távú folyamatokra úgy tekintünk-e, mint amelyek már eleve egy elodázható, de végső soron elkerülhetetlen világégés irányába mutattak, vagy pedig lehetségesnek tartjuk a háború elkerülését. Ezen struktúrák kialakulása és formálódása évszázados fejlődés eredménye, így megváltoztatásuk vagy nagyon lassú, vagy gyors, forradalmi átalakulásokkal járó folyamat.

nem tagadjuk más okok (például az előbb említettek mellett a nagyhatalmi versengés, a fegyverkezési láz, a szociáldarwinizmus által hirdetett nemzetek közti élet-halál harc ideája, a megaláztatástól való félelem, egymás szándékainak kölcsönös félreértése stb.) „háttérben” való mozgását,⁵ viszont a sarajevói merényletre úgy tekintünk, mint aminek – adott strukturális feltételek mellett való – bekövetkeztével immáron elkerülhetetlenné vált a háború.⁶ Ezzel az „elkerülhetetlenségi pontot” sokkal közelebb visszük a háborúhoz, és nem a „mélyen megbúvó”, hosszú távon érvényesülő okokban (társadalmi, gazdasági, politikai szükségességek és kényszerpályák) keressük a háború magyarázatát, hanem az azt közvetlenül megelőző időszak (például a júliusi krízis) gyors és „véletlenszerű” történéseiben. Ilyen értelemben nem beszélhetünk Ferenc Ferdinánd haláláról mint casus belliről, hiszen nem helyettesíthető semmilyen más eseménnyel, melynek ehhez hasonló „katalizátorhatást” lehetne tulajdonítani. Szimbólumjellegét azonban így is magán viseli, csak itt a merénylet az előző pontban vázoltakkal ellentétben nem az előzmények, hanem sokkal inkább a rá következő események gócpontjaként viselkedik az utólagos értelmező számára, olyan eseményként, mely egy teljes eseményfolyamot indított el a háború útján. Sőt az első értelmezéshez képest bizonyos értelemben erősebb, biztosabb, el nem mozdítható tényként áll a történelem végtelen idejében, mely Ferenc Ferdinánd halálára fontos, de nem „sorsfordító” eseményként tekint.

A második értelmezés szerint a sarajevói merénylet lényeges és szükséges ok, sorsfordító esemény, mely beindítja a júliusi krízist, vagyis a merényletből egyes következményként háború lesz. „A háború felé vezető út már ki volt kövezve”, de a pontos részletek még változhattak az egyéb okok függvényében. Míg az első elméleti megközelítésben a merénylet a döntéshozatalban, az események menetében csupán az egyik ok, amely mellé sok más – fontosabb – ok is csatlakozik, a második felfogás szerint a legfontosabb ok lesz belőle, minthogy minden eseménynek (történjék az mikro- vagy makroszinten) a merénylet új értelmet kölcsönöz. Ebben az esetben a merénylet szükséges előfeltétele a háború kitörésének.

Míg az első (Ferenc Ferdinánd halála mint ürügy) inkább utólagos szemzőgből tűnik magyarázó modellnek, addig a második a kortársak által is sugallt okok rendszerét modellezi. Ennek eredményeképp a merényletből a kortársak számára egyfajta bűnbak lett, melyre az ellenség minden rossz múltbéli cselekedetét ráaggatták, s minden háborús okot erre vezettek vissza.⁷ Mindez azt a propagandisztikus célt szolgálja, hogy a lehetséges valós indokokat – mint például a nagyhatalmi státusz elvesztésétől való félelem, a birodalmi törekvések, a társadalmi feszültségek levezetésének igénye, a hanyatlásról való figyelemelterelés, az egyéni ambíciók kiélése stb. –, amelyek a háborúhoz vezetnek, elhallgassák. A folyamat eredményeképpen a casus belliből (1. modell) egy háborút determináló szimbólum (2. modell) lett, az események kulminációs pontja.

5 A monokauzális magyarázat nyilvánvalóan helytelen volna.

6 Erre utal Richard Ned Lebow nemzetközi kapcsolatok szakértő „kétéves ablakként”.

7 A két központi hatalom utólagosan igyekezett a háborút úgy beállítani, mintha az csakis a sarajevói merényletre adott válasz lenne.

„Mi lett volna, ha...?": okok a kontrafaktualitás tükrében

A kontrafaktuális történeti vizsgálódások az új történelmi megközelítések között és a külpolitikai elemzésekben egyre nagyobb létjogosultsággal rendelkeznek.⁸ Főképpen a politikatörténeti témájú kutatásokban mutatkozik nagy érdeklődés a módszer iránt, melyet a szakemberek kutatási eszközrendszerüket kibővítendő használnak.⁹ A módszer gyakorlatilag valamilyen múltra vonatkozó feltételezésen alapul, mely a múlt egy vagy több tényezőjében változást idéz elő. Ehhez elegendő csupán egy személyt kicserélni vagy eltávolítani, egy-egy esemény bekövetkeztét korábbra vagy későbbre tenni, vagy egy bizonyos politikai döntést valamilyen irányban megváltoztatni.¹⁰ Tulajdonképpen gondolat kísérletekről van szó, melyek részben pótolhatják azt a hiányt, hogy a nemzetközi politikatudomány világában nincsenek ellenőrzött kísérletek, laboratóriumi körülmények, márpedig az eseményeket, folyamatokat a kutatónak magyarázni kell, s ennek során válaszolni a kérdésekre, hogy az adott esemény miért éppen akkor és úgy történt, miért nem máskor és máshogy. Ezt a célt szolgálja az úgynevezett bifurkációs pontok megállapítása, amelyek azokat az eseményeket jelzik, ahol a történések, az események menete akár gyökeresen más irányt is vehetett volna.¹¹ A kontrafaktuális kérdésfelvetés tehát segít megérteni egy-egy esemény előzményeit, rávilágít a lényeges pontokra, és megmutatja, hogy a valóság milyen mértékben született a véletlenek összjátékaként.¹²

E módszer alkalmazásában nem a „mi történt?” kérdés vizsgálendő, hanem a cél a „miért történt?” kérdésre adandó válasz föltárása. Amellett, hogy az elemző új feltételeket kreál, fontos azzal a gondolattal is eljátszani, hogy „miért az történt, ami történt, miért nem más?”. Valamilyen – ám valószínűsíthető – esemény elmaradása is ugyanúgy feltételezéseken alapul, s vizsgálati relevanciával bír. A politikai döntéshozó ugyanezt a módszert alkalmazza, de nem a múltra, hanem a jövőre vonatkozóan teszi fel kérdéseit: „mi lesz, ha...?” Ez a fajta gondolkodásmód segít az alternatívák tesztelésében és a rossz – nem várt vagy nem irányítható – kimenetelű döntések elvetésében.

8 „Az »alternatív történelem« terminus használata – mutatnak rá a szerzők – igen sokszínű, eredete az angol *allohistory* megnevezésből ered, de más elnevezés is használatos: *counterfactualism*, *virtual history* vagy *uchronia*, de a legáltalánosabban elterjedt mégis az *alternative history*, illetve az Egyesült Államokban az *alternate history*.” Szélpál, 2007. 146.

9 Lebow, 2008b. 449.

10 Lebow, 2000–2001. 593. „Gavriel Rosenfeld divergáló pontoknak (*points of divergence*) nevezi azokat a sarkalatos világtörténeti jelentőségű eseményeket, melyek minden alternatív történeti munkában megtalálhatók, és ahonnan a múlt elfordul a valós történelemtől a fiktív jövőképekbe.” Szélpál, 2007. 146.

11 Lebow, 2008b. 456.

12 Lebow, 2008b. 458. Marc Bloch is eljátszik a gondolattal népszerű művében: „Mekkora valószínűsége volt annak, hogy Napóleon megszületik? Hogy Adolf Hitlert 1914-ben, német katonaként, elkerülik a francia golyók? Nem tilos e kérdésekkel szórakoztatnunk magunkat. Feltéve, hogy annak tekintjük őket, amik valójában: egyszerű nyelvi technikának, amellyel megvilágíthatjuk a véletlen és az előreláthatatlan szerepét az emberi történelemben.” (Bloch, 2006. 156.) Egy másik helyen pedig az események legközvetlenebb okát tartja valós oknak, mert az „kevésbé általános jellegű, annak bekövetkezése tűnik a leginkább olyannak, mint amely a legkönyebben elkerülhető lett volna”. Bloch, 2006. 1121.

A kontrafaktuális módszer arra is rávilágít, hogy sok kutató értékeléskor gyakran igazságtalan, mert a nem megtörtént (sikeresen elkerült) eseményeket nem veszi bele az elemzésbe, hanem csupán a megtörtént hibákért marasztal el, amennyiben ítéletet mond a történelem szereplői fölött. A vezetői döntéshelyzetek során azonban számos olyan – nehezen feltárható – bifurkációs pont van, melyben a vezetői döntés éppen egy tragédia elkerülését előzte meg.

Joseph S. Nye négy kritériumot említ a kontrafaktuális felvetésekhez kapcsolódóan: 1. A kutatónak észszerű, összeillő feltételezéseket kell felállítania az események összetettségének valószínűsége alapján.¹³ 2. Az ok-okozati összefüggéseknek időben közelieknek kell lenniük.¹⁴ 3. Valamilyen elmélethez kell kapcsolódni.¹⁵ 4. Az ismert tényekre is tekintettel kell lenni, egyszerre tehát csak egy elemet szabad változtatni.¹⁶

Sidney Hook *The Hero in History* című műve szerint, ha feltesszük a kérdést, hogy „mi lett volna ha...?”, az segít az adott esemény fontosságának megállapításában. Ha az eseménynek nincs releváns alternatívája, akkor az nem szignifikáns történelmileg. E felfogás szerint a történelmi ténybe az ellentény (*counterfact*, alternatíva) is bele van ágyazva.¹⁷ A kritikus esemény az, amelynek a meg nem történte más mederbe terelte volna az összes többi, későbbi, tőle függő eseményhalmazt.

A kontrafaktuális elemzésnek még egy nagy előnye, hogy úgy segíti a makroszintű elemzést, hogy kiemeli a cselekvők szerepét, minthogy a történelem ezen gondolkísérlettel való megváltoztatásának módja leginkább valamilyen egyénnel, annak döntéshelyzetével összefüggésben valósul meg. Sokkal nehezebb ugyanis megragadni olyan nagy ívű és hosszú lefutású történelmi eseményeket, mint például Németország ugrásszerű gazdasági fejlődése a 19. század végén, s ekképpen ezek alternatíváit is nehezebb feltételezni. Ezzel szemben egy-egy politikai vagy katonai döntés azonban pillanatnyi eseményt takar (melyben persze benne foglaltatik a döntéshozó személyének tapasztalati tere, személyisége és a külső körülmények), mely szituáció potenciálisan magában hordozza az alternatíva megvalósulását is – egy olyan alternatíváét, amelyet az egyéb tények ismeretében képesek lehetünk áttekinteni.

Sok történész azonban úgy véli, hogy a „mi lett volna, ha nem hal meg Ferenc Ferdinánd?”-féle kérdés túlzottan ismeretlen eseményhalmazt indít el,¹⁸ mivelhogy

13 Például valószínűbb esemény általában az, hogy egy uralkodó vagy trónörökös nem hal meg egy diplomáciai látogatás során, tehát Ferenc Ferdinánd halálának meg nem történtét ilyen szempontból jogosan lehet elemezni.

14 Az extrém kontrafaktuális feltevések közé tartozik Kleopátra orrának az esete, hogy amennyiben az nagyobb lett volna, akkor Marcus Antonius nem szeret bele, a Római Birodalom története máshogy alakul, ezáltal Nyugat-Európáé is, vagyis végeredményben nem tört volna ki az első világháború. Nye, 2007. 53.

15 Vagyis olyan előzetes feltételezésrendszerre kell támaszkodnia, melynek korábban nem adtuk a magyarázatát.

16 Nye, 2007. 52–54.

17 Johnston, 1987. 83.

18 Így például Carr *Mi a történelem* című műve a kontrafaktuális történetírást zsákcáának tartja és szerencsejátékhoz hasonlítja. Számára ez a módszer önkényes, spekulatív és öncélú. Máshol Carr vigasztörténelemként tekint a „mi lett volna, ha...?” típusú kérdésekre, és az érzelmi és történelmietlen jelzőkkel illeti. Carr, 2006. 1150. Ez a könyv a mai napig az egyik legnépszerűbb történelmi módszertani munka. Ahogy

túl sok lényeges eseményt helyez teljesen más körülmények közé, így hatását nem tudjuk felmérni. Ezzel szemben az a kérdés, hogy Ferenc József miért nem tartott állami temetést Ferenc Ferdinánd számára, kevésbé spekulatív (minthogy egy alapvetően elvárható esemény nem következett be), s rá egészen egyértelmű válasz adható. William M. Johnston szerint éppen ez egy nagyon fontos kérdés, mert a közös gyász békét közvetíthetett volna az uralkodók révén a nagyhatalmak között. Mint ahogyan 1910 májusában a gyász egyesítette Európát: a kontinens koronás fői Londonban gyűltek össze VII. Edward angol király ravatalánál. 1914 nyarán azonban nem ez történt, pedig az etikett állami temetést kívánt volna meg. Az állami gyász elmaradása Alfred von Montenuovo herceg, a császár főudvarmestere tanácsának köszönhető, aki azt javasolta, hogy ne üljenek össze az uralkodók, és legyen gyors temetés. Ezt akkor az öreg uralkodó iránti kímélettel magyarázták.¹⁹ Lehetséges, hogy Ferenc József önmaga sem ragaszkodott egy olyan temetéshez, ahol ország-világ jelenlétével utólagos elismerést nyerne Ferenc Ferdinánd rangon aluli házassága – ami miatt a trónörökös meglehetősen hideg viszonyba került Ferenc Józseffel – azáltal, hogy feleségével (aki szintén a merénylet áldozata lett) közös sírba helyezik.²⁰

Merész az az állítás, hogy ilyen kis dolgok – mint Montenuovo döntése – is megváltoztathatja a történelem menetét. A kutatóknak ezért általában az események megokolására velük összemérhető, azonos szintű eseményeket kell keresniük, ekképpen pedig kizárni az imént ismertetett magyarázatot. Pedig a nagy eseményeknek is lehetnek apró okai, mivel nem lineáris világban élünk, ahol mindig egyik esemény következik a másikból, hanem események egymásra és együttes hatásából (okok) alakulnak ki az újabb események. Az időzítés (egybeesés) tehát kulcsfontosságú, s Richard Ned Lebow szerint az okok „beindításában” egy-egy katalizátor jellegű esemény kulcsszerepet játszhat.²¹

Az igazán kreatív tudós elmozdul a „tiltott” kérdések irányába, mindazonáltal elfogadja diszciplínája szabályait. A történész feladata éppen az, hogy eldöntse, a feltételezések milyen körülmények között relevánsak és mikor nem. Ha igazán jól alkalmazza a feltételezéseket, a „feltételes módú történelem megnyitja az utat a szabályos történeti értelmezés felé”.²² A háborúhoz vezető okok rangsorolását, értékelését csak úgy lehet megtenni, ha a kutató végiggondolja, hogy az adott esemény meg nem történtével (vagyis alternatívájának bekövetkeztével) vagy teljes elhagyásával mekkora változás idézhető elő az események menetében. Ezt pedig érdemes megtenni, mert így az események újragondolása elvégezhető, és sok korábban elhanyagolt vagy fontosnak nem vélt epizódra új fény vetülhet.²³ Egy lokális

írja: a történelem „annak feljegyzése, hogy az emberek mit tettek, nem azé, amit elmulasztottak megtenni, s ebben az értelemben igenis sikertörténet”. Tetlock–Parker, 2006. 28–29.

19 Eöttevényi, 1942. 363.

20 Johnston, 1987. 80–82.

21 Lebow, 2000–2001. 591–592.

22 Johnston, 1987. 84.

23 Amikor a kutató egy történelmi tett megítélésére tesz kísérletet, képzeletben a döntés meghozatala előtti állapotba helyezi magát, s megkezdi az alternatívák vizsgálatát annak érdekében, hogy tisztán lássa az adott pillanatban rejlő lehetőségeket, és hogy azok között mérlegelve, azokat összehasonlítva az értékelést

jelentőségű (hatású) esemény nyilvánvalóan nem minősülhet a háború alapvető mozgatórugójának. A kérdés nehézségét és bonyolultságát az okozza, hogy az ember minden egyes számba vehető okot megvizsgáljon, mert – Lebow szerint – ha elfogadjuk, hogy az első világháború több tényező „szerencsés” együttállásának folyományaképpen tört ki, akkor bármelyikük elhagyása nagyon valószínűvé teszi, hogy az egész eseménysorozat teljesen más fordulatot vett volna.²⁴

Lebow úgy véli, a véletlenséget további „másodlagos ellentényekkel” (*second-order counterfactuals*) kell ellenőrizni, vagyis a kutató elméjének be kell hatolnia a „mi lett volna, ha...?” világába, és a minimális átírás alkalmazásával számításba vennie az ottani valószínű fejleményeket.²⁵ A Ferenc Ferdinánd elleni merényletről beszélve úgy véli, egyáltalán nem egyértelmű egy ilyen tragikus esemény esetében sem, hogy az háborús okká fejlődik. Itt valójában a feltételek „szerencsés” együttállásáról van szó, melynek legfőbb tényezője az volt, hogy nyílt egy kétéves periódus (a *two-year window*), melyben legalább két nagyhatalom vezetői úgy gondolták, hogy a háború jobban szolgálja nemzeti érdekeiket, mint a béke.²⁶ Ráadásul a Monarchia a németektől is megkapta a támogatást. Az említett kétéves időszakon belül, de legfőképpen pedig a júliusi krízis idején az események egymásra hatottak, egymást erősítették, a valószínűséget növelték egy háborúhoz, nem pedig független entitásokként működtek, mint például egy pénzérme többszöri feldobása során az egymás utáni eredmények.²⁷ Lebow ezzel gyakorlatilag ugyanúgy az események visszafordíthatatlanságát ismeri el, a háború szükségszerűségének nézetét hirdetőkhöz képest azzal a különbséggel, hogy ő ezt a pontot Ferenc Ferdinánd halálának napjában határozza meg.²⁸ Azáltal, hogy kontrafaktuális felvetéseit – miszerint a trónörökös halálának elkerülésével számos, háborúhoz vezető tényező összejt-

elvégezhesse. Ezzel a módszerrel az elemző a kontrafaktuális vizsgálódások terebélyesedésére lép, mivel meg nem történt események megtörténtét veszi számításba annak érdekében, hogy a valóban megtörtént eseményt értékelni tudja. Még ha nincs is tudatában, de ugyanezt teszi a történész, amikor például „sorsdöntő” csaták esetében eljátszik a gondolattal, hogy mi lett volna, ha a másik fél nyer, vagy legalábbis értékelésében egy alternatívát implikál. Például: „a győzelem megmentette X. Y-t a teljes pusztulástól”. Ebben a kontextusban a „miért nem?” típusú kérdések a történészek számára sokkal elfogadhatóbbak (és gyakorta használatosak), mint a „mi lett volna, ha...?” típusú, feltételes módú kérdésfelvetés. Bár ez utóbbi lehet, hogy „történelmietlennek” tűnik, analitikai szempontból igenis releváns lehet.

24 Lebow, 2000–2001. 597.

25 Lebow, 2001. 61.

26 Lebow, 2000–2001. 592.

27 Lebow, 2001. 68–69. Lebow szerint egy esemény sohasem elkerülhetetlen, hanem inkább a történések időzítésének egybeesése és valamilyen – mögöttes okoktól független – katalizátor jelenléte az, ami a felszín alatti okokat beindítja. Ez alapján mondhatjuk, hogy az emberi cselekedetek és a strukturális tényezők dinamikus kölcsönhatásban állnak. Ugyanakkor amint az időzítés megfelelő, és a katalizátor jelen van, a háború elkerülhetetlenné válik. Ezzel a feltétellel tehát Lebow-nál Ferenc Ferdinánd halála jelenti az elkerülhetetlenségi pontot. Lebow, 2000–2001. 591–592.

28 Lebow a szarajevói eseményre éppen a katalizátor hatású történelmi események paradigmatisztikus példaként tekint. Lebow, 2000–2001. 614. Ugyanakkor ennek ellentmondva: „Szarajevó nem egy gyufa, mely begyújtotta Európa száraz fáját.” Egy bekezdéssel később azt írja: „A szarajevói kettős merénylet nélkül Európa még évekig béke állapotában maradhatott volna.” Vagyis ebben az értelemben június 28. mégis csak elengedhetetlen esemény volt a háborúhoz, és Lebow szerint az is „valószínűtlen, hogy bármi más provokáció hasonló körülmények közepette megtörténhetett volna”. Lebow, 2008a. 369.

szása nem következett volna be – beigazolódni látja, elismeri e történelmi tény „bebetonozottságát”, és azt, hogy ez lehet az egyik legfontosabb – de nem az egyetlen – ok a háború kitörésében. Ez azt jelenti, hogy maga az esemény elkerülhető lett volna, viszont miután bekövetkezett, ami utána jött – bármennyire félreértések és véletlenek sorozata –, a beindító esemény óriási hatásának következtében már nem volt elkerülhető.

Lebow szerint három okozati lánc véletlen²⁹ egybeesése nem várt következményekkel járt, s így ezek számítnak kritikusan fontosnak a júliusi krízis döntési mechanizmusainak értékelésekor. A négy – háborút kezdő – állam mindegyike saját vezetőinek helyzetértékelése eredményeképp jutott az alábbi következtetésekre: Németországnak el kellett kerülnie a kétfrontos háborút, a Monarchia belső és külső stabilitására nézve fenyegető tényezőként tekintett Szerbiára, Oroszország el kívánta kerülni az 1909-es megaláztatás megismétlődését (balkáni térszűkítését), illetve elejét kívánta venni a belső feszültségek fokozódásának.³⁰ Franciaország pedig kiállt orosz szövetségese mellett, hogy letörje az egyre hatalmasabb német hegemoniát.

Lebow azt is kiemeli, hogy a német és az osztrák vezetők hiányában voltak a megfelelő politikai rálátásnak,³¹ s ezzel ő is a felelősség kérdésének vizsgálata felé veszi az irányt.³² Azonban ez a megállapítás csupán a történész utólagos – az események végkifejletének ismeretével lehetséges – visszavetítésének tűnik. Hiszen – a kontrafaktualitás adta lehetőséggel élve – feltehetnénk a kérdést: hibáztatnánk-e a központi hatalmak vezetőit, ha ők nyerték volna meg a háborút? Bizonyára nem, sőt éppen politikai éleslátásuk kerülne az elemzések előterébe. A politikai döntéshozók a hadszíntereken történekekért – a front megmerevedéséért, a totális anyagháborúért – nem tehetők felelőssé, azt nem láthatták előre. Az ilyen következményekről való szakszerű tájékoztatás a katonai vezetés dolga lett volna.³³ Ugyanakkor ez utóbbi – a nagy létszámú hadsereg és fejlett haditechnika tudatában – gyors háborút prognosztizált. Lebow állítása kapcsán tehát árnyaltabban úgy fogalmazhatnánk: a döntéshozók nem rendelkeztek a megfelelő mennyiségű információval, hogy az egész helyzetet tisztán átlássák.

A háborúban meghatározott prioritások mások is lehettek volna. A britek amúgy is a status quo-ban voltak érdekeltek, és el voltak foglalva az írekkel. Franciaország mindig is gyengének érezte magát Németországgal szemben. Ezt a németek

29 A véletlen szó egyik jelentésrétegét Ernest Nagel amerikai tudományfilozófus Lebow-hoz hasonlóan határozza meg: „Egy esemény két vagy több – egymástól független – oksági láncolat metszéspontjában áll.” Nagel, 2006. 665–667.

30 Lebow, 2000–2001. 597.

31 Lebow, 2008a. 370.

32 Vigyázni kell viszont azzal az állítással is, hogy senki sem felelős, mert az azt implikálja, hogy mindenki csak az eseményekkel sodródott, tehát determinizmusról van szó. Meg kell tehát találni az egyensúlyt az egyéni felelősség, az egyéni cselekvőképesség és a „determinizmus” szorítása között. Ha a struktúrának túl nagy szerepet tulajdonítunk, az a determinizmus felé visz el minket.

33 Abban az értelemben, hogy a politikai vezetések tudatosan vállalták a háborút, az semmiképpen sem véletlenszerűen robbant ki, viszont annak hosszát és pusztítását senki sem láthatta előre. Ez a pusztítás további, a háborúban elkövetett katonai és politikai döntések eredménye.

ki is használhatták volna, ha nem sértik meg Belgium függetlenségét, ami a britek háborúba lépését jelentette.³⁴ A francia haderő önmagában hamar kimerült volna a németek erős elzási védvonala elleni harcban, amint az 1914-ben valóban be is következett. Nem valószínű, hogy folytatták volna a háborút ezen kudarcok után.³⁵

Joseph S. Nye egyik elemzésében egy Oroszországgal szembeni egyfrontos háború lehetőségét vázolja fel. Vilmos császár ugyanis ezt a tervet is fontolgatta, ám Helmuth Moltke vezérkari főnök meggyőzte, hogy logisztikai rémálom lenne az eredeti ütemtervtől eltérni, vagyis átcsoportosítani a francia határon álló csapatokat és ellátásukat keletre. Moltke szerint ugyanis a franciákkal való háború elkerülhetetlen volt, holott a háború után az egyik vasúti szakértő elismerte, hogy lett volna lehetőség az ország keleti részére hatékonyan átszállítani a csapatokat, s így a nyugati fronton a háború a németek számára védekezést jelentett volna.³⁶ Ami a keleti frontot illeti, az Oszmán Birodalom minden irányból védekezni kényszerült, az oroszok is csak részben „épültek fel” a japánokkal vívott 1905-ös háborúból és annak belső következményeiből. Az oroszok abban bíztak, hogy a mozgósítással eltántoríthatják a Monarchiát balkáni akciójától.³⁷ Az azonban mindenképpen fontos különbség az 1908–1909-es krízishez képest, hogy most már készek voltak harcba indulni.

Különösen érdekes és megfontolandó John Keegan felvetése arról, hogy ha a Monarchia a merénylet után azonnal felsorakozik hadseregével és nem vár egy hónapot a támadással, azzal megakadályozta volna a konfliktus eszkalálódását és más országok bevonását.³⁸ (Bár ez a fellépés a támadó felet kétségkívül agresszor-ként tüntethette volna fel egyesek szemében.) A fő probléma azonban az volt, hogy a Monarchia nem bízott magában és diplomáciai helyzetében, ezért kérte a németek támogatását, míg például olasz vagy román szövetségese véleményét nem vette figyelembe. Ilyen értelemben éppen az a szövetségi és konzultációs rendszer, amely 1815 óta szabályozta – több-kevesebb sikerrel³⁹ – az európai politikát, járult hozzá a krízis kiterjesztéséhez azáltal, hogy a külpolitika alapelemévé tette más nagyhatalmak véleményének kikérését, így vonva be őket a konfliktusba és hozva mozgásba az egész rendszert.

Ha a nagyhatalmak a rendszer dinamikájával (a nagyhatalmak dominóelvszerű állásfoglalása a válság során) tisztában lettek volna, nem hagyták volna, hogy Bécs a szerbek vonatkozásában maga irányítsa az eseményeket, hanem – mint ahogyan Paul W. Schroeder amerikai történész is kiemeli – már kezdettől fogva inten-

34 A brit politikai vezetés Belgium német megtámadása miatt lett egységes a Németország elleni háborút illetően. Ugyanakkor nem szabad azt sem figyelmen kívül hagyni, hogy a brit döntéshozók – ismervén a német és a hazai ipar termelési mutatóit – szintén 1914-ben látták eljönni azt az időt, amikor még utoljára esélyük mutatkozik a kontinens rivális nagyhatalma fölé kerekedni. Ennek tudatában érdekes, hogy 1914 júniusában még a britek és a németek közös haditengerészeti találkozón vettek részt. Nye, 2007. 79–82.

35 Lebow, 2000–2001. 609.; Lebow, 2008b. 455–456.

36 Nye, 2007. 79.

37 Lebow, 2000–2001. 607.

38 Keegan, 2010. 112.

39 Vermes Gábor szerint a probléma forrása az volt, hogy „a konfliktusokat nem rendezték, csak elodázták”. Vermes, 2001. 242.

zív diplomáciai erőfeszítéssel azon kellett volna dolgozniuk, hogy a nyilvánvaló problémát, a Monarchia 1914. június 28-i megaláztatását tárgyalásos úton rendezék.⁴⁰ Az csupán a realista külpolitikai értelmezés korlátja, hogy Oroszország mindenképpen abból indult ki, hogy a Monarchia balkáni térnyerése annak megerősödéséhez vezet. Ezzel szemben a „Duna völgyének beteg emberét” Szerbia teljes vagy részleges megszállása vélhetően nemhogy megerősítette volna, hanem éppen ellenkezőleg: Tisza István várakozásaival összhangban újra előkerültek volna a birodalom trialisztikus átalakítását – a szlávok birodalmi döntéshozatalba való bevonását – célzó hangok, melyek kiélezték volna a már amúgy is elhúzódó belpolitikai válságot.

A nagyhatalmak a fegyverkezési versenyben tapasztalt hajszra közepette saját értelmezési keretrendszer alakítottak ki (mint például a központi hatalmak részéről a kétfrontos háború elkerülésének tervei), ezek fényében látták az új eseményeket, nem pedig a maguk változásában. Optimálisan az új eseményeknek, hatásoknak, fordulatoknak az értelmezési keretrendszerre kellett volna hatással lenniük, nem pedig a keretrendszerbe kellett volna beleerőszakolni őket (túlzott analogizálás). Ezzel komolyan félreértelmezték az egyes történelmi jelenségeket, aminek 1914 júliusában és augusztusában végzetes következményei lettek. Az analogikus gondolkodás korlátaira utal az a tény, hogy a Monarchiában 1914-re úgy tekintettek, mint ami az 1908-as válság ismétlése lesz. Ugyanígy a német hadvezetés az 1870-es háború gyorsaságát prognosztizálta a nyugati frontra vonatkozóan.

Az értelmezési keretrendszerek hibáira mutat rá az, hogy a szerbek és az oroszok nem gondolták, hogy a központi hatalmakban ilyen erős a kétfrontos háborútól való félelem, amit kissé ellentmondásosan mihamarabbi háborúval akartak megoldani; illetve a cár 1909-es meghátrálását tekintve a Monarchiában sem gondolták, hogy az oroszok komolyan beavatkoznak Szerbia mellett – kockára téve egész hadseregüket nemcsak a Monarchia, hanem Németország ellen is – csupán egy büntető háború érdekében.

Az osztrák és a német vezetők egymástól függetlenül 1913–1914 folyamán több politikai átalakulást, helyzetváltozást is megtapasztaltak, amiről persze a potenciális ellenfelek mit sem tudtak.⁴¹ Emiatt az oroszok, szerbek és franciák ugyanolyan szemmel tekintettek rájuk, mint előtte,⁴² vagyis az észlelt külpolitika egyre inkább eltért a valós külpolitikai magatartástól. Közvetlenül a háború előtt a Monarchia számára már felettébb sürgető volt a balkáni helyzet megoldása, amit egy 1913-ban rendkívül megerősödött Szerbia tett a korábbinál fenyegetőbbé. A déli szomszéd nem mellesleg gazdaságilag is egyre jobban függetlenedett a Monarchiától, mivel gazdasági kapcsolatait Olaszország és Franciaország irányába terjesztette ki.⁴³ A politikai dinamika megváltozása azonban nemcsak a két középeurópai császárság esetében volt elmondható: az 1909-es orosz visszakozás Szerbia és Bosznia megsegítésétől immár 1914-ben nem volt tartható. Ha Oroszország

40 Parker–Tetlock, 2006. 370.

41 Ebben a tekintetben a hivatalosan kinyilvánított külpolitika, a külpolitikai magatartás és a mások által észlelt külpolitikai magatartás közötti eltérés felismerése kulcsfontosságú. Marton, 2013. 16.

42 Lebow, 2001. 69.

43 Galántai, 1975. 98.

még egyszer hagyta volna magát megalázni, akkor nagyhatalmi státuszának elvesztését kockáztatta volna.⁴⁴ Nem mellesleg az oroszok számára a jövőben sem lett volna ennél „kedvezőbb” lehetőség a háború kitörésére. Egyesek szerint ugyanis az oroszokat már 1914-ben belső társadalmi robbanás fenyegette, amit a háború kitörésével végül is 1917-ig lehetett elodáztatni. Ezen tényezők tehát mind a háború irányába tereltek a nagyhatalmakat.

A strukturális feltételek már 1914 előtt is adottak voltak egy kontinentális háború kitöréséhez, ha akarták volna, de egy vagy több tényező – így például a németek támogatásának hiánya vagy az oroszok visszakozása – miatt mindig bukárra volt ítélve a „kísérlet”. Ez alapján mondhatjuk, hogy a Monarchia minden valószínűség szerint nem kezdett volna háborúba, míg nem tudja maga mögött a németek támogatását. Éppen ezért nem fejlődött nagyhatalmi összeütközéssé az említett 1912–1913-as válság, amikor végül utolsó pillanatban Szerbia meghátrált. Úgy tűnik, a berlini és a bécsi döntéshozók akkor még nem érezték birodalmaikat annyira fenyegetve, hogy megkockáztassanak egy háborút. 1914 júliusában viszont kevésbé racionális, sokkal inkább érzelmi alapon döntöttek: a bosszú érzése, a császári család becsülete és a félelem hajtotta őket, hogy minél gyorsabban ki kell használni a még – utolsónak vélt – kedvező alkalmat a győztes háborúra. Pedig mint már utaltam rá, a Monarchia mozgósítási terve, amely egy egyidejű szerb és orosz háborúval számolt, korántsem volt kivitelezhető. Ráadásul a siker esetén várható végeredménynél (Szerbia bekebelezése) is felmerült a kétség, hogy növelte volna-e a multietnikus birodalom hasznát vagy sem.

Tehát elkerülhető lett volna-e a háború? Ez a kérdés eseményi (mikro-) és strukturális (makro-) szinten vizsgálendő. Bár az egyéni döntéshozatal, a mikroszinten történő háborús elkötelezettség valójában a világháborúhoz önmagában nem elég, maximum csupán egy korlátozott háborúra. A háborút fenntartó, annak pusztító hatását erősítő tényezők leginkább makroszinten (társadalmi és nemzetközi hatásokban) keresendők.

A történelmi tények jelentésének és az események egy lehetséges narratívájának meghatározásánál a kutató valószínűséggel dolgozik. Ennek ismeretében képtelen gondolat egy ennyire összetett történelmi problémára egyetlen „igaz” választ várni. Saját álláspontom⁴⁵ szerint – élve a kontrafaktuális feltevések Lebow által szorgalmazott lehetőségével – a feszültségek, a hadikészültségek, a kapkodás és a bizalmatlanság tényezői nagyon valószínűvé tettek egy kontinensre kiterjedő háborút.⁴⁶ Emellett, ha feltételezzük, hogy a részt vevő hatalmak előzetes percepcióikat még évekig megtartják, vagyis a németek a Schliffen-terv foglyai maradnak, a

44 Lebow, 2001. 70. Az európai államrendszer bécsi kongresszuson lefektetett alapelvei és gyakorlata már 1908-ban súlyos csorbát szenvedtek, amikor a Monarchia (Németország támogatásával) kompenzáció nélkül annektálta Boszniát, így Szerbia, Oroszország és Olaszország is megalázottan került ki a krízisből. Egy fenntartható rendszer érdekében a sértett államokat kárpótolni kellett volna.

45 Peter Burke a következőképpen fogalmaz: „Az elbeszélő történészeknek olyan módszert kell találniuk, mellyel az elbeszélésben önmagukat láthatóvá teszik, nem valamiféle öntetszelgés végett, hanem figyelemztetésül az olvasóknak, hogy ők sem mindentudóak és pártatlanok, s értelmezésükön kívül is lehetséges (attól eltérő) interpretáció.” Burke, 2006. 940.

46 Breuning, 2007. 15.

Monarchia pedig szeretné Szerbiával szemben kiköszörölni a csorbát, az oroszok pedig ezt nem nézhetik tétlenül,⁴⁷ akkor ilyen körülmények közepette belátható időn belül csekély esély maradhatott a békés megoldásra. Véleményem nem foglal magában szükségszerűséget, hiszen mindig van más út, és a háborúhoz vezető utat „a fegyverek első összecsapását megelőző öthetes válság bármelyik pontján megszakíthatták volna, ha szószólóra akad a józan megfontoltság, vagy az egyszerű emberi jóakarat”,⁴⁸ de a háború irányába mutató tényezők erősebbek voltak a békés megoldás híveinél.

Mindezzel együtt, amikor a strukturális tényezők egy irányt valószínűsítnek a jövőt illetően,⁴⁹ tér nyílhat a „nagy egyéneknek”, akik hosszú távú éleslátásukról tanúbizonyságot téve más irányba terelhetik az eseményeket. Ráadásul egy krízis diplomáciai szintű tárgyalása során a döntéshozó egyének szerepe még inkább felértékelődik.⁵⁰ Az első világháború tragédiája abban rejlik, hogy 1914 nyarán nem volt ilyen, a korszellemmel szembemenő ember,⁵¹ aki elegendő hatalommal rendelkezett volna „külön utas” tervei megvalósításához (legfőképpen az ingadozók saját oldalára állításával). Tisza István ideig-óráig tartó ellenállása csupán partikuláris, nem birodalmi érdekekre támaszkodott, így álláspontját a Monarchia teljes vezetése nem tehetette magáévá. Ráadásul Tisza befolyása nem volt összemérhető a birodalmi okokból békét támogató Ferenc Ferdinándéval.

Hogyan lehet tehát a sarajevói merénylet jelentőségét megítélni az ismertett események tükrében? Mint arra korábban utaltam, már a korabeli értelmezés is kihat az esemény történelmi szerepére: a propaganda, a háborús felbujtás érdekében előfordulhat, hogy felnagyítják az esemény valódi „értékét”, s mi már ebben a formában kapjuk „örökölt” (így a korabeli értelmezők gondolatait átvéve könnyen abba a csapdába eshetünk a merényletet illetően, hogy nélküle nem tört volna ki a háború). Az esemény értelmezése tehát rögtön megkezdődik, nekünk azonban az értelmezési rétegeket le kell hántanunk róla.

Számos döntéshozatali helyzet és a jó néhány említett bifurkációs pont meghatározása után elmondható, hogy a sarajevói merénylet nem kiemelkedő esemény abból a szempontból, hogy még nem döntött el semmit, és nem helyezte a nagyhatalmakat a háború egyirányú ösvényére. Csupán ürügyként szolgált: olyan közvélemény-formáló erőként, amely ráerősített az érlelődő háborúra és állásfoglalásra készítette az ingadozókat. Ilyen értelemben Ferenc Ferdinánd halálának struktúrát dinamizáló hatása kétségtelen, de így is csak a rendszer tünete volt, nem a háború alapvető oka.

47 E három kulcstényezőt Lebow-tól veszem át.

48 Keegan, 2010. 13.

49 Ezt a hatást eltúlozva determinizmusként aposztrofálják. A neorealista vagy strukturalista irányzat által az első világháborúra kidolgozott magyarázat az egyes államok haszonköltségvetését végzi el, melyet a háborúhoz való viszony kapcsán definiálnak. Ebben a képletben az 1914-es év elveszti történelmi jellegét, s tudományos objektum lesz belőle, melyet számszerű adatokkal igazolnak. Romsics, 2003. 51. Az embernek, az egyéni döntéseknek, döntéshelyzeteknek egy ilyen világban nem jut hely.

50 Mintz–DeRouen, 2010. 19.

51 Egy Bismarckhoz hasonló karakter, aki látta a hatalmi struktúra megváltoztatásának jelentőségét, és ehhez igazította mindennapi politikáját.

Ezen a ponton érdemes azonban feltenni fő kontrafaktuális kérdésünket: Mi lett volna, ha a trónörökös nem hal meg 1914. június 28-án? Az erre a kérdésre adott válasz az, amely növeli az esemény fontosságát. A sarajevói merénylet szükséges oka az első világháborúnak: nélküle akkor és úgy nem tört volna ki a háború, de szerepe kimerül abban, hogy további – sokkal mélyebb – okokat erősített. Hatását tovább erősítendő egy merész következtetéssel azt is mondhatjuk, hogy 1914. június 28-nak tragédiája az volt, hogy a merényletnek éppen egy olyan ember esett áldozatul, aki a háborúnak a gátja lehetett volna. Samuel R. Williamson nyomán Ferenc Ferdinándban a háborús aspirációk fékjét látom, mivelhogy éppen ő testesítette meg egy békésebb balkáni megoldás és az Oroszország felé közeledés politikáját.⁵²

A Monarchia trónörököse ugyanis óva intett egy az oroszokkal való háborútól: „Egy háború Ausztria és Oroszország között vagy a Romanovok, vagy a Habsburgok, vagy mindkét uralkodóház bukásához vezetne.”⁵³ A trónörökös amúgy sem hitt a Monarchia seregének felkészültségében, illetve a háborút addig mindenképpen elkerülendőnek tartotta, amíg az ő trónra kerülésével nem alakítják át a birodalom belső szerkezetét. Így tehát joggal állíthatjuk, hogy Ferenc Ferdinánd halálával a békepártiak egyik legfontosabb alakja tűnt el a birodalom közéletéből. Éppen erre alapozva állítja azt Samuel R. Williamson, hogy például a háborúpárti Oscar Potiorek boszniai kormányzó halála nem hozott volna olyan gyökeres váltást Bécs politikájában, mivel Ferenc Ferdinándnak lehetősége adódott volna az eseményeket békés mederbe terelni.⁵⁴

Érdemes azt is figyelembe venni, hogy Ferenc Ferdinánd 1914. június 23-ra, a II. Vilmosmal Konopistében⁵⁵ zajlott találkozó után, várta egy másik csehországi kastélyba, Chlumecbe Kirill orosz nagyherceg látogatását. A két fél felfogása – a két egyre inkább ellenséges birodalomban – közel állt egymáshoz. A találkozó azonban nem valósult meg; az orosz fél ugyanis lemondta. Valószínűsíthetően ezt az ekkor már erős oroszországi háborúpárti politika hatásának tudhatjuk be.⁵⁶ Mindenestre érdekes lehet elgondolni azt, hogy egy ilyen diplomáciai eseménynek milyen hatása lett volna az elkövetkezendő – és végül háborúhoz vezető – események kibontakozásában.

Rendszerszinten nézve a Nagy Háborúhoz kellett az események és folyamatok „szerencsés” egybeesése (a „kétéves ablak”, ahogyan Lebow fogalmaz), de nagy valószínűséggel ez az egybeesés, ha nem 1914 nyarán, de a későbbiekben – más formában, még Ferenc Ferdinánd valószínű ellenkezésével szemben is – újra megtörtént volna.⁵⁷ A Monarchia ugyanis – a Balkán-háborúk, a szerb terjeszkedés

52 Williamson, 1974. 434.

53 Idézi: Lebow, 2000–2001. 602.

54 Lebow, 2000–2001. 602.

55 1914 júniusában a II. Vilmos és Ferenc Ferdinánd közti konopistői megbeszélés tárgya Fritz Fischer szerint a Szerbia elleni közös akció lehetett; ez a feltételezés azonban nem bizonyított, mivel a találkozón szóba kerülő témákról nincs forrásunk. Williamson, 1974. 430.

56 Eöttevényi, 1942. 254–256. Furcsa módon azonban az orosz politikában azt hitték Ferenc Ferdinándról, hogy oroszellenes magatartást tanúsít.

57 Ezzel elfogadom azt a tételt, hogy a háborúnak nem Ferenc Ferdinánd halála lehetett volna az egyetlen oka, hanem a helyzet már annyira „megérett” a háborúra, hogy az események más láncolata ugyanúgy

és merénylet feszültségével telve – nem sokáig tűrhette volna háború nélkül agitáló, megnövekedett hatalmú és orosz, illetve francia támogatásban is részesülő déli szomszédja magatartását (vagy azért, mert Németország erélyességre buzdította volna, mint tette azt 1914 júliusában, vagy pedig mert a Monarchián belül a háborús párt kerekedett volna felül). A másik oldalról pedig az oroszoknak sürgősen meg kellett erősíteniük az 1908-ban elvesztett balkáni pozíciójukat, tehát valószínűleg 1914 nyara után is támogatásukról biztosították volna Szerbiát; még egyszer balkáni pozícióvesztést nem engedhetek volna meg. A hatalmi erőegyensúly alapján pedig a Monarchia mellé Németország is csatlakozott volna, mely erre az időszakra már paranoiásan félt a kétfrontos háború éveken belül bekövetkező tarthatatlanságától, tehát mindenképpen a megelőző csapás (*Präventivkrieg*) mellett tette le a voksát, mely szándék szerint megakadályozta volna a hatalom veszélyes koncentrálódását. A németek félték a közelgő 1917-es dátumtól – mely az előrejelzések szerint a Schlicffen-terv összeomlásának időpontját jelezte –, s ez további katalizátora volt a keleti konfliktusnak.⁵⁸

A Monarchia geopolitikai helyzete tehát szintén háborút valószínűsített: Európa közepén a német dominanciátörekvések és a Balkán átalakulásának korában nem lehetett semlegesnek maradni. Így tehát a Lebow által kiemelt három lényeges strukturális ok a valószínűség alapján a későbbiekben is még néhány évig további feszültségeket okozott volna a nagyhatalmi rendszerben. Egy ilyen kiélezett helyzetben a struktúra megváltozását olyan események okozhatták volna, mint például Oroszország forradalomba sülyedése, vagy ha a britek szemében a német hadifölény realizálódik, és ezért elvetik a közvetlen konfrontáció lehetőségét. Ez utóbbit illetően az idő a német hegemoniátörekvéseknek kedvezett, s végső soron a britek kénytelenek lettek volna egyezkedni a németekkel a kontinens felosztásáról.

Kissé bizonytalanabb feltevés, de valószínűsíthető, hogy II. Vilmos „lecserélésével”, a rendszerből való kiemelésével sem szüntetik meg azt a háború iránti alapvető igényt, melyet javarészt a katonai és a politikai döntéshozók a központi hatalmak országaiban teljes mellszélességgel támogattak.⁵⁹ A kulcskérdés a német császár esetében korábbra nyúlik vissza, miszerint uralkodásának kezdetén (1888) miért döntött Bismarck menesztése mellett. Utólagos nézőpontból azt lehet mondani, hogy döntéshozói szinten az első lényeges lépés a háború felé Bismarck levá-

világháborúhoz vezetett volna. Ezt a véleményt gyakran felhozták már Lebow-val szemben – ellentmondva annak a tételének, hogy ha a szarajevói merénylet nem következik be, akkor elkerülhető lett volna a háború. Lebow, 2009. 60.

58 Az orosz mozgósítás várható idejének a csökkenése okkal aggasztotta a német katonai döntéshozókat: becslések szerint míg 1890-ben a teljes hadsereget két-három hónapba telt volna a nyugati határra szállítani, addig ez 1910-re csupán 18 napra csökkent. Nye, 2007. 77.

59 Ferenc József alapvetően bizonytalankodó, a háborúban rossz irányú változást sejtő politikája is napok alatt – és kellő mértékű, adott helyzetben racionálisnak tűnő nyomásra – változott át a háborút támogató politikává. Andrzej Chwalba is kiemeli azt a tényt, hogy Európa uralkodói nem egyedül döntöttek, hanem komoly szakember- és tanácsadói gárda segítette, illetve befolyásolta őket, nem melleleg abszolutisztikus hatalmak az alattvalói véleménynyilvánítások erőssége függvényében is tovább csorbulhatott. Chwalba, 2011. 167.

tásával kezdődött: ez a változás azonban rendszerszinten vezetett átalakuláshoz, minthogy a Bismarck által felépített „békestruktúra” 1888-at követően évek alatt elhalt, nagyarányú militarizálódás vette kezdetét, s a kérdések katonai úton történő megoldása egyre inkább előtérbe került. Úgy vélem, egy nem expanzivista politikai garnitúra 1888-ban még más irányba terelhette volna a német politikát. Azonban az antant kialakulásakor (1907) a struktúra már ráállította Németországot arra a militarista pályára, amely racionális kiútként tekintett a háborúra, mint ami képes lesz enyhíteni a nemzet létét fenyegető bekerítettséget. Fontos azonban látni, hogy a struktúrának az első világháború előestéjén tapasztalható feszültsége is emberi döntéseken alapult (például Schliffen-terv, II. Vilmos expanzív külpolitikája, Hötendorff háborús terve, II. Miklós korai mozgósítása és bizalmatlanság mindenki részéről),⁶⁰ melyek éppen a már így is meglévő rendszer (kapitalizmus, ipari versengés, nacionalizmus, a németek felemelkedése) konfliktusgerjesztő hatását erősítették tovább.

A struktúrát illetően tehát megállapítható, hogy nem volt akkora dinamizmus a nemzetközi rendszerben, hogy az a balkáni átalakulásokra – mint a rendszeren kívüli kihívásokra – belső átrendeződéssel válaszoljon (senki sem merte megkockáztatni egy új szövetségi konstelláció kialakítását, illetve a már kialakult rendszereket részben a közvélemény, részben pedig a vélt vagy valós államérdek is erősítette), csak a külső átalakítás, a háború oldhatta fel a feszültséget. Elemzésem tehát a struktúra fontosságára nagyobb hangsúlyt helyez, mint a szarajevói merényletre mint egyedülálló eseményre.

Rendszerszinten a legfőbb gondot a balkáni lőporos hordó felrobbanása okozta, s a hordó korábban robbant, mint Ferenc Ferdinánd 1914-es halála (vagy legalábbis korábban teremtette meg a fent leírt kritikus feltételeket). Ekképpen az olaszok 1911-es líbiai háborúja bebizonyította az oszmánok sebezhetőségét, így a balkáni nemzetállamok erőre kapva elindították a Balkán-háborúkat, s végkicsengése alapvetően új – fenyegetésként érzékelt⁶¹ – helyzetet teremtett a Monarchia déli határainál.⁶² A Balkán-kérdés persze csak az egyik lehetséges konfliktusforrás volt akkoriban Európa számára. A világháború előtt Európa szinte mindegyik évben tanúja lehetett valamilyen politikai krízishelyzetnek, márpedig túl hosszán képtelenség lőporos hordón ülni. Így például 1912 őszén Oroszország 1,2 millió fővel emelte a katonai szolgálatban levők számát azzal a céllal, hogy nyomást gyakoroljon a Monarchiára egy esetleges balkáni invázió alatt, amire Bécs 200 ezer tartalékos galíciai elhelyezésével válaszolt. Ezt a feszült helyzetet csak 1913 márciusára sikerült feloldani.⁶³ Ugyanígy akár Elzász-Lotaringia kérdése is lángba boríthatta volna a kontinenst. Nem szabad azonban a strukturális körülményekre kizárólagos hang-

60 Ezek az emberi döntések úgy váltak a struktúra részévé, hogy jóval az itt elemzett időszak előtt megszülettek, és lényeges, eseményformáló szerepük révén még 1914-ben is éreztették hatásukat. Lásd például Bismarck menesztésének előbbiekben említett esetét.

61 Mint már utaltam rá, a Monarchia politikai vezetése nem tudott attól a meggyőződéstől szabadulni, hogy a Balkánon a kis nemzetállamok által okozott változásokra lépnie kell.

62 Lebow, 2000–2001. 600. Az is felmerülhet elméletileg, hogy valószínűleg pozitívan befolyásolhatta volna a struktúra stabilitását, ha az Oszmán Birodalom úrrá lett volna a balkáni népek függetlenedési törekvésein.

63 Williamson, 1988. 800.

súlyt helyezni, mert a történelemben gyakran tanúi lehetünk hasonló, strukturálisan meghatározott időszakoknak, melyekben elvárásunk alapján valaminek meg kellett volna történnie, ám az a valóságban mégis elmaradt.⁶⁴ A döntéshozó zsenije azonban éppen itt nyilvánul meg, amikor képes pillanatnyi áldozathozatal révén új alapra helyezni a nemzetközi rendszer roskadozó épületét.

*

A közös európai múlt egyik legvészerhesebb kora immáron több mint száz év távlatából is további – részben megválaszolatlan – kérdéseket vet fel. Azt, hogy a kérdéskörnek élő és aktuálpolitikai relevanciája van, és folyamatos hivatkozási alapot jelent, nem is kell hosszasan bizonyítani. Ebben a tanulmányban sokféle változó szerepét vizsgálva, a kontrafaktuális megközelítés kínálta lehetőségekből merítve igyekeztem a lényeges, de persze nem megkérdőjelezhetetlen okok – történelmi tények – halmazát, láncolatát felállítani, melyek nagy valószínűséggel elvezettek az első világhéghéshez. A kontrafaktuális kérdésfelvetés módszere segített a versengő feltételezések felállításában és azok közül a legvalószínűbbek kiválasztásában. A bonyolult összefüggések közepette nyilvánvalóan nem minden hatótényezőt sikerült számításba venni;⁶⁵ a sokféle megközelítés, a szüntelenül változó perspektíva, amelyben a múltat szemléljük, még mindig hozhat releváns összefüggéseket. A szerző mentségére szolgálhat azonban Ernest Nagel érvelése: „Egy magyarázat akkor is tökéletesen kielégítő lehet, ha amikor fölállítjuk, valami olyasmit is feltételezünk, aminek nem adtuk külön magyarázatát.”⁶⁶

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Bloch

2006 Bloch, Marc: A történész mestersége I–III. In: *Történetelmélet*, I. köt. 32–53., 125–161. II. köt. 1100–1124.

Breuning

2007 Breuning, Marijke: *Foreign Policy Analysis: A Comparative Introduction*. New York, 2007.

Burke

2006 Burke, Peter: Az eseménytörténet és az elbeszélés újjászületése. In: *Történetelmélet*, II. köt. 932–946.

64 Esetünkben ilyenek tekinthető az angol–oros vagy az angol–francia nagy összeütközés elmaradása Ázsiában, illetve Afrikában.

65 Marc Bloch szavaival élve: „Az egyszerű kíváncsiskodók elől sem szabad eltitkolnunk tudományunk bizonytalanságait. E bizonytalanságok ugyanis a mi mentségeink. Vagy inkább: ezekből ered tanulmányaink frissessége.” Bloch, 2006. 40.

66 Nagel, 2006. 657.

Carr

2006 Carr, Edward Hallett: Mi a történelem? In: *Történetelmélet*, I. köt. 175–190., II. köt. 451–463.

Chwalba

2011 Chwalba, Andrzej: Elkerülhető lett volna-e az 1914–1918-as Nagy Háború? In: *Aetas*, 26. (2011) 4. sz. 165–173.

Eöttevényi

1942 Eöttevényi Olivér: *Ferenc Ferdinánd*. Bp., 1942. [Reprint: 1991.]

Fischer

1968 Fischer, Fritz: *Germany's Aims in the First World War*. New York, 1968.

Galántai

1975 Galántai József: *Szarajevótól a háborúig. 1914. július*. Bp., 1975.

Gyarmati

2015 Gyarmati Enikő: 1914 – A júliusi válság régi-új historiográfiai olvasatai az első világháború centenáriumán. In: *Századok*, 149. (2015) 3. sz. 711–753.

Hook

2008 Hook, Sidney: *The Hero in History*. New York, 2008.

Johnston

1987 Johnston, William M.: Some Causes of World War I and Historians' Taboos. In: *The Journal of General Education*, 39. (1987) 2. sz. 77–84.

Keegan

2010 Keegan, John: *Az első világháború*. Bp., 2010.

Lebow

2000–2001 Lebow, Richard Ned: Contingency, Catalysts, and International System Change. In: *Political Science Quarterly*, 115. (2000–2001) 4. sz. 591–616.

2001 Lebow, Richard Ned: Agency versus Structure in A. J. P. Taylor's Origins of the First World War. In: *The International History Review*, 23. (2001) 1. sz. 51–72.

2008a Lebow, Richard Ned: *A Cultural Theory of International Relations*. Cambridge, 2008.

2008b Lebow, Richard Ned: Learning from Contingency: The Case of World War I. In: *International Journal*, 63. (2008) 2. sz. 447–459.

2009 Lebow, Richard Ned: Counterfactuals, History and Fiction. In: *Historical Social Research*, 34. (2009) 2. sz. 57–73.

Marton

2013 Marton Péter: *A külpolitika elemzése. Fogalmak és módszerek a külpolitika forrásainak feltárására*. Bp., 2013.

Mintz–DeRouen

2010 Mintz, Alex – DeRouen, Karl R.: *Understanding Foreign Policy Decision Making*. Cambridge, 2010.

Mulligan

2016 Mulligan, William: The Historiography of the Origins of the First World War. In: *1914–1918 online. International Encyclopedia of the First World War*. https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/the_historiography_of_the_origins_of_the_first_world_war (letöltés: 2019. május 10.).

Nagel

2006 Nagel, Ernest: A történelmi determinizmus. In: *Történetelmélet*, II. köt. 649–672.

Nye

2007 Nye, Joseph S.: *Understanding International Conflicts: An Introduction to Theory and History*. New York, 2007.

Parker–Tetlock

2006 Parker, Geoffrey – Tetlock, Philip E.: Counterfactual History: Its Advocates, Its Critics, and Its Uses. In: *Unmaking the West: "What-If" Scenarios that Rewrite World History*. Eds.: Tetlock, Philip E. – Lebow, Richard Ned – Parker, Geoffrey. Michigan, 2006. 363–392.

Romsics

2003 Romsics, Gergely: *The Emergence of the Post-Tragic Classical Realist and Neorealist Interpretations of the First World War*. [Thesis, Central European University.] Bp., 2003.

Szélpál

2007 Szélpál Livia: A történelem jövője. Bevezetés egy nem hagyományos történetírás (un-conventional history) elméletébe. In: *Aetas*, 22. (2007) 1. sz. 135–146.

Tetlock–Parker

2006 Tetlock, Philip E. – Parker, Geoffrey: Counterfactual Thought Experiments: Why We Can't Live without Them and How We Must Learn to Live with Them. In: *Unmaking the West: "What-If" Scenarios that Rewrite World History*. Eds.: Tetlock, Philip E. – Lebow, Richard Ned – Parker, Geoffrey. Michigan, 2006. 14–46.

Történetelmélet

2006 *Történetelmélet*. I–II. Szerk.: Gyurgyák János – Kisantal Tamás. Bp., 2006.

Vermes

2001 Vermes Gábor: *Tisza István*. Bp., 2001.

Williamson

1974 Williamson, Samuel R. Jr.: Influence, Power, and the Policy Process: The Case of Franz Ferdinand, 1906–1914. In: *The Historical Journal*, 17. (1974) 2. sz. 417–434.

1988 Williamson, Samuel R. Jr.: The Origins of World War I. In: *The Journal of Interdisciplinary History*, 18. (1988) 4. sz. 795–818.

TAMÁS DUDLÁK

THE HISTORICAL ROLE OF THE ASSASSINATION AT SARAJEVO

A COUNTERFACTUAL ANALYSIS OF THE CAUSES OF WORLD WAR I

This paper tries to define the role of Franz Ferdinand's assassination (June 28, 1914) related to other possible micro and macro causes of World War I. The analysis relies on the counterfactual method that utilizes the oftentimes neglected potential of the "what if" question and highlights the alternatives in the decision-making process of an actor, thus broadening the perspective of the individual and making connection between micro and macro levels. Among the causes of the war, Franz Ferdinand's death can be regarded as an important, but not indispensable factor. Based on the counterfactual method, I admit the possibility of alternative ways in every decision-making process and the ability of changing the flow of events and opposing the constraining nature of the structure (macro level causes that make the outbreak of war possible). This alternative way of thinking is what the leaderships of the pre-war societies lacked: after June 28, there was no individual having enough political power to turn the tide against the Zeitgeist (the macro level).

A családtörténet-kutatás új útjain¹

A családok, a családi élet kultúrtörténeti vizsgálatának fokozatos előtérbe kerülése évtizedek óta megfigyelhető a történelemtudományban. Ezen belül az utóbbi években egyre nagyobb hangsúly esik a családi stratégiák vizsgálatára, egyes családok több generációjának nyomon követésére, a társadalmi kapcsolatok kutatására. Számos iskola és módszertan ismert, melyek különböző módokon és szempontok szerint közelítik meg ezt a témakört, s különböző típusú forrásokat vizsgálnak. A Lyndan Warner, a kanadai Saint Mary's University docensének szerkesztésében 2018-ban, a Routledge kiadónál megjelent *Stepfamilies in Europe, 1400–1800* című tanulmánykötet ezen kutatások közül fűzi össze 12 szerző 11 tanulmányát.

A mozaikcsaládok, illetve azok jogi és gazdasági keretei, működése és dinamikája a társadalomtörténet egyik legújabb kutatási területe. A téma az utóbbi években több konferencia, monográfia és tanulmánykötet alapját képezte. Magyarországon az Erdélyi Gabriella által vezetett MTA BTK Lendület Családtörténeti Kutatócsoport 2017 óta interdiszciplináris módon foglalkozik a magyar premodern társadalom összetett és mozaikcsaládjainak vizsgálatával. A kutatócsoport együttműködik a kötet szerzőivel, és 2019 májusában Budapesten egy nagyszabású nemzetközi családtörténeti konferenciát rendezett (*Stepfamilies in the Early Modern World*).

A Lyndan Warner által szerkesztett kötet az összetett családok témakörében elmélyedő és egyúttal átfogó képet adó munka. A könyv négy évszázadból, Nyugat-Európától Észak- és Kelet-Európáig sorol példákat az adott társadalom különböző rétegeibe tartozó mozaikcsaládok stratégiáira és működésére, tagjainak életére vonatkozóan. A szerzők tanulmányaikban irodalmi és képzőművészeti alkotásokat, egyházi, különböző jogi és gazdasági iratokat, egodokumentumokat és másodlagos forrásokat vetnek össze, levelezéseket elemeznek. A kötet ezért elsősorban módszertani szempontból érdekes, a kora újkori mozaikcsaládok összetett világának számos vizsgálati lehetőségét vonultatja fel.

A tanulmánykötet elején az egyes szerzők munkásságuk rövid összefoglalásán keresztül mutatkoznak be. Vizsgálati területeik rendkívül változatosak, akad közöttük kultúrtörténetre, társadalomtörténetre, művészettörténetre, irodalomra, gazdaságra és jogra szakosodott kutató is. Az interdiszciplinaritás az egyes tanulmányokra is jellemző. A szerzők saját módszertanukon felül egymás eredményeire reflektálva további vizsgálati aspektusokat vonultatnak fel, ily módon építve a mozaikcsaládok mint új kutatási terület alapjait.

A tanulmányokat a szerkesztő bevezető és összegző tanulmánya foglalja keretbe, s egy függelék egészíti ki, melyben 14 fő- és ezenfelül négy alegységre bontva szerepelnek a

1 *Stepfamilies in Europe, 1400–1800*. Ed.: Warner, Lyndan. New York, Routledge, 2018. 288 p.

kötetben felmerült témákat érintő további munkák, mintegy bibliográfiai összegzésként. Lyndan Warner bevezető tanulmányában megállapítja, bár a közfelfogás az elmúlt évtizedekben a válások megnövekedett száma miatt a múlt családjaira mint boldog nukleáris családokra tekint vissza, az összetett és mozaikcsalád azonban a kora újkori Európában éppúgy gyakori jelenség volt, mint a mai, modern társadalomban. Alapvető különbség azonban, hogy a mai mozaikcsaládok válás és azt követően egy új házasság révén jönnek létre, a vizsgált időszakban az egyik fél elhunytá következtében alakultak ki. Ennek ellenére, ahogy Warner az összegző tanulmányban bővebben kifejti, a mozaikcsaládok tagjainak szerepei és érzelmi élményei nagyon is hasonlóak voltak a mai emberekéhez, így a kötet eredményei nem csupán a történelemtudomány számára hasznosak.

A tanulmányok elrendezése időbeli sorrendet követ, ennek ellenére a szerkesztésben tematikus egységek is megfigyelhetők. A családok társadalmi és gazdasági stratégiáinak tükrében tárgyalja az újracházasodás, az új házastárs kiválasztásának szempontjait és a válásztás szereplőit Alexandra Guerson, a Torontói Egyetem oktatója és Dana Wessel Lightfoot, a University of Northern British Columbia docense. A szerzők a katalóniai Girona izraelita családjainak megváltozott házassági stratégiáit és a mozaikcsaládok jogi kereteit vizsgálják az 1391-es zsidóellenes támadásokat követően.

Szintén a jog felől közelíti meg a témát Anna Bellavitis, a franciaországi Roueni Egyetem professzora, aki a velencei családok belső működését elemezve a törvénytelen gyermekek helyzetét is vizsgálat alá vonja. Forrásait a testamentumok képezték. Ezekből látható, hogy a végrendelező férfi és nő gyermekei érdekeit szem előtt tartva szabadon választhatott számukra gyámot, aki egy esetleges új házasságban is óvhatta a félárvékat. Ezek a gyámok a végrendelező családjának tagjai voltak. Ugyanakkor a szerző arra is felhívja a figyelmet, hogy a velencei arisztokrácia végrendeleteiben a törvénytelen gyermekekről való gondoskodás is gyakran megjelenik. A velencei urakhoz hasonlóan Diego Hurtado de Mendoza, a neves spanyol történétíró is gondoskodott végrendeletében – a két feleségétől született 11 gyermeke mellett – a két szeretőjétől született négy törvénytelen gyermekéről.

A spanyol nemesség mozaikcsaládjainak jellemzőit Grace E. Coolidge, a Grand Valley State University történelemprofesszorának tanulmánya mutatja be. Kutatási módszertana Bellavitis metódusával számos párhuzamot mutat, mindketten elsősorban végrendeletekre támaszkodnak, s a tanulmányokat összevetve az is megállapítható, hogy a két térség előkelő családjainak stratégiái igen hasonlóak voltak. Néhány jelenség egész Európában megfigyelhető. Ilyen volt többek között az özvegy férfiak hamarabbi újracházasodása, az özvegy nők nagyobb cselekvési szabadsága vagy az új házastárs kiválasztásában szerepet játszó társadalmi, gazdasági és családi-stratégiai szempont.

A kötet több tanulmányában is olvasható utalás a mostohaanya-sztereotípiákra, melyek számos korabeli történet és mese alapját ihlették. Tim Stretton, szintén a Saint Mary's University oktatója tanulmányában a mostohaanya státust jogi keretben vizsgálja, eseteit széles, európai példatárból merítve. Ugyanígy az újracházasodást övező, a korabeli irodalomban megjelenő sztereotípiákra építi írását Anu Lahtien, a Helsinki Egyetem oktatója. Az irodalmi szövegeket családi levelezésekkel veti össze, s ez alapján mutatja be a mozaikcsaládok működését a 15–17. századi Svédországban. Elemzi az özvegy férfiak és nők újracházasodásának körülményeit, a félárván maradt gyermekek helyzetét, valamint azokat a tényezőket és együttthatókat, amelyek meghatározták az ilyen típusú családok kialakulását és életét.

Ugyanezen szempontok állnak Sylvie Perrier, az Ottawai Egyetem kutatója tanulmányának középpontjában is. Vizsgálatát azonban több generációra kiterjesztette, így szélesebb családi kapcsolati hálózatban elemzi az összetett és mozaikcsaládok működését, ki-

térve a kontaktusok érzelmi oldalára is. Hasonló módszertannal dolgozik Margareth Lanzinger, a Bécsi Egyetem gazdaság- és társadalomtörténet-kutatója is. Tanulmányában a 18. századi salzburgi és alsó-ausztriai mozaikcsaládok életét, érzelmeit vizsgálva a szétválasztási kérelmekre helyezte a hangsúlyt.

A mozaikcsaládok tagjainak érzelmi tapasztalatait Erdélyi Gabriella elemzi részletesen Miskolci Csulyak István omniáriuma alapján, melynek elejére a hatszor nősült lelkész maga jegyezte fel családfáját. Miskolci Csulyak – aki hat felesége közül ötöt özvegyen vett el – példáján látható, hogy a kora újkori mozaikcsaládok rendkívül összetettek voltak. Megfejtésük sokszor a korabeliek számára is feladvány volt, amit Pauwels Janszoon van Schoten *Het raadsel van Nijmegen* (Nijmegen rejtélye) című festménye (1619) érzékletesen fejez ki. A képen az alkotó négy szöveget helyezett el, amelyek egyfajta találos kérdést alkotnak a családi viszonyokra vonatkozóan. Sebastiaan Roes, a nijmegeni Radboud Egyetem oktatója tanulmányában a festményt, illetve annak nyomtatványváltozatait és történetüket ismerteti, s ez alapján tárja fel a kora újkori németalföldi családi jog szövevényes útjait.

Német protestáns halotti beszédek, epitáfiumképeket és a temetések ceremóniakönyveinek metszeteit elemzi tanulmányában Cornelia Niekus Moore, a Hawaii Egyetem kutatója. A szerkesztő, Lyndan Warner tanulmánya is a művészeti ábrázolásokon keresztül jeleníti meg a 15–18. századi mozaikcsaládokat, külön függelékben felsorolva az ismert ilyen típusú ábrázolásokat.

A kötet összetett és átfogó képet nyújt a kora újkori európai mozaikcsaládok témakörében. Földrajzi, vallási, jogi és társadalmi tekintetben is széles merítést ad, számos típusú forrást interdiszciplináris módon és különböző metódusok alapján elemezve. A tanulmányok, a szerzők korábbi munkássága és a kötet végén található összefoglaló bibliográfiai áttekintés is módszertani segítséget kínálhatnak a kibontakozó magyarországi mozaikcsalád-kutatás számára.

Bódai Dalma*

* A szerző az ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola doktorandusza, az MTA BTK Lendület Családtörténeti Kutatócsoport doktorandusz kutatója.

Amikor gésának öltöztek a bálokon a lányok

A japán–magyar kapcsolatok történetéhez¹

Az utóbbi években megszáporodtak a japán–magyar kapcsolatok történetének különböző aspektusait bemutató kötetek.² Ezek sorába illeszkedik Tóth Gergely monográfiája is, amely az 1869 és 1913 közötti időszakot dolgozza fel. A könyv alapvető erénye, hogy szerzője a témát valóban két ország kétoldalú, paralel kapcsolataként mutatja be, így nemcsak Japán magyarországi jelenlétét elemzi, de ugyanolyan súllyal vizsgálja a Japánban felderíthető, Magyarországra vonatkozó forrásokat is. Ez a forrásfeltáró munka – bizonyára a nyelvi akadályok miatt is – sokáig elhanyagolt terület volt, a szerző érdeme, hogy sikerült jó néhány eddig teljesen ismeretlen japán forrást ismertetnie. Tóth Gergely az előszóban a kutatás céljait úgy határozta meg: Japán és a Monarchia, e két 19. századi „későn jövő” ország döntéseit, stratégiáit, a korabeli tudástranszfer tartalmait, a két fejlődő állam egymásra való odafigyelését, a kelet-európai orientalizmus kialakulását, valamint a magyarországi Japán-kép, illetve a japán Magyarország-kép alakulását kívánja vizsgálni. A két kultúra viszonyának objektív feltárását és értékelését azonban igen megnehezíti, már a tárgyalt korban is, hogy a néhány felületes hasonlóság alapján megjelenő, romantikus színezetű nyelv- és egyéb rokonítási kísérletek mindenáron valamiféle ősi vonzódást és rokonságot feltételeztek a két kultúra között. A szerző – éppen ezért – az elsődleges források feltárásának fontosságát hangsúlyozza, és ennek szellemében munkája során hatalmas adat- és forrásmennyiséget dolgozott fel (melyek között fontos és releváns japán levéltári és nyomtatott források is vannak). Talán csak egy logikai következtetlenséget tehetünk szövé: a negyedik, *Diplomácia és külkereskedelem* című fejezetnek az első fejezet után kellene következnie, a jelenlegi struktúrában ugyanis előbb ismerkedhetünk meg részletesen az 1870–1890-es évek utazásaival, mint az 1869-es barátsági, hajózási és kereskedelmi szerződéssel.

Az igen szerteágazó tematika miatt csak néhány részterület bemutatására koncentrálok ismertetésemben. Az első fejezetben a két címszereplőt: az Osztrák–Magyar Monarchia, valamint a sógunátus évszázadai után a modern fejlődés útjára lépő Meidzsi-kori Japán alapvető viszonyait mutatja be a szerző. A következő részekben a Japánban járt állami vagy magánexpedíciókról (Széchenyi-expedíció, Ferenc Ferdinánd expedíciója) és az egyéb utazókról (Szemere Attila, Bozóky Dezső, Zichy Ágost) olvashatunk. Az utazókat vizsgálva egyértelműen megállapítható, mivel a japán látogatók útjai „elsősorban szakmai jellegű tanulmányi utak voltak”, sokkal kevesebb japán látogatott el Magyarországra. A japánok útjai

1 Tóth Gergely: *Japán–magyar kapcsolattörténet, 1869–1913*. Bp., Gondolat Kiadó, 2018. 352 p.

2 A 2017-ben megjelent kötetek: Wintermantel Péter: *Nippon-babona. A magyar–japán kapcsolatok története*. Bp., 2017; Kiss Sándor: *Japán vonzásában*. Bp., 2017; Umemura, Yuko: *Japánok és magyarok egymásról*. Bp., 2017.

elsősorban az Egyesült Államokba és Nyugat-Európába irányultak, ráadásul az is kedvezőtlenül hatott, hogy Budapest a Monarchián belül hátrányban volt Béccsel szemben. Szinte mindenki Bécsen keresztül jött Magyarországra, és csupán néhány napra, sokszor csak udvariassági látogatást téve a társfővárosba. Talán ebből következik, hogy viszonylag kevés japán forrás lelhető fel. Ezzel szemben a magyarok egy része magáért az utazásért utazott – „l'art pour l'art” utazó volt –, s azért volt annyi arisztokrata, vállalkozó az útra kelők között, mivel ők rendelkeztek utazáshoz szükséges anyagi lehetőségekkel. A Japánban járt többi személy általában valamilyen nagyobb szervezet keretein belül jutott el a távoli országba (tengerészek, meglepően sok hajóorvos, papok stb.).

Még egy fontos körülmény érdemel figyelmet: a korszak a tömegsajtó kialakulásának kora. Egy új szereplő jelent meg a közvélemény Japán-képének alakításában: az újságíró (olyan jellegzetes példákkal, mint Pásztor Árpád, Izsóf Alajos vagy Kozmutza Kornélné Márkus Ottília). Nem lehet eléggé hangsúlyozni az ő szerepüket, mert a kor legfontosabb médiuma az újság volt, s a fővárosi és vidéki napilapok Japánról szóló cikkei alapvetően befolyásolták a japánokkal személyesen alig találkozó közönség nézeteit. Az is nyilvánvaló, hogy az írásokból kibontakozó Japán-kép – néhány elitélő motívumtól eltekintve – határozottan előnyös. Ekkoriban alapozódik meg Japán alapvetően pozitív képe. Nyilván a megjelent írásokról szóló összeállítás nem lehet teljes, még sok vonatkozás rejtőzhet a korabeli lapok hasábjain (például olyan magyar utazók is előkerülhetnek, akik nem jelentettek meg könyvet, csak hírlapi cikkben számoltak be utazásukról). A korabeli lapok is szolgálhatnak újabb adatokkal: egyes lapok ugyanis megjelentették a nagy szállodákban megszállt idegenek nevét. Mutatóba csak néhány példa: Kajiura J. (?) tokiói távírómérnök (1899), Macukata Maszajosi politikus, volt miniszterelnök (1902), Siraszava Homi erdőtanácsos (1910). A japán források feltárását is tovább kell folytatni: Japánban hagyomány volt a literátus életforma, a naplók írása, s akik távoli utakra indultak, bizonyára készítettek feljegyzéseket.

A negyedik fejezet a diplomáciai és külkereskedelmi kapcsolatokat mutatja be. Alapvető problémaként merül fel, vajon lehet-e a közös külügyminisztérium birodalmi külpolitikáján belül valamilyen külön magyar kezdeményezést, szálát, irányultságot elkülöníteni. A szerzőnek itt is sikerült jellegzetesen magyar szereplőket bemutatni (például Palotay Ödön, báró Szilassy Gyula).

Az ötödik, a kulturális, művészeti kapcsolatokról szóló fejezet az előzőeknél vázlatosabbra sikeredett. Ezt bizonyára a kérdés kiterjedtsége is magyarázza: nehéz egy fejezetben belül szólni a képző- és iparművészet, a színház, az irodalom, a nyelvoktatás egymástól távol eső témáiról. Nyilvánvaló, hogy a terjedelem nagymértékű felduzzasztása nélkül nem lehet minden területet kellő mélységben tárgyalni, ennek ellenére a kulturális kapcsolatok részletesebb kifejtést igényeltek volna. Leegyszerűsített Kavakami Otodzsiró és Szadajakko magyarországi vendégszereplésének bemutatása, pedig tényleg elmondható, hogy valóságos Szadajakko-láz tört ki Budapesten (készülő japán színházi bibliográfiámban eddig nem kevesebb mint 111 korabeli sajtóközleményt gyűjtöttem csak 1902-ből). Nagyobb hiány, hogy a szerző nem említi a Japánba visszatért Szadajakko „pótlásaként” felléptetett, Hanaka néven a tárgyalt korszakban háromszor is vendégszereplő Óta Hiszát, mivel az ő színpadi karrierje is bizonyíték arra, hogy mekkora igény volt a századfordulón a „japán stíle”. Óta Hisza 1910–1911 őszen–tavaszán még nagy vidéki körutat is tett: fellépett Aradon, Nyíregyházán, Pécsen, Szabadkán, Nagyváradon, Szatmáron stb. Olyan írók írtak róla áradozva, mint Kosztolányi Dezső, Szép Ernő, Dutka Ákos vagy Somlyó Zoltán. Talán az ő műsora volt sokak számára a japánokkal való első találkozás, akkor láthattak először igazi hús-vér japán embereket szemtől szemben, noha a színpadon sokszor nézhettek „japánokat”, mivel A gé-

sák volt az egyik legtöbbször bemutatott operett. Bár mind Szadajakko, mind Hanako japán színházi autentikusságához kétség fér, mégis a hagyományos japán színház elemeiből építkező műsoruk és az „operett-japánok” negédes csacsogása között ég és föld volt a különbség. Mégsem szabad lebecsülni a japán témájú darabok (*Mikádó*, *A gésák*, *Pillangókisasszony*) jelentőségét, mert különben nem érthető az a „japán láz”, aminek jeleit sokszor megfigyelhetjük. Néha érthetetlen is az ilyen nagy vonzódás Japán iránt, hiszen ezt – ahogy fentebb láttuk – személyes kapcsolatok kevésbé indokolták. Miért gyűjtöttek mégis oly sokan japán tárgyakat, miért fényképezkedtek fiatal lányok gésajelmezben, miért volt annyi bálon japán életkép, miért szerepelt az orfeumok műsorán annyi japán szám, hogyan lett egy ilyen távoli ország kultúrája ilyen rövid idő alatt ennyire közismert?

A hatodik fejezetben (*Eszmék, nemzeti ideológiák*) a szerző bemutatja a „turanizmus”, a „magyar–japán rokonítási kísérletek”, a „sárga veszedelem” gondolatainak korai megjelenését. Talán csak amiatt lehet hiányérzetünk, hogy a szerző nem elemezte mélyebben az orosz–japán háborúval kapcsolatos publicisztikát, egyáltalán azt a folyamatot, amelynek során egy tipegő, udvarias kis japánokkal teli „Tündérországból” a „sárga veszedelem” rémével fenyegető hódító birodalom lett. A következő fejezetben betekintést nyerünk egyéb kelet-európai országok (Lengyelország, Csehország, Románia, Horvátország, Ausztria) és Japán kapcsolataiba. Az újabb tartalmi egység a *Bájos Tündérorság*, dicsőséges *Dai Nippon* címet viseli, és tulajdonképpen a kor utazási irodalmán alapuló, kedélyes stílusú, anekdotikus „bédekker” Japánról. Kétségtől élveztetés olvasmány, de kérdés, helye van-e tudományos igényű műben.

A könyvet olvasva a szerző félelme aligha látszik indokoltnak: a téma kutatása nem „csak kuriózumok utáni bogarászás”, a kapcsolattörténet felderítése egyéb tudományterületek (irodalom-, színháztörténet stb.) számára is új eredményekkel szolgálhat. A további kutatás feladata lehet például mind a japán, mind a magyar utazók háttérének teljesebb felderítése, az irodalmi művek, színdarabok japán vonatkozásainak felszínre hozása, a Magyarországon és Japánban járt művészek visszhangjának elemzése, illetve annak feltárása, miként jelent meg a japonizmus a mindennapi életben.

Koós István*

* A szerző az ELTE Kőrösi Csoma Sándor Kollégium könyvtárosa (1118 Budapest, Dayka Gábor u. 4., kooszishisho@caesar.elte.hu).

Magyarország és az arab világ 1947–1989¹

A József Attila Tudományegyetem (ma Szegedi Tudományegyetem) az 1980-as évek elejétől az Európán kívüli világ kutatásának (Latin-Amerika és az arab világ) bázisává vált. Ezen kutatások egyik vezéregyénisége, iskolateremtő mestere a kezdetektől fogva J. Nagy László professzor. Oktatási tevékenysége és kutatásai felkeltették a történészhallgatók érdeklődését és problémaérzékenységét az Európán kívüli területek iránt. A most ismertetendő hiánypótló összefoglaló kötete az arab–magyar kapcsolatok bemutatását tűzte ki célul 1947-től a rendszerváltás kezdetéig (1989). A kuriózumokkal is szolgáló tudományos munka a laikus olvasók számára is mindvégig érdekfeszítő olvasmány.

Az arab világ története az utóbbi években felerősödő migráció következtében került a közvélemény látókörébe. Egyre szélesebb – szakmai és érdeklődő – olvasóközönség keresi az újabb és újabb információkat az arab térségről, mivel számunkra, európaiak, magyarok számára még mindig jobbára ismeretlen, egzotikus kultúrát és félelmetesen nagy hatású vallást jelenít meg az észak-afrikai és a közel-keleti régió. Sokáig mind Magyarország, mind az arab világ perifériának számított, így kívül estek a nagypolitika fő sodrán, geopolitikai meghatározottságukból adódóan közvetlen kapcsolatokat csak szórványosan alakítottak ki egymással. J. Nagy László az első fejezetben ki is fejt, hogy az arab térség csak a 19. század után értékelődött fel a világpolitika szempontjából, elsősorban természeti kincseinek köszönhetően. Magyarország 1947-ben vette fel a diplomáciai kapcsolatokat Egyiptommal, a régió legfontosabb arab államával, ezért is választotta a szerző ezt a dátumot könyve kiindulópontjául.

A szerző az arab világ megjelölést az Arab Liga 22 tagállamára érti, s ezek közé tartozik az utóbbi időben már 127 ország által elismert palesztin állam is. A monográfia célja, hogy részletesen és konkrét esetek bemutatásával ismertesse a szocialista tábor és az arab világ érintkezéseit, illetve azt a folyamatot, melynek során idővel a kapcsolatok depolitizálódtak és gazdasági együttműködésre korlátozódtak (végül ez a viszonyrendszer lett a kiindulópont a bipoláris világ megszűnté utáni időszakban). Kiemelten elemzi a legfontosabb történelmi csomópontokat, így a szuezi válság, az algériai háború, az Öböl-válság időszakát, Irak és Irán problémáját, különösen a háborús helyzetekben arra fókuszálva, hogy Magyarország milyen álláspontot alakított ki.

A kötet időrendi sorrendet követ. Először vázolja a szerző az arab–magyar érintkezéseket a korábbi korszakokban, majd részletesen bemutatja az 1947 utáni időszak kétoldalú kapcsolatainak, politikai és gazdasági lehetőségeinek alakulását. Magyarország kapcsolat-

1 J. Nagy László: *Magyarország és az arab világ 1947–1989*. Szeged, JATEPress, 2017. 341 p.

építései során az 1950-es évektől Egyiptommal mint lehetséges külpolitikai kitörési ponttal számolt. Az ENSZ-ben 1956 után folyamatosan napirenden tartott magyar ügyben Egyiptom érezhetően Kádár Jánost támogatta. Izraellel viszont 1967 után egészen a rendszerváltásig igen korlátozott viszonyt ápolt a magyar diplomácia. Annak ellenére, hogy Magyarország szocialista állam, a szovjet érdekszféra egyik országa volt, a magyar külpolitika mindvégig figyelt arra is, hogy az arab országok számára különösen fontos volt az is, hogy jó viszonyt tartsanak fenn az Egyesült Államokkal. A függetlenedő országokkal fontos volt a barátságos kapcsolatok kialakítása. Kezdetben gazdasági téren különös jelentősége volt a segélyszállítmányoknak és a fegyverkereskedelemnek, majd az együttműködésre való még komolyabb törekvés az 1973-as olajválság idején kezdődött (a szovjet kőolajimport csökkenése ugyanis nehéz helyzetbe hozta a magyar gazdaságot).

A könyvben külön fejezetet kapott a palesztin probléma, illetve az iráni iszlám forradalom után kialakult helyzet (irak-iráni háború, afgán háború, erősödő iszlamizáció). Az 1980-as évektől fontosabbá vált a dollárdiplomácia és a gazdasági kapcsolatok kiépítése, kerülve a politikai megnyilvánulásokat. Az arab országok egymás közti viszonyainak bonyolultsága miatt egyszerűbb volt a külön-külön gazdasági megállapodásokra alapozott együttműködés kiépítése, ami napjainkig jellemzi az arab-magyar kapcsolatokat. A befejező korszakhatár 1989, az úgynevezett rendszerváltás időszaka, amikor végbement az európai erőviszonyok teljes átalakulása, és egy új világrend volt kibontakozóban. A rendszerváltásnak nemcsak belpolitikai következményei lettek, hanem a magyar külkapcsolatokat is felül kellett vizsgálni. A Maghreb-országokhoz fűződő viszony és a magyar-izraeli kapcsolatok problematikája a rendszerváltás időszakában újfent a magyar diplomácia fókuszába került. A kétpólusú világ összeomlásával és az annyira áhított arab egység elodázódásával ugyanakkor az arab térség és Magyarország közötti kapcsolatok még inkább a gazdasági-kereskedelmi együttműködésre redukálódtak. Külön problémát jelent, hogy Izrael megítélése a mai napig meghatározza az Egyiptomhoz, Szíriához, Irakhoz, azaz a vezető arab országokhoz fűződő viszonyokat.

A hatalmas forrásbázisra épülő mű tankönyvként, valamint ismeretterjesztő könyvként is használható olvasmány. Átfogó, egyszersmind kellően részletező képet nyújt az arab-magyar kapcsolatokról. A kötet erénye, hogy egyidejűleg elemzi az egyes országok belpolitikai változásait, azok közvetlen és közvetett hatásait az államközi viszonyokra, ugyanakkor mindvégig nagy figyelmet fordít a világpolitikai-nagypolitikai vonatkozásokra is, amelyek a bipoláris világrendszer jellegéből következtek (a szovjet-amerikai szembenállás térségbeli megnyilvánulásai, Izrael szerepe). Világosan kiderül az is, hogy a magyar külpolitikát milyen mértékben befolyásolták és mennyire korlátozták a szabadabb mozgástér kialakításában, a gazdasági kapcsolatok feltételrendszerének megteremtésében a szovjet érdekek. A megállapításokat, tanulságokat gazdag forrásanyag igazolja. Az új szempontokra is rávilágító elemzések nagyban hozzájárulnak a magyar diplomácia lépéseinek megértéséhez. A témában való eligazodást segíti a térképek sora, a kiterjedt jegyzetapparátus, a forrás- és irodalomjegyzék, valamint a fontosabb évszámok, események táblázata. Még közelebb hozzák a korszakot a közölt – elsősorban francia, spanyol, orosz – források, valamint a mellékletben publikált, az MNL Országos Levéltára külügyi anyagaiból származó dokumentumok.

*Kaczúr Ágnes**

* A szerző PhD, a Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Könyvtárának szakreferense (6722 Szeged, Ady tér 10., agnes.kaczur@ek.szte.hu).

Helyzetjelentések a magyar kisebbségi életről a királyi Jugoszláviában¹

Az első világháború után az Osztrák–Magyar Monarchiát és benne a Magyar Királyságot a – csak a győzteseknek kijáró – nemzeti önrendelkezés elvére hivatkozva feldarabolták, egykori területén pedig több kis államot hoztak létre. A korábbi országok részeinek egybeolvadásával létrejött Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban az 1921. évi népszámlálás szerint a magyarság 468 ezer fővel (3,9 százalék) a második legnagyobb kisebbségi népcsoportot képezte a német mögött. Összlétszáma a két világháború közötti időben alig változott.

Az új államban a magyarok teljesen új viszonyok közé kerültek és a korábbihoz képest másfajta politikai stílussal szembesültek. A szerb–horvát–szlovén állam alapvető konfliktusát az államszerkezet körüli vita határozta meg, az állandóan érezhető politikai feszültség abból eredt, hogy a centralizálni kívánó szerbek szemben álltak a maguknak és az egyes országrészeknek nagyobb önállóságot, autonómiát kívánó erőkkal, főképpen a horvátokkal. Az ellentéteket sem a parlamentarista korszak legkülönbözőbb összetételű koalíciós kormányai, sem pedig a jugoszláv egység megteremtését célul tűző, úgynevezett királyi diktatúra nem tudta feloldani. Az állam vezetői a politikai életben leginkább azt várták a kisebbségek tagjaitól, hogy integrálódjanak, illeszkedjenek bele a jugoszláv politikai életbe, és azok, akiknek politikai ambíciójuk van, a jugoszláv pártokban keressenek maguknak helyet. Mindezek ellenére az 1920-as években létrejöttek a kisebbségek pártjai, a Magyar Párt 1922. szeptember 17-én alakult meg Zentán. Fő céljai között az alapvető állampolgári és oktatási-kulturális jogok megszerzése szerepelt (állampolgári jogegyenlőség, a nyelvismerettől független választójog, az anyanyelvhasználat szabadsága, az anyanyelvi oktatás és a közművelődési szervezetek működése). Keserves tapasztalatok árán, a kirekesztettség éveitől az iránymutatók arra az álláspontra jutottak: a legerősebb szerb párttal kell választási megállapodást kötni annak érdekében, hogy a magyar érdekekért lobbizni lehessen. A csupán egy választás során alkalmazott módszert a királyi diktatúra rendszere lehetetlenné tette, majd csak az 1930-as évek végén, a megváltozott kül- és belpolitikai körülmények között kezdődött valamilyen párbeszéd a hatalom és a magyarság igazi képviselői között.

Ma már gazdag irodalma van a vajdasági magyarság történetének, a főbb változások ismertek, „amit azonban nehezebb megmutatni – írta a most ismertetendő kötet bevezető tanulmányában Mák Ferenc –, azok a lelki folyamatok”, valamint „a kisebbségi közösségépítés hatalmas munkájába fektetett erőfeszítések megszületésének, kibomlásának és működésének rendszere”.

¹ Veremidő. *Magyarok a királyi Jugoszláviában (1918–1941). Cikkek, tudósítások, helyzetjelentések a kisebbségi életről.* Vál., jegyz., bevez. tanulmány Mák Ferenc. Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2018. 645 p. (Délvidéki Soroló, 8.)

A kisebbségi lét első esztendei a tájékozódás korszakát jelentették, a délvidéki magyarság társadalmi, szociális és kulturális megszervezése az 1920-as évek második felében vett erőteljesebb lendületet. A *Veremidő* főcímet kapott kötetbe olyan írásokat gyűjtött egybe a szerkesztő, amelyek megmutatják a délvidéki magyarság szellemi útkeresésének és közösségi építkezésének különböző elképzeléseit és változatait. Az írások egyrészt a helyi sajtóban, folyóiratokban, másrészt a kisebbségekkel foglalkozó, Budapesten kiadott periodikákban jelentek meg, valamint olvashatunk részleteket önálló kötetben megjelent munkákból is.

Az egyes írásokat, cikkeket a szerkesztő tematikus egységekbe csoportosította (a magyar kisebbség társadalmi-politikai helyzete; nemzetiségi viszonyok, demográfia, nép-egészségügy; gazdasági élet; oktatásügy, intézmények, iskolák; egyházak; magyar irodalom és intézményei a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban; közösségépítés: célok és feladatok). Egy szűkre szabott recenzió keretei között nem lehet bemutatni azt a széles tematikát, melyet a könyv átfog, így a következőkben csak néhány korabeli reflexiót villantunk fel. A cikkek, értékelések nemcsak a pillanatnyi helyzet elpanaszolásának céljával születtek, hanem sok esetben rámutattak a változások hosszú távú következményeire, és gyakran jobbító javaslatokat tettek.

A délszláv államba kerülés lelkileg megrázta a magyarokat. Mint Draskóczy Ede írta: a kisebbségi sors minden előkészület nélkül érte őket, nem voltak rá fölkészülve, nem voltak meg az intézményeik, módszereik az élet működtetésére, teljesen magukra maradtak. A Gáj József álnéven publikáló szerző pedig azt emelte ki: „Az SHS magyarsága elsősorban szembekerült a balkáni és abszolúte bárdolatlan nagyszerb, vagy pánszerb nemzeti aspirációkkal. Ezeket a nagyszerb aspirációkat sem céljaiban, sem orientális eszközeiben nem ismerte.”

A délvidéki magyar társadalom alapvetően agrártársadalom volt. Ebből adódott, hogy a királyi korszak legnagyobb szabású gazdaság- és társadalomátalakító beavatkozásának, az agrárreformnak és az azzal együtt végrehajtott kolonizációnak meghatározó hatása volt. A kortársak úgy értékelték, hogy a földfelosztások és telepítések egyrészt azt célozták, hogy az államalkotó szerb népet vagyonilag megerősítsék, másrészt a szomszédos magyar, bolgár és albán határ melletti vidékeket fokozatosan elszerbessék. A magyar nagybirtokokat kisajátították, ugyanakkor – mutatott rá Berkes József – „tönkre jutott a magyar földmunkásság és a gazdasági cselédség is teljesen, mert a földosztás magyar földigénylőt nem ismert el, s így nem is juttatott földhöz”.

A korszakban Európa-szerte egyre nagyobb figyelmet kaptak az egészségügyi-szociális kérdések a tudományban és a közbeszédben, s ezekkel szoros összefüggésben vetődött fel a demográfiai probléma. A magyarok riadtan szembesültek azzal, hogy a déli területeken a természetes szaporodás jóval nagyobb mértékű, mint a Vajdaságban, így az északi területeken élő népek népességaránya – köztük a magyaré – az idő haladtával egyre kedvezőtlenebbé válik. Tóth Bagi István ennek kapcsán felhívta a figyelmet: „Az egykerendyszer és a kétgyermekes rendszer elégtelen a nemzet fenntartására. Nemcsak az egygyermekes, hanem még a kétgyermekes rendszer is okvetlenül a népállomány magyaránnyú csökkenésére és kihalására vezet.”

Különösképpen érzékenyen érintette a kisebbségi közösségek életét és jövőjét az oktatáspolitikai. A vajdasági kisebbségi iskolarendszer felszámolása 1920–1921-ben kezdődött. 1920-ban bevezették a szerbiai oktatási törvényt a Vajdaság területére is: a népiskolák állami iskolává váltak, a törvény nem ismerte el az egyházakat és a községeket iskolafenntartóként. Egyúttal meghatározták a kisebbségi nyelven tanító osztályok indításához szükséges gyermeklétszámot, s rendeletekkel szabályozták, hogy kik iratkozhatnak be ezekbe az osz-

tályokba (névelemzés). Mindezek következtében a magyar gyermekek közel harmada nem az anyanyelvén folytatta elemi iskolai tanulmányait. Gyöngyösi Dezső újságíró felhívta a figyelmet ennek messze ható következményeire: „A névvegyelemzés folytán a szlávul mit sem tudó magyar gyermekek az elemi iskolák szerb tagozatába kerültek, melynek eredménye az lett, hogy az ezen iskolákból kikerült magyar gyerekek félalnfabétaként jöttek ki – se magyarul, se szerbül nem tudnak rendesen –, elvesztek nemcsak a magyar, hanem az általános kultúrára nézve is. A kellő számú magyar középiskola hiánya, valamint a névvegyelemzésnek a középiskolákban is való alkalmazása mindinkább lehetetlenné teszik a magyar ifjúságnak a művelt pályákra való kiképzését.”

A kisebbségi sorba került magyar értelmiség azzal is kénytelen volt szembenézni, hogy korábbi kapcsolatai Magyarország szellemi központjaival – ha nem is szakadtak meg teljesen, de – lazábbá váltak. Az írók vitát folytattak új feladataikról, lehetőségeikről, valamint arról, vajon van-e vajdasági magyar irodalom, illetve lehet-e vagy kell-e egyáltalán olyat létrehozni. Megállapították, hogy a vajdaságiak helyzete sok tekintetben nehezebb, mint a többi utódállamba kerülteké (mind a jogi viszonyokból, mind a hagyományokból adódóan). A Vajdaság – mint a *Bács megyei Napló* vitasorozata megállapítja – nem volt földrajzilag és egyéb módon elhatárolt magyar kultúrterület, mint Erdély vagy a Felvidék. Annak, hogy nincsen vajdasági irodalom, abban rejlik az oka, „hogy a Bácskának, a Bánátnak kultúrélete sohasem volt” – írta Szenteleky Kornél. Kényszerűen megállapították, új tartalmak jelennek majd meg a magyar irodalomban. Dettre János hozzátette: a kisebbségi magyar hangja egészen új hangot, friss mentalitást és új lendületet visz a magyar irodalomba.

A másik feszítő kérdés, amely a délvidéki magyar értelmiséget foglalkoztatta, a magyar egység, illetve létrehozásának szükségessége. Kende Ferenc szerint két évtized egymásrautaltsága nem tudta a magyarságot egy tömbbé összegyúrni. Szélesebb körű, társadalmi-gazdasági-művelődési programot kell megalkotni, megfelelő intézményrendszert kell létrehozni. Ennek érdekében a napi frontharcok fölé kell emelkedni, mivel a politika nem alkalmas az egység megteremtésére. (Itt meg kell jegyezni: egységes, az egész Délvidékre kiterjedő magyar kulturális szövetség megalakítását még az 1930-as évek második felében sem engedélyezték a hatóságok, mindössze néhány helyi kulturális egyesület működésére nyílt ismét lehetőség a némileg engedékenyebb politikai légkörben.) Gyöngyösi Dezső pedig abból kiindulva, hogy a vajdasági magyarság legalább 80 százalékban a földművelésből él, úgy vélte: a parasztság „egészséges alapokra való helyezése, és ezáltal fennmaradásának lehetővé tétele egyenlő a jugoszláviai magyarság fennmaradásával. A falu az a tartalék, ahonnan a városi magyar kisebbség is utánpótlást meríthet.” Sokan vetették fel a szövetkezeti formát mint közösségsszervező módszert, amelyet az élet legkülönbözőbb területein lehet alkalmazni.

Végso soron abban mindenki egyetértett, emelte ki Mák Ferenc, hogy a kisebbségi sorsra jutott délvidéki magyarságnak akkor lesz esélye a megmaradásra, „ha előbb lélekben és szellemben, majd a társadalmi és a közéleti intézmények tekintetében haladéktalanul hozzálát az építkezéshez”. A délvidéki magyar társadalom végül is egyéni elhatározások és elkötelezettségek erejéből épült újjá.

Mindezek után joggal merül fel a kérdés – olvashatjuk a bevezető tanulmányban –: eredményes volt-e a délvidéki magyar társadalom 1920 utáni megújulási kísérlete, vezető értelmiségének közösségépítő munkája meghozta-e a maga méltó gyümölcsét? Mák Ferenc válasza – amely egyben a királyi Jugoszlávia időszakának értékelése is a magyarságra nézve – egyrészt elismeri a közösségépítés erejét, másrészt viszont keserűséget érezhetünk a szerves folytatás elmaradása miatt. Idézzük most őt! „Ha a történelem kegyelméből a

délvidéki magyarság kapott volna fejlődési-kiteljesedési lehetőséget, minden bizonnyal eljutott volna a polgárosodás új és korszerű igényeinek a megfogalmazásáig, megvalósításáig. A második világháború azonban tragikus véget vetett a megújulási lehetőségeknek. 1941 és 1944 között minden esztendő meghozta a maga földindulását, amelyek sora 1944-ben a megtorláshoz, a partizánterrorhoz vezetett, aminek következtében a Bácska, a Bánság és a Baranya magyarsága újra intézményei, iskolái és értelmisége nélkül maradt. A délvidéki magyarság életében tehát korántsem az 1918 utáni két évtized volt a mélypont. A titói Jugoszlávia – a maga sajátos sztálini változatában – meghozta számára az egypárti diktatúrát, s vele együtt az erősen irányított és determinált gondolkodást és élelétét.”

Nem feladatunk eldönteni, hogy melyik – a királyi vagy a szocialista – Jugoszláviában voltak kedvezőbbek a feltételek a kisebbségi élet megszervezéséhez. Annyi azonban bizonyos, hogy a saját erőforrások jobban elősegítik az egyes közösségek autonóm fejlődését. A királyi korszakban a magyar társadalom sajnálatos módon elszegényedett, megjelent viszont az igény a közösségteremtésre, az önszervezésre. Ennek a küzdelemnek a minden napjait tárja eléünk ez a jól szerkesztett válogatás, közelebb hozva a korabeli társadalom dilemmáit és kiútkereséseit.

*Bíró László**

* A szerző a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa (1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., biro.laszlo@btk.mta.hu).

HU ISSN 0083-6265

Kiadja az MTA BTK Történettudományi Intézet
A kiadásért felel Fodor Pál főigazgató, Molnár Antal igazgató
A szerkesztési, tördelési munkákat
az MTA BTK TTI tudományos információs témacsoportja végezte
Vezető: Kovács Éva
Tördelőszerkesztő: Zsigmondné Balázs Ildikó
Nyomdai munkák: Krónikás Bt., Biatorbágy